

Висвітлено актуальні проблеми міжнародних відносин, питання сучасної системи міжнародного права, особливості розвитку світового господарства та міжнародних економічних відносин.

Для викладачів, наукових співробітників, аспірантів і студентів.

The modern problems of international relations, international law, world economy and international economic relations are highlighted in following issue.

For professors, scientists, PhD students and students.

ВІДПОВІДАЛЬНИЙ РЕДАКТОР	Л.В. Губерський, д-р філос. наук, проф., акад. НАН України
РЕДАКЦІЙНА КОЛЕГІЯ	О.М. Бірюков, д-р юрид. наук, доц.; В.А. Вергун, д-р екон. наук, проф.; В.В. Дайнеко, канд. філол. наук, проф.; А.С. Довгерт, д-р юрид. наук, проф., чл.-кор. АПРН України; В.І. Кисіль, д-р юрид. наук, проф.; В.В. Копійка, д-р політ. наук, проф.; О.А. Коппель, д-р іст. наук, проф.; В.П. Крижанівський, д-р іст. наук, проф.; В.Ю. Крушинський, д-р політ. наук, проф.; Є.А. Макаренко, д-р політ. наук, проф.; В.А. Манжола, д-р іст. наук, проф.; В.М. Матвієнко, д-р іст. наук, проф.; В.І. Муравйов, д-р юрид. наук, проф.; Ю.М. Пахомов, д-р екон. наук, проф., акад. НАН України; Г.М. Перепелиця, д-р політ. наук, проф.; С.І. Пирожков, д-р екон. наук, проф., акад. НАН України; І.І. Пузанов, д-р екон. наук, проф.; М.М. Рижков, д-р політ. наук, проф.; О.І. Рогач, д-р екон. наук, проф.; Ю.С. Скороход, д-р політ. наук, проф.; А.С. Філіпенко, д-р екон. наук, проф.; С.Я. Фурса, д-р юрид. наук, проф.; С.А. Циганов, д-р екон. наук, проф.; Ю.С. Шемшученко, д-р юрид. наук, проф., акад. НАН України; О.І. Шнирков, д-р екон. наук, проф. (заст. відп. ред.).
Адреса редколегії	04119, Київ-119, вул. Мельникова, 36/1, Інститут міжнародних відносин; ☎ (38044) 481 44 14
Затверджено	Вченою радою Інституту міжнародних відносин 27.09.11 (протокол № 2)
Атестовано	Вищою атестаційною комісією України. Постанова Президії ВАК України № 1-05/8 від 22.12.10.
Зареєстровано	Міністерством інформації України. Свідоцтво про державну реєстрацію КІ № 251 від 31.10.97
Засновник та видавець	Київський національний університет імені Тараса Шевченка, Видавничо-поліграфічний центр "Київський університет". Свідоцтво внесено до Державного реєстру ДК № 1103 від 31.10.02
Адреса видавця	01601, Київ-601, 6-р Т.Шевченка, 14, кімн. 43; ☎ (38044) 239 31 72, 239 32 22; факс 239 31 28

ЗМІСТ

АКТУАЛЬНІ ПРОБЛЕМИ МІЖНАРОДНИХ ВІДНОСИН

Матвієнко В., Черінько І.	
Політичний режим парламентарних монархій Західної Європи	4
Коппель О., Пархомчук О.	
Простір і час в цивілізаційній динаміці України	8
Головченко В.	
Україна – держава-співзасновник ООН: міфи й історичні реалії	12
Константинов В.	
Еволюція наукових підходів до дослідження феномену регіоналізму в міжнародних відносинах	20
Кривонос Р.	
Міжнародна співпраця як об'єкт наукового дослідження	23
Капітоненко М.	
Динаміка міжнародних систем: перерозподіл силових ресурсів	32
Кост І.	
Державна інформаційна політика у сфері європейської та євроатлантичної інтеграції	34

ОСОБЛИВОСТІ РОЗВИТКУ СВІТОВОГО ГОСПОДАРСТВА

Шнирков О.	
Пріоритети зон вільної торгівлі України	37
Філіпенко А.	
Міжнародна політична економія – становлення парадигми	38
Рогач О.	
Світова фінансова криза: хронологія розгортання та реакція урядів країн	41
Заблюцька Р., Михайлов Р.	
Проблеми формування комунітарного страхового ринку ЄС	45
Мазуренко В.	
Системні детермінанти та етапи розгортання світових фінансових криз	50
Негода А.	
Світовий досвід розвитку проектного фінансування	58
Поліщук Л.	
Нова стратегія розвитку ЄС в умовах економічної нестабільності	61
Морозов В.	
Регулювання електронної торгівлі у ФРН	63
Безнощенко М.	
Наслідки введення в Україні податку на доходи фізичних осіб від депозитів	70
Резнікова Н., Відякіна М.	
Перспективи мультиполярної валютної системи в умовах ребалансування світової економіки	74
Приятельчук О.	
Державне регулювання розвитку трудового потенціалу України	77
Рилач Н.	
Використання критеріїв конвергенції для наближення стандартів сфери науки і технологій України до ЄС	79
Стаканов Р.	
Оптимізація державного регулювання української трудової еміграції в контексті макроекономічного розвитку	86
Хмара М.	
Роль високотехнологічних кластерів у становленні інноваційної конкурентоспроможності України	90
Глухова Д.	
Сучасний стан науково – інноваційної сфери України	93
Балюк Т.	
Податкові ризики внутрішньокорпоративного перерозподілу прибутків в транснаціональних корпораціях	96
Мазуренко В., Шаповал С.	
Таргетування інфляції як оптимальний інструмент грошово-кредитної політики в контексті теорії раціональних сподівань	99

СУЧАСНА СИСТЕМА МІЖНАРОДНОГО ПРАВА

Бірюков О.	
Правові норми у сфері транскордонних банкрутств в міжнародних договорах	103
Шапович О.	
Особливості концепцій європейської інтеграції	105
Капіца Ю.	
Розвиток авторського права і суміжних прав в Європейському Союзі	108
Святун О., Святун О.	
Консульський захист громадян Європейського Союзу в третіх країнах	111
Льовін А., Чорнобай Д.	
Відповідальність за правомірну діяльність в європейському міжнародному праві	116

CONTENTS

ACTUAL PROBLEMS OF INTERNATIONAL RELATIONS

Matvienko V., Cherinko I.	
Political regime parliamentary monarchies of Western Europe.....	4
Koppel O., Parkhomchuk E.	
Space and time in the civilizational dynamics Ukraine.....	8
Golovchenko V.	
Ukraine – State cofounder of the UN: myths and historical realities	12
Konstantinov V.	
Evolution of scientific approaches to study the phenomenon of regionalism in international relations	20
Kryvonos R.	
International cooperation as an object of scientific research	23
Kapitonenko M.	
Dynamics of international systems: the redistribution of power resources.....	32
Coast I.	
National Information Policy in European and Euro-Atlantic integration.....	34

FEATURES OF THE WORLD ECONOMY

Shnyrkov O.	
Priorities for free trade zones of Ukraine	37
Filippenko A.	
International political economy – the emergence paradigm.....	38
Rogach A.	
Global financial crisis: a chronology of deployment and the reaction of Government.....	41
Zablotska R., Mihailov R.	
Problems of formation of the EU common insurance market'	45
Mazurenko V.	
System determinants and stages of deployment of the global financial crisis.....	50
Negoda N.	
World experience of development of project financing	58
Polishchuk L.	
New strategy for the EU in times of economic instability	61
Morozov V.	
Regulation Electronic Commerce in Germany	63
Beznoschenko M.	
Implications of the Ukraine in the tax on personal income from deposits	70
Reznikov N., Vidyakina M.	
Prospects multipolar currency system in a rebalancing of the world economy	74
Pryyatelchuk O.	
State regulation of labor potential of Ukraine	77
Rylach N.	
Convergence criteria for a closer approximation of science and technology of Ukraine to the EU	79
Stakanov R.	
Optimization of state regulation of Ukrainian migrant in the context of macroeconomic development.....	86
Hmara M.	
The role of high-tech clusters in the development of innovative Ukraine's competitiveness	90
Gluhova D.	
The current state of scientific – innovation sphere of Ukraine.....	93
Baluk T.	
Tax risks corporate income redistribution in transnational corporations	96
Mazurenko V. Shapoval S.	
Inflation targeting as the optimum tool of monetary policy in the context of the theory of rational expectations	99

MODERN SYSTEM OF INTERNATIONAL LAW

Biryukov A.	
The rules in cross-border bankruptcies in the international treaties.....	103
Shpakovich A.	
Features concepts of European integration	105
Kapitsa Y.	
The development of the copyright and related rights in the European Union	108
Svyatun O., Svyatun O.	
Consular protection of citizens of the European Union in third countries.....	111
Levin A., Chornobay D.	
Responsibility for legitimate work in the European international law.....	116

ПОЛІТИЧНИЙ РЕЖИМ ПАРЛАМЕНТАРНИХ МОНАРХІЙ ЗАХІДНОЇ ЄВРОПИ

Стаття присвячена аналізу політичного режиму парламентарних монархій Західної Європи. Ґрунтуючись на опрацьованому матеріалі автори роблять спробу пояснити феномен політичної стабільності європейських парламентарних монархій та підтримки серед населення такого режиму, а також виокремити досвід, який би могла запозичити з цього Україна.

The present article addresses the analysis of parliamentary monarchies of the Western Europe as political regime units. Grounding on the basis of material being researched authors make an attempt to explain the phenomenon of political stability of European parliamentary monarchies and the social support of such kind of regime and also figures out the experience useful for Ukraine.

Актуальність проблематики, обраної для дослідження в межах цієї роботи, зумовлюється кількома факторами. У першу чергу, феномен парламентарних монархій як різновиду політичного режиму є достатньо малодослідженою цариною для вітчизняної політологічної науки. Крім того, розвиваючи стосунки з провідними державами світу, Україні необхідно ґрунтовно вивчати особливості своїх партнерів і в тому числі їхні політичні режими. І, насамкінець, для достатньо молодій українській державі є доволі корисним вивчення особливостей функціонування та закономірностей розвитку політичних режимів розвинених країн світу з метою запозичення корисного досвіду.

Парламентарно-монархічна форма правління є доволі цікавою цариною в контексті дослідження проблематики політичних режимів держав світу. Монархія історично належить до найдавніших форм правління суспільними організаціями територіальних утворень, натомість феномен парламентарних монархій побачив світ все ж не так давно. Лиш за умови розвитку людства та примноження громадської участі в управлінні державними процесами, просуванням просвітництва та гуманістичних ідей правлячі верхівки у державах визнали можливість обмеження своїх владних повноважень. Чимало країн змінили монархічну форму правління на республіканську, причому як правило не еволюційним, а саме революційним шляхом, як то Росія під час Першої світової війни чи Німеччина, Австрія та Туреччина по її завершенні.

Однак низка країн, у першу чергу західноєвропейських, мають монархічний державний устрій і дотепер, звісно ж, за умови радше церемоніального значення суверена та його родини. Лиш у кількох країнах світу монархічний устрій лишився без суттєвих змін, і суверени наділені великими владними повноваженнями, а інколи й керівними у відношенні духовенства. Однак завдання розглянути феномен теократичних монархій та сучасних деспотій Азії та Африки не стоїть в контексті визначеної тематики.

Шлях еволюції парламентських форм правління від абсолютизму до парламентарної форми лежав через проміжну стадію – монархії конституційні. Як зазначає знаний вітчизняний науковець та державний діяч В. Шаповал, на відміну від абсолютистських монархій, які були типовими для епохи феодалізму, конституційні монархії знаменували собою соціально-економічні і політичні перетворення періоду буржуазних революцій [1, с. 758-759].

Особливим різновидом конституційного монархізму є дуалістична монархія. За умови такого політичного режиму владні повноваження розділяються між монархом та парламентом, але при цьому монарх зберігає домінуючі позиції. Нерідко за такої форми правління добра частина членів парламенту призначається монархом, а його акти не вимагають контрасигнування (тобто затвердження, візування) відповідним членом уряду чи органом.

Парламентарна монархія також передбачає владарювання монарха за власним правом, однак його повноваження, що визначені конституцією, є не настільки широкими як у викладених вище різновидах монархій, а на практиці ще більш звуженими та зведеними до суто церемоніальних. Відповідно до конституції монархи можуть бути взагалі не наділені формальними владними повноваженнями, як-то є у Швеції, наприклад, або ж їхня влада цілком розчиняється владою відповідних чиновників у належній їм сфері, які, здебільшого, і несуть відповідальність відповідно до закону за свої спільні дії з монархом. Зрозуміло, що за умов парламентарної монархії суверени не наділяються правом ветовання законодавчих актів, прийнятих парламентами.

Слід зауважити, що неодмінним елементом сучасної європейської монархії є конституція, що обмежує права суверена, а на практиці ж вони, фактично, зводяться до нуля. Конституції можна виокремити двох типів: октройовані, тобто "даровані" монархом його народу, написані з волі самого монарха, та конституції, прийняті радше з народної ініціативи. Зрозуміло, що через численні зміни, що вносилися до конституцій європейських держав, фактично повністю стерлася різниця між тими повноваженнями, що від початку монархи самі приписали собі, та тими, які їм люб'язно запропонували представники народу.

Різновиди монархічного устрою держав завжди був у центрі уваги мислителів та науковців, і дослідженню такого феномену присвячена значна кількість праць. Серед українських науковців проблематику парламентарних монархій найбільш ґрунтовно вивчав уже згаданий доктор юридичних наук, професор Володимир Шаповал [2-3].

Цікавою видається робота російської дослідниці І. Бурової, яка вивчала особливості розвитку абсолютної монархії Великої Британії [3]. Змістовною видається і друга частина дослідження цієї авторки, яку вона присвятила саме проблематиці конституційного монархізму у Великій Британії [4]. Доволі змістовними і не менш цікавими видаються і класичні праці відомих філософів, науковців та політичних діячів з приводу функцій, місця і призначення монархізму у системі владних відносин. Останнім часом спостерігається поява ґрунтовних наукових праць, присвячених малодослідженій проблематиці світового досвіду монархізму на прикладі окремих держав [5].

Надзвичайно цікавою видається серія наукових розвідок німецької дослідниці М. Шад, що присвячена королівським династіям сучасної Європи. Авторка не тільки детально розкриває головні моменти історичного становлення правлячих нині монаршій домів, але й аналізує роль і місце сучасних суверенів в управлінні європейськими країнами. Значимими видаються і англійські джерела, присвячені дослідженню британського парламентаризму у різні його епохи [7].

Аналізуючи характерні особливості політичних режимів в контексті дослідження феномену парламентар-

них монархій, найкращим прикладом для цієї царини видається Велика Британія. Держава, що не має і на сьогодні конституції, замість якою присутня величезна низка законів і кодексів, багато з яких були схвалені ще часів Середньовіччя, є все ж взірцем політичної стабільності та злагодженого функціонування державних інститутів на засадах справедливості і закону.

"Неписана конституція" Великої Британії складається з різних нормативних норм, лише частина з яких офіційно визнається юридичними [9, с. 328-329]. Серед них є і Велика хартія вольностей 1215 року, дарована англійському народові королем Джоном Безземельним під тиском повсталих баронів, Білль про права 1689 р., Акт про престолонаслідування 1701 р., і закони про Парламент 1911 та 1949 рр., закони про вибори та місцеве самоврядування тощо.

Політична система Об'єднаного Королівства є надзвичайно цікавою та унікальною. Розвиваючись протягом століть, вона є уособленням колоритної британської історії. Великобританію традиційно називають "батьківщиною парламенту". Британський Парламент є одним з найдавніших у світі. Він веде своє походження ще від вітангемотів – рад аристократії англосаксонського періоду, Нормандської великої ради та національної ради, яку вперше скликав Симон де Монфор у 1264 році [9, с. 481]. Але слід зауважити, що твердження про те, що Велика Британія є батьківщиною парламенту викликає певний сумнів, адже ще у X ст. в Ісландії було скликано парламент Альтинг, що мав усі атрибути представницького органу законодавчої влади. З іншого боку, у плані розбудови парламентських механізмів та розвитку парламентаризму в цілому Велика Британія все ж була першою з-поміж інших країн світу.

Сформована у Об'єднаному Королівстві політична система в XIX та початку XX століття справедливо вважалася джерелом стабільності, в той час коли інші країни переживали революційні заворушення. Політико-правова система Великої Британії має ще одну суттєву відмінність від інших європейських країн: на відміну від країн континентальної Європи, де права і свободи декларуються у конституціях, тобто у позитивний спосіб, Велика Британія має негативний характер їхнього декларування – що не заборонено прецедентними законами, те дозволяється виконувати [10, с. 329].

Цікаво, але уряд Великої Британії – Кабінет міністрів – якому реально належать найбільші важелі щодо управління державою, фактично не визначений у писаних законодавчих джерелах. Адже Кабінет міністрів визначається ще феодальними законами як один з структурних підрозділів Таємної ради – дорадчого органу вищої дворянської знаті при монарху. Надзвичайно широкі повноваження надаються прем'єр-міністрові, який є лідером партії, що перемогла на виборах до Палати громад, нижньої палати Парламенту та як і всі інші члени уряду призначається монархом, причому, без участі жодної з палат парламенту. Зрозуміло, що процедура призначення уряду монархом є радше формальністю, адже йдучи на вибори партія вже має виважено сформовану команду професіоналів, і усередині керівних слоїв партії злагоджено вирішено, якому з її активістів дістанеться який пост.

Уряд має політичну підтримку Палати громад і користується нею доти, поки нижня палата британського парламенту не висловить недовіру уряду, або ж не проголосує проти якоїсь важливої урядової ініціативи. Важливо, що члени Кабінету міністрів є одночасно членами Палати громад, і тому у Великій Британії немає характерних для України вибухів демагогії, пов'язаних з "порушенням основного закону через суміщення посад".

Важливим елементом політичної палітри Великої Британії є і тінювий кабінет. Формулювання цей термін веде зовсім не від асоціацій з тінювою економікою, адже мається на увазі що ця опозиційна структура як тінь слідує за урядом. Тінювий кабінет може формуватися опозиційною партією за зразком Кабінету міністрів, а його члени мають вивчати діяльність уряду вказуючи на його помилки. Як правило, після перемоги опозиції на виборах члени тінювого кабінету стають реальними міністрами. Характерною особливістю для політики Великої Британії є злагодженість та самовіддана праця заради своєї держави, тому спостерігається вельми конструктивна співпраця членів тінювого кабінету з урядом. Члени тінювого кабінету "не бігають за урядовцями з чорним піаром", як це спостерігається часто у молодих демократій, а допомагають покращити життя британців і британок своїми коректними порадами щодо законодавства та діяльності уряду.

Слід підкреслити, що за законами Великої Британії кожна партія, що провела до палати громад двох або більше своїх представників, може офіційно вважатися опозицією, формувати тінювий кабінет та отримувати гроші з державної скарбниці на ведення опозиційної діяльності. Так, на виборах 1945 р. до парламенту Великої Британії потрапили навіть два представники Комуністичної партії Великої Британії, що скорше стало виключенням для політичної практики Туманного Альбіону.

Справжнім центром політичного життя Великої Британії є Парламент. Нижня палата – Палата громад британського парламенту складається з 659 депутатів (до 1996 – 651), які представляють одномандатні виборчі округи [11, с.482]. Після законів 1832, 1867 та 1884 рр., які значно розширили число виборців, до Палати громад мали змогу потрапити і робітники, а в 1834 р. сталася остання зміна уряду в інтересах монарха – надалі без участі Громад таке видавалося вже неможливим. Подальший розвиток подій засвідчив розширення повноважень Палати громад у політичній комунікації Великої Британії як представницького органу з народним мандатом. Парламентські запити, комісії, що діють на постійній основі та профільні парламентські комітети, створені у 1979 р., забезпечують реальний контроль над урядом з боку Палати громад. Однак, як слушно зауважує британський науковець Джонатан Бербері, перемога, яку колись здобула Палата громад, узавши гору над необраною виконавчою владою [11, с. 475-476], перетворилася на поразку в руках обраної виконавчої влади, адже більшість повноти влади належить все ж уряду.

На рубежі XX-XXI ст. ми спостерігали дивовижне явище: трансформацію партійної системи Великої Британії з традиційної двохпартійної у трьохпартійну. Адже партія ліберальних демократів, колишня ліберальна партія, що зійшла на манівці після Першої світової війни та була замінена лейбористами у політичному житті Великої Британії, цілком відродилася. Так, якщо протягом XX століття ліберальні демократи отримували на виборах жменьку парламентських місць, то на виборах 2005 р. вони здобули вже понад півсотні місць, а ще більше крісел за ними у Палаті лордів.

На виборах до Палати громад 5 травня 2005 р. лейбористи здобули 356 місць (проти 412 у 2001 р.), консерватори провели 197 своїх представників (проти 166 на виборах 2001 р.), ліберальним демократам дісталось 62 місця (проти 52 здобутих у 2001 р.) [12, с. 68]. По дев'ять місць отримали Шотландська національна партія та Демократичний союз. В цілому ж в палаті громад Великої Британії було представлено до десятка партій, деякі з яких, як то Ольстерська національна партія, мали взагалі лише одне місце.

6 травня 2010 р. відбулися вибори до Палати громад Великої Британії, за результатами яких було обрано 649 з 650 депутатів. 306 місць дісталися Консервативній партії, 258 отримала Лейбористська партія, і лиш 57 – Ліберально-демократична партія. Остання мала підтримку чи не 28% населення, майже рівнозначну підтримці лейбористів, однак через мажоритарну систему виборів змогла провести ще менше своїх кандидатів до парламенту, ніж на виборах 2005 року. 28 місць здобули інші партії, зокрема уперше до складу Парламенту увійшли такі політичні сили, як Зелена партія Уельсу та партія "Альянс". Оскільки жодна з партій не отримала більшості, після виборів британці спостерігали нелегкий та напружений діалог щодо створення коаліції. Так, проект створення коаліції між лейбористами, ліберальними демократами та представниками маленьких партій не відбувся, і Велика Британія отримала коаліцію у форматі консерваториї + ліберальні демократи. Головою уряду став лідер Консервативної партії Девід Камерон, його заступником – лідер ліберальних демократів Нік Клегг, який, до речі, має українське коріння, що може втілювати певні надії у євроінтеграційні аспірації України. Спікером Палати громад став консерватор Джон Беркоу. На прикладі виборів 2010 р. політичний клас Великої Британії переконливо довів свою здатність працювати не тільки на монопартійній, а й коаліційній основі, та мистецтвом переговорів і політичного компромісу швидко створювати стійку коаліцію.

Палата лордів Великої Британії є окремою цариною для наукових досліджень, оскільки перебуває у стадії довготривалого реформування, що зумовлює величезне поле для маневру науковця. Останнім часом спостерігається поява солідних наукових праць, присвячених дослідженню проблематики Палати лордів, причому як вітчизняних [13-14], так і зарубіжних [15]. Структура верхньої палати Парламенту Об'єднаного Королівства та її склад дають повну підставу стверджувати, що такий політичний інститут є унікальним, і не має аналогів у світі, тому інтерес до неї ніколи не вщухав. Останніми роками інтерес до неї тільки підвищився, що зумовлюється кардинальними змінами у Палаті лордів, зумовленими реформою лейбористського уряду Тоні Блера.

На сьогодні питання реформи Палати лордів є надзвичайно актуальним. У нас на очах кардинально змінюється, пристосовуючись до реалій сучасності одна з найстаріших та найдосконаліших політичних систем світу.

Реформістські ідеї стосовно Палати лордів почали активно з'являтися з кінця XIX століття, але найбільшого розмаху вони набули в завершенні XX століття.

На виборах 1997 року лейбористи проголосили такий тип реформи верхньої палати своєю метою. Здобувши перемогу, Тоні Блер та його команда почали рішуче діяти.

Перед тим, як представити Палаті громад такий законопроект (19 січня 1999 року), лейбористи 2 грудня 1998 року досягли домовленості з віконтом Чарнборном, лідером Консервативної партії стосовно того, щоб 92 спадковими перам було дозволено залишитися в Парламенті до наступної стадії реформи.

Закон Про Палату лордів (що був, до речі, доволі невеликий за обсягом – він містив лише п'ять статей) був остаточно ухвалений 11 листопада 1999 року, і завдяки йому в Палаті лордів стало майже вдвічі менше членів.

Право членства в Палаті лордів втратили, таким чином, і члени королівської родини. Разом із тим пери зберегли свої титули та здобули право балотуватися в Палату громад, бути присяжними засідателями в судах [16].

На сьогоднішній день до її складу входять 92 спадкових пери, єпископи та деякі інші представники

англіканської церкви, лорди – судді та довічні пери (цей титул було запроваджено Законом про довічне перство 1958 року).

Слід зауважити, що кожна з провідних політичних партій Об'єднаного Королівства має свою позицію щодо реформування Палати лордів, але, фактично, всі сходяться на тому, що вона має якщо не цілком, то здебільшого обиратися та спадкові пери мають бути виключені з неї.

Треба наголосити, що оскільки Палата лордів не має народного мандата, її законодавчі повноваження вже давно стали вторинними у порівнянні з Палатою громад. З розвитком політичної системи і протягом другої половини XX століття особливо, лорди стали майже неспроможними стати перешкодою для рішучого уряду. Особливо після того, як під час лейбористського урядування 1945 – 51 пери – консерватори ухвалили рішення не блокувати ті частини лейбористської програми, що користуються широкою народною підтримкою, а в 1949 році Палата лордів, фактично, втратила можливість блокувати закони прийняті Палатою громад. Так, після цієї реформи Палата лордів може лише затримати запровадження законів на 13 місяців (в останній раз вона це зробила з законом 2004 року, що забороняв полювання на лисиць за допомогою собак). Що ж до фінансових законопроектів, то Палата лордів може лише на місяць затримати їх промультгацію після відповідної ухвали нижньою палатою.

Якщо, скажімо, до 1295 року до британського Парламенту входили лише духовні та світські лорди, то король Едвард I офіційно розширив коло представників народу у Парламенті, і відтоді кожне графство мало бути представленим двома лицарями, кожне місто – двома громадянами, і кожен округ – двома представниками. Першу сотню років свого існування членство в англійському парламенті виключно передавалося у спадок. Протягом 1330-х років новоявлених – за указом Едварда I – членів Парламенту стали називати громадами, і засідали вони окремо від найвищої знаті. Тепер Палата громад є визначальною у формуванні британської політики, оскільки вона наділена народним мандатом.

За британськими канонами, однопалатний парламент не може бути ефективним, оскільки однієї палати замало, щоб справлятися з усім пропонованим законодавством. Неодмінно потрібна друга палата, що виконувала б ревізійні функції стосовно першої. За таких умов верхня палата має бути наділеною значно більшими повноваженнями, ніж їх лорди мають зараз. Якщо варіант, встановлений законом 1911 року не влаштував британський політикум та суспільство, то на сьогодні статус Палати лордів по відношенню до Громад є аж надто дискримінаційним. Чим ближчою до народу буде Палата лордів, тим більше легальних підстав в неї буде, щоб сумніватися у рішеннях Палати громад. Тому логічно постане питання про необхідність перегляду розподілу повноважень між Громадами і Лордами. Навряд чи Громади будуть легко поступливими у такому питанні.

Протягом довгих століть політична система Великої Британії являла собою тріумвірат, в якому Палата лордів, що представляла інтереси аристократії, посідала середнє місце між Монархом та Палатою громад. 19 лордів – юристів уособлювали в собі найвищу справедливість, а 26 єпископів – англіканську церкву, державну релігію. Функції самої ж палати крізь віки пройшли еволюцію. Якщо за часів абсолютизму лорди були покликаними стримувати монарха, то зараз вони є просто критикуючим і коригуючим доповненням до Палати громад і уряду.

Виступаючи зі своєю щорічною промовою перед Парламентом, її Величність наголосила, що уряд буде й надалі наполегливо працювати у напрямку реформування верхньої палати. Якою ж буде подальша доля Палати лордів, і до чого приведе довготривалий процес її реформування, нам зможе дати відповідь тільки час.

Конституційно-монархічна форма правління збереглася дотепер і в Іспанії. У 1700 р. онук Людовіка IV герцог Анжуйський посів іспанський престол, ставши королем Філіппом V. Згідно до Утрехтського договору 1713 р. нащадки Філіппа V відмовилися від прав на французький престол, який, власне, і був родинним гніздом Бурбонів. Після низки повалень та реставрацій династія Бурбонів знаходиться при владі в Іспанії сьогодні – нинішній король цієї піренейської країни Хуан Карлос II був коронований у 1975 р.

Як зазначає В. Шаповал, повноваження іспанського короля доволі вузькі навіть порівняно з іншими сучасними європейськими монархами [17, с. 130]. Конституція визначає функції монарха як символу державної єдності та правильного функціонування державних інститутів. Правом вето на парламентські закони іспанський суверен не наділений, а його укази вступають у законну силу лиш за умови їх затвердження відповідним міністром чи головою уряду. Король може розпустити парламент у разі неспроможності останнього призначити голову уряду, однак і таке рішення має бути контрасигнованим. Парламент Іспанії – Генеральні кортеси – має двохпалатну структуру, а виборчий ценз становить 18 років – як активний, так і пасивний. Нижня палата – Конгрес депутатів – має від 300 до 400 членів у своєму складі та обирається на 4 роки за пропорційною виборчою системою.

Прохідна межа в Іспанії вельми сувора – 7%. Верхня палата – Сенат – складається з представників іспанських провінцій – від кожної по чотири, причому островні провінції та іспанські заморські анклави представлені меншим числом сенаторів, які обираються на чотири роки. Кандидатуру на пост голови уряду – Ради Міністрів – пропонує король, а затверджує нижня палата парламенту. Голова уряду може представити на розгляд короля пропозицію щодо розпуску парламенту, причому, як однієї, так і двох його палат. Уряд, у свою чергу, несе відповідальність перед парламентом, який може відправити його у відставку.

Представником бурбонської династії є, до речі, і інший глава європейської конституційної монархії – Великого Герцогства Люксембург, який править з 1964 року. Монарха доволі поважають у країні, адже його день народження є в Люксембурзі національним святом [18, с. 537-538]. Цікавою є структура Палати депутатів Люксембургу, що складається з 64 членів (населенням країни – 420 тис.чол.), та обирається на 5 років за пропорційною системою.

У парламенті діють три секції – фактично, аналоги комітетів в парламентах країн світу, що здійснюють попередній розгляд законопроектів. Велике значення має і Державна рада – вищий дорадчий орган, що призначається довічно главою держави. Згідно до конституції Великий герцог один має здійснювати державну владу, натомість реально вона належить уряду, очолюваному державним міністром. Уряд мусить складатися не менш як з трьох осіб, а міністерства є доволі скромними. Як правило, один член уряду керує кількома міністерствами.

Схожий спосіб державного устрою мають і інші парламентарні монархії Західної Європи – Нідерланди, Бельгія, Данія, Норвегія і Швеція. З-поміж своїх коронованих колег хіба що король Бельгії може пишатися тим, що на нього покладаються функції головнокомандувача збройними силами країни. Цікава особливість присутня

і у князівстві Монако, що являє собою карликову державу середземноморського узбережжя з вельми потужною економічною системою. Там монарха не просто поважають, а й фактично "обожнюють", оскільки саме він є гарантом незалежності Монако. Адже згідно до угоди 1918 р. між Монако та Францією, якщо правляча династія, яка перебуває при владі в Монако з 1297 р., припинить своє існування, Монако увійде до складу Франції як провінція. Законодавча влада в Монако належить невеличкому парламенту з 18 членів, а виконавчу владу здійснює ще більш скромний за чисельністю уряд. При цьому вони спираються на співпрацю та комунікацію з сувереном держави, повноваження якого є суттєвішими порівняно з його європейськими товаришами по короні.

Таким чином переконливо видно, що конституційно-монархічний устрій держав світу є не тільки втіленням старовинних історичних традицій, що присутні у кожній країні з тривалим досвідом незалежності, а й запорукою політичної стабільності. Особливо класичним зразком в цьому відношенні є Велика Британія, що є впливовою світовою державою з високоякісною системою освіти, пенсійного забезпечення, потужним флотом та ядерним потенціалом з засобами його доставки, і в своєму економіко-політичному розвитку спирається на давні історичні традиції, уособленням яких є монарх та його родина.

Так, політична система Великої Британії дозволила цій державі встояти та не похитнутися під час національно-визвольних заворушень у Європі, які мали місце у середині XIX століття та охопили фактично усі великі європейські монархії, окрім британської. Зберегла свою державність та королівську владу Велика Британія і після Першої світової війни, яка зумовила зникнення з політичної карти світу чотирьох великих імперій разом з їхніми правлячими режимами.

Монархи західноєвропейських країн протягом XX століття уміли влучно вгадувати народні настрої, через що підкріпили свою історичну вагу власним державницьким авторитетом, який дозволяє суверенам бути справжніми символами своєї нації та єднаючою силою для своїх держав. Для азійських країн монархія є важливим елементом національної самосвідомості та предметом розуміння своєї ідентичності.

Вивчаючи політичний устрій іноземних країн будемо свідомі мети такої роботи – запозичення досвіду інших держав світу щодо вирішення нагальних актуальних питань трансформації державного урядування нашої країни. Звісно ж, досвід монархічного правління не є для України прийнятним, адже наша держава не має ані тривалого історичного досвіду самостійного існування, ані дворянсько-монархістський традицій. Натомість механізми парламентсько-урядової комунікації у державах конституційно-монархічного устрою та їхнє мистецтво інтеракції опозиційних сил з владною більшістю є вельми прийнятним прикладом для наслідування в нашій державі.

1. Шаповал В. М. Монархія конституційна // Юридична енциклопедія: в 6 т. – К.: "Укр.енцикл.", 2001. Т. 3. 2. Шаповал В.Н. Сравнительное конституционное право. Киев : Книгиня Ольга, 2007 – 413 с. 3. Шаповал В.Н. Британская конституция : Политико-правовой анализ / В. Н. Шаповал Киев : Лыбидь, 1991. 4. Бурова И. И. История Англии. Абсолютная монархия. – 2-изд., испр. – СПб. : Питер Пресс, 1997. – 224 с. 5. Бурова И. И. История Англии. Парламентская монархия. – 2 изд., испр. – СПб. : Питер Пресс, 1997. – 224с. 6. Кинель К. Г. Монархия Таиланда. Титулы и награды. – М. : Вече, 2006. – 302 с. 7. Hayton, David W., The House of commons, 1690-1715. Cambridge : Cambridge univ. press for the History of Parliament trust, 2002. 8. Шаповал В. М. Великобритания // Юридична енциклопедія: в 6 т. – К.: "Укр.енцикл.", 1998. Т. 9. Бредбері Д. Короткий оксфордський політичний словник / Пер. з англ.; За ред. І. Макліна, А. Макмілана. – К.: Вид-во Соломії Павличко "Основи", 2005. 10. Шаповал В. М. Великобритания // Юридична енциклопедія: в 6 т. – К.: "Укр.енцикл.", 1998. Т. 11. Бредбері Д.

Палата громад // Короткий оксфордський політичний словник / Пер. з англ.; За ред. І. Макліна, А. Макмілана. – К.: Вид-во Соломії Павличко "Основи", 2005. 12. Чернінко І. Зовнішньополітична позиція Великої Британії після виборів до Палати громад // Актуальні проблеми міжнародних відносин, вип. 54, Ч. II, 2005. 13. Чернінко І. Нашадки Вітангемотів. у пошуках оптимального реформування Палати лордів Великої Британії // Зовнішні справи, 2007, № 10. 14. Чернінко І.П. Реформування Палати лордів Великої Британії в контексті політики лейбористського уряду Тоні Блера. – К.: Інститут української археографії та джерелознавства ім. М.С. Грушевського, 2006. 37 с. 15. Алексеев Н.А. Палата лордов британского парламента. От суда короля Эдберта до революции премьеры Т.Блэра (825-2003 гг.). М.: Бек, 2003. 420 с. 16. Відповіді на 100 запитань про Сполучене Королівство. – К.: Посольство Великої Британії в Україні, 2001. 17. Шаповал В.М. Іспанія // Юридична енциклопедія: в 6 т. – К.: "Укр.енцикл.", 1998. Т. 2. 18. Шаповал В.М. Люксембург // Юридична енциклопедія: в 6 т. – К.: "Укр.енцикл.", 2001. Т. 3.

Надійшла до редколегії 12.09.11

О. Коппель, д-р іст. наук, О. Пархомчук, д-р політ. наук

ПРОСТІР І ЧАС В ЦИВІЛІЗАЦІЙНІЙ ДИНАМІЦІ УКРАЇНИ

Стаття присвячена важливій науковій проблемі – концептуально-теоретичним засадам дослідження цивілізаційної динаміки України. Піддається науковому аналізу хронотопічна цивілізаційна динаміка України. Особливу увагу приділено ролі та місцю України в міжцивілізаційних відносинах в контексті системної еволюції міжнародних відносин.

The article examines the problem of chronotopology analysis of the civilization dynamics of Ukraine. The issue of identification of Ukraine among other civilizations of the world has gained its importance due to the two aspects: the inner one – Ukraine become independent and began her own foreign policy; and the external one – changes in the situation on international arena. In the context of international relations subjectness problem, the concept of civilization becomes a dominating historical and sociological category.

Важливим елементом розробки зовнішньополітичної стратегії України є моделювання її місця та ролі в цивілізаційному просторі ХХІ століття, порівняльний аналіз цивілізаційних особливостей нових загроз безпеці. Розробка концептуальної моделі місця та ролі України в системі світових цивілізацій передбачає аналіз цієї проблеми з врахуванням диференціації поглядів сучасної цивіліології.

В світі, що глобалізується, ідентичність, як певна сума індивідуальних, соціокультурних, національних або цивілізаційних параметрів стає основним дискурсом як науки, так і повсякденного життя. Проблема ідентичності в процесі глобалізації включає визначення свого місця в світовому політичному просторі, цивілізаційну, культурну ідентичність. Вирішуючи проблему самоідентифікації, країни, як правило, відповідають на це питання в контексті своїх головних цінностей, їх відповідь обумовлюється як минулим, так і сьогоденням, релігією, мовою, історією, традиціями та суспільними інститутами. Люди приєднують себе до певної культурної, етнічної групи, релігійних громад, націй або (в широкому розумінні) до цивілізацій.

Для того, щоб отримати максимально об'єктивну уяву про ідентифікацію України, цю проблему доцільніше досліджувати за допомогою цивілізаційної теоретико-методологічної парадигми, з якої слід виокремити певний набір наукових методологій і методів. Їх застосування уможливує поглиблене розуміння складних явищ і процесів на тлі постійно зростаючої взаємозалежності. Саме складність і багатогранність проблеми зумовлює те, що її аналіз і визначення шляхів її розв'язання формуються у межах кількох суспільних наук, тобто як наслідок дослідження тих чи інших її аспектів та складових. Відтак події та процеси за такого підходу виступають у якості емпіричної основи дослідження явища.

Унікальність сучасної ситуації в світі полягає в тому, що прискорена глобалізація багатьох процесів у планетарному масштабі супроводжується одночасним посиленням рис своєрідності в розвитку регіональних людських спільнот.

В сучасній українській міжнародно-політичній науці з'явилося чимало досліджень, в яких аналізуються проблеми цивілізаційного устрою сучасного світу, динаміки розвитку цивілізацій. Цими проблемами плідно займаються українські вчені Ю.Павленко, Ю.Пахомов та інші [1]. Значна кількість досліджень як в зарубіжній, так і в українській цивіліології дає підстави стверджувати про сформованість базових принципів теорії цивілізацій [2]. В той же час майже поза увагою дослідників залишаються можливості використання цивілізаційного підходу

в міжнародно-політичній науці. Виходячи з того, необхідно зосередити увагу не тільки на внутрішній динаміці розвитку цивілізацій, так і на динаміці їхньої глобальної взаємодії, на формуванні цивілізаційної парадигми в теорії міжнародних відносин.

З'ясування ролі просторово-часових факторів в соціокультурній динаміці набуває особливого значення в умовах зміни уяви відносно простору та часу в умовах глобалізації. Глобалізація висуває нові вимоги до розуміння проблеми цивілізаційно-культурної ідентичності. Багато з цих проблем можуть бути вирішеними в межах просторово-часового, хронотопічного аналізу цивілізаційної динаміки.

В цивілізаційних теоріях світова історична соціальна динаміка представлена у вигляді зміни цивілізацій або змін в розвитку глобальної цивілізації, еволюції світових цивілізацій. Тому значна увага приділяється категоріям простору та часу. Для будь-якої цивілізації є притаманними просторово-часові характеристики, які відображають взаємозалежність культури та відповідного "місцерозташування" і визначають межі варіативності часових ритмів. Особливого значення набуває поняття "хронотопу" (від грец. місце і час) як взаємозв'язку просторових і часових відносин, який концентрує різні часові реальності, від людського життя до життя цивілізації [3]. Адже предмет уваги теорії цивілізації – не одна, будь-яка сторона людського буття, а сукупність усіх форм життєдіяльності того чи іншого суспільства – матеріальних, моральних, ідейних, культурних, релігійних в їх єдності та неподільності, розвитку та спадкоємності. Така сукупність розглядається як цивілізація в глобальному, світовому чи локальному розумінні.

Отже, цивілізація як об'єктивна реальність і як об'єкт дослідження має розглядатись в трьох різних вимірах, нерозривно пов'язаних один з одним за змістом, часом та простором – як глобальна, світова та локальна.

Глобальна цивілізація уособлює єдність людства, його спільної долі з історичного моменту неолітичної революції. В даному контексті цивілізація розглядається як визначена ступінь в розвитку суспільства і культури і тим самим є протиставленою дикунству та варварству.

Глобальна цивілізація не з'явилась одразу в завершеному вигляді. За Х тис. років вона пройшла певні етапи розвитку, змінюючи внутрішню структуру. Теорія світових цивілізацій досліджує фази формування та розвитку глобальної цивілізації. Виокремлюються світові цивілізації, які змінюють одна одну: неолітична цивілізація (VIII-IV тис. до н.е.); ранньокласова цивілізація (кінець IV – початок I тис. до н.е.); антична (початок I тис. до н.е. – середина I тис. н.е.); середньовічна (VI –

XV ст.); раньомінеральна (XVI – XVIII ст.); мінеральна (кінець XVIII – кінець XX ст.); мінеральна (кінець XX – початок XXI ст.) [4].

Світові цикли цивілізацій об'єднують в три суперцикли. Перший суперцикл – період становлення суспільства. Його епіцентри – Єгипет, Месопотамія, Греція, Рим, Індія та Китай. Це неолітична, ранньокласова, антична цивілізація. Другий суперцикл – період зрілості суспільства. Його епіцентри – Західна Європа та Північна Америка. Це середньовічна, раньомінеральна, мінеральна цивілізація. Третій суперцикл – мінеральна цивілізація. Його епіцентри – Японія, США, Китай [5].

Суміжні цивілізації синхронізуються в своїй динаміці, на підставі чого виокремлюються групи синхронних цивілізацій: середземноморсько-близькосхідна, азійська (до неї належать Індія, Китай, Японія, Середня Азія. Вони були епіцентром цивілізації на початку другого суперциклу); західноєвропейська (до цієї групи належать Іспанія, Британія, Франція, які були колоніальними імперіями, наприкінці мінеральної епохи вони починають втрачати свої позиції); східноєвропейська, північноазійська, американська та африканська.

Історія поліциклічна – на кожну фазу більш тривалого циклу накладається кілька коротких циклів. Між двома суміжними історичними циклами лежить перехідний період, який характеризується кризою системи, що відмирає; невпорядкованістю історичного процесу. В цей період розпадаються імперії, йдуть війни, відбувається розклад моралі, ідеологічна криза. У розвитку різних країн та народів існують подібні етапи – загальноісторичні закономірності циклічної динаміки та генетики, які регулюють процеси спадкоємності, змін та відбору в розвитку людства, цивілізацій, окремих країн та народів. Принцип поліциклічності знаходить відображення у виокремленні локальних цивілізацій. Дослідження цивілізацій як базового предмету аналізу передбачає, що комплекси компонентів, які їх створюють, можуть бути цілком правомірно згруповані в межах, що відокремлюють одну локальну цивілізацію від іншої. Це передбачає також аналіз реагування різних елементів, що утворюють цей комплекс, на зміни в одному з компонентів, які створюють єдине ціле.

Локальна цивілізація – це спільнота людей, які мають спільні фундаментальні основи ментальності, основоположні духовні цінності та ідеали, стійкі особливі риси в соціально-політичній організації, економіці та культурі. Під ментальністю в даному контексті розуміється наявність у людей того чи іншого суспільства спільного розумового інструментарію, психологічної основи, яка дає їм змогу по-своєму сприймати та усвідомлювати світ і самих себе. Локальні цивілізації відображають культурно-історичні, етнічні, релігійні, економіко-географічні особливості країни, або групи країн.

Домінуюча роль цивілізаційного типу ідентифікації викликає необхідність визначення місця України в системі міжцивілізаційних відносин, в структурі цивілізаційного простору, дослідження української ідентичності як продукту взаємодії цивілізацій, що передбачає хронологічне моделювання цивілізаційної динаміки України, яке відображає єдність просторово-часового континуума. Україна розглядається в якості персоніфікації особливої цивілізаційної системи. Констатуємо сам факт її існування, необхідно визначити специфіку, динаміку і особливості цієї системи. В умовах наявності тенденції до плюралістичного визначення власної ідентичності невірним було б вважати це свідченням її відсутності. Виходячи з цього, особливого значення набуває проблема визначення місця України в світових цивілізаційних процесах.

Сучасна наука має різні погляди на цивілізаційну ідентифікацію України. Цілком погоджуючись з точкою зору, що в контексті проблеми суб'єктності міжнародних відносин концепція цивілізації стає домінуючою історико-соціологічною категорією, вважаємо помилковим надмірне роздрібнення цивілізацій за національною ознакою, виокремлення, як пропонується деякими дослідниками, української цивілізації. В цивілізаційному підході основна увага має зміщуватись від держав на більш великі структури та процеси в масштабах цивілізацій. В усіх цивілізаційних теоріях роль держави так чи інакше обмежується або визнається вторинною, залежною від цивілізаційної динаміки.

Такий підхід має певні аргументи на свою користь. По-перше, цивілізації існують довго, є динамічними, еволюціонують, адаптуються, є найбільш стійкими з усіх людських асоціацій. Політичні системи є недовготривалими засобами для досягнення мети на поверхні цивілізацій і доля кожної спільноти, об'єднаної лінгвістично та духовно, залежить в кінцевому випадку від виживання певних фундаментальних ідей, навколо яких об'єднувались безліч поколінь і які, таким чином, символізують спадкоємність суспільства. Цивілізаційний суперетнічний світогляд базуються на відчутті спільності, а не тільки на належності до єдиної держави, інколи навіть не на наявності спільних релігійних вірувань.

Звідси приходимо до висновку, що цивілізація ширше будь-якого етносу і може утворюватися декількома етносами. Під цивілізацією в даному контексті розуміється система сукупності етнічних (національних), культурно-історичних, територіальних (просторових) а також економічних підвалин, найчастіше об'єднаних загальною приналежністю до єдиної релігійної конфесії. Це дає підстави розглядати українську ідентичність як продукт взаємодії цивілізацій. Вирішення проблеми цивілізаційної ідентифікації України неможливо без дослідження взаємодії з іншими цивілізаціями, характеру міжцивілізаційних взаємодій на різних етапах історії України спираючись на концепцію чотирьох етапів української державності, тому що українська політична цивілізація існувала лише в період повноцінної державності України [6].

В Європі завжди взаємодіяли народи, які належали до різних цивілізацій. Як державне утворення Україна в основі своїй ніколи не була соціокультурно ідентичною і завжди відзначалась мозаїчністю з точки зору цивілізаційних характеристик. На етапі другого суперциклу – періоду зрілості суспільства, епіцентрами якого стали Західна Європа та Північна Америка, Київська Русь була важливою складовою середньовічної цивілізації Європи. Для України період раньомінеральної цивілізації характеризувався спробами відновлення державності в період української національної революції 1648-1667 рр., втратою незалежності та входженням до складу різних держав, спробою відновити незалежність після розпаду Російської імперії.

Після проголошення незалежності проблема ідентифікації України серед інших цивілізацій світу набуває актуального значення завдяки двом аспектам: внутрішньому – Україна стала незалежною і почала проводити власну зовнішню політику і зовнішньому – змінам у ситуації на міжнародній арені на межі тисячоліть.

Спроби знайти відповідь на питання відносно походження та джерел української ідентичності здійснювались і здійснюються в історичній, філософській та міжнародно-політичній науці. Фундаментальність цивілізаційної ідентифікації України пов'язана і базується на всьому обсязі історичної пам'яті, неповторному шляху розвитку. В переліку культурно-історичних типів М. Данилевського виокремлюється слов'янський, до якого він

відносив і Україну як складову частину Російської імперії, але не враховуючи, що деякі її території входили на той час до складу інших держав, які він відносив до західного типу [7]. А.Тойнбі нарахував сорок сім локальних цивілізацій трьох поколінь, п'ять живих цивілізацій початку XX століття – західну, православно-християнську (куди відносив і Україну), ісламську, індійську, далекосхідну, за основу класифікації взявши перш за все приналежність до тої чи іншої релігії [8].

Здобуття Україною незалежності співпадає з формуванням нової конфігурації цивілізацій. Точка зору дослідників відносно цивілізаційної структури XXI століття часто відрізняється. Висловлюється припущення щодо формування цивілізацій п'ятого покоління (північноамериканська, західноєвропейська, японська, євразійська /російська/, китайська, індійська, латиноамериканська, мусульманська, буддійська, африканська (на південь від Сахари), океанічна, східноєвропейська) частина з яких ще знаходиться в стадії становлення, а частина вже у фазі кризи. Посилюється диференціація у порівнянні з цивілізаціями четвертого покоління (наприклад, західна цивілізація поділяється на материнську-західноєвропейську та – північноамериканську). Східноєвропейська цивілізація ще остаточно не сформувалась, дрейфує від євразійської до західноєвропейської.

В цивілізаційному просторі XXI століття зростає як значення цивілізаційної спільності, так і міжцивілізаційних розбіжностей; посилюється диференціація економічного та військово-політичного потенціалу окремих локальних цивілізацій, нарощується потенціал партнерства локальних цивілізацій, формується новий тип відносин між ними.

Сучасна Україна є результатом складної взаємодії різномірних цивілізаційних пластів. Домінуючу роль в міжцивілізаційних взаємодіях грали як західна, так і російська цивілізація. Саме вони стали визначальними факторами становлення української культурно-історичної спільноти.

Місто зустрічі культур та цивілізацій має стати не ареною їхнього "зіткнення", а сполучення і взаємодії. Визнання цього факту дозволяє нам висловити точку зору відносно характеру української ідентичності, яка сформувалась внаслідок взаємодії європейських і неєвропейських традицій, а цивілізаційний фундамент складається з декількох якісно різних частин, тому цивілізаційна конструкція є нестійкою. Само по собі поєднання західних та східних начал характерно для багатьох сучасних цивілізацій.

Розглянувши цивілізаційну ситуацію навколо України, можна зробити висновок, що ключовим є визнання її поліетнічності та полікультурності. Оскільки Україна не знаходиться в епіцентрі жодної з цивілізацій, то відповідно вона не може повністю належати до жодної з них. Інша справа, що Україна розташована в напівпериферії російської цивілізації, в периферійній зоні західної(західноєвропейської) і у віддаленій зоні периферії ісламської цивілізації. Тому логічно зробити висновок, що спорідненість з російською та західною цивілізацією більша, ніж з ісламською, а якщо взяти до уваги недалеке минуле і ступінь залежності від Росії, стає повністю зрозумілим, чому значна частина території України тяжіє до російської цивілізації.

Приходимо до висновку, що застосування цивілізаційної парадигми дає Україні методологічну основу для пошуку поля рівноваги інтересів у складному світі міжнародних відносин. Для України, як географічного центра Європи, через територію якої традиційно проходили трансконтинентальні торгові шляхи, зближення з ЄС вважається одним з пріоритетних напрямів.

Метою розвитку відносин з кримськотатарським населенням як перехідною зоною до ісламської цивілізації має стати розробка моделі діалогу з цією цивілізацією.

Суттєвою компонентою залишається розвиток відносин з Росією, з якою її пов'язують спільні цивілізаційні парадигми.

Такі видатні російські вчені, як Н.Трубецькой, К.Леонтьєв, Н.Бердяєв, Г.В.Фроловський, Г.В. Вернадський, П.Н.Савицький Л.М.Гумільов та ін. розвивали ідеї євразійства [9]. Російський дослідник українського походження Ю.Яковець вважає, що Україна разом з Росією та Білоруссю утворює самостійну цивілізацію, яка має індивідуальні риси як цивілізація локальна і родові риси як цивілізація західного типу розвитку. Їх об'єднує самотність історичної долі, спільний економічний та культурний простір, менталітет, релігія та культура[10]. У цьому контексті не можемо не згадати і точку зору російського дослідника Л.І.Медведка, який вважає, що Росія являє собою приклад тих синкретичних цивілізацій, які узагальнили та систематизували риси культур різних народів. На цьому шляху вона довела можливість народження нової етно-цивілізаційної спільноти і подолання бар'єрів між расами, мовами, релігіями та духовними світами [11].

Деякі дослідники, зокрема С.Хантінгтон, відносять Україну до розряду так званих "розірваних" країн. Розглядаючи лінії розлому між цивілізаціями, очевидно, що найбільш важливою лінією поділу в Європі є східний кордон західного християнства. І він пролягає за сучасними кордонами між Росією і Фінляндією, між прибалтійськими країнами і Росією, розсікає Україну, повертає на захід, відокремлює Трансильванію від іншої частини Румунії, а потім, проходячи Югославією, майже точно збігається з лінією, яка відокремлює Хорватію і Словенію від інших частин Югославії. Таким чином, Україна опинилася "розірваною" між двома цивілізаціями: слов'яно-православною і західною [12].

Щодо цивілізаційної належності України існує багато точок зору. Єдиного погляду немає, та й бути не може, оскільки Україна не може на даний момент остаточно самоідентифікуватись. З погляду цивілізаційного фактору, Україна посідає унікальну позицію, вона є свого роду містком між Заходом та Сходом. З погляду глобального розподілу сил, Україна також має унікальну позицію для того, щоб бути важливим гравцем в забезпеченні ефективної рівноваги сил в Євразії.

Перехід до багатополюсного світу в сучасних умовах за наявності низки потенційних центрів тяжіння різної політичної, економічної, військової ваги, очевидно можливий лише через системну інтеграцію континентальних та трансконтинентальних державних угруповань. Іншими словами, жодна з країн сучасного світу не може отримати статус світової держави, не виступаючи складовою певного інтегрованого цивілізаційного утворення. Це стосується як України, так і інших європейських країн, Росії, Китаю, держав ісламського світу.

Виходячи з цього, особливого значення набуває проблема визначення місця України в світових цивілізаційних процесах. На початку XXI ст. ситуація у світі зазнала стратегічних змін. Спостерігається тенденція до визначення міжнародного статусу держав відповідно до рівня їх економічного та інформаційно-технологічного розвитку, а також ступеня доступу до енергетичних та стратегічних ресурсів. Разом з тим з боку економічно відсталих або політично нестабільних держав фактор військової могутності та володіння зброєю масового знищення продовжує розглядатись як основний засіб впливу у міжнародних відносинах.

На межі тисячоліть геополітична ситуація в світі кардинально змінилась. Розпався Радянський Союз, відбулися кардинальні зміни в колишніх соціалістичних державах Центральної та Східної Європи, закінчилася "холодна війна". На міжнародній арені з'явився ряд нових держав, які свого часу входили в зону сухопутної могутності, серед них і незалежна держава – Україна. За своїми геополітичними складовими (площею, населенням, природними запасами) Україна відразу стала помітним державним утворенням у світовому розкладі сил. Вона є європейською державою, що зумовлене її історичним минулим, географічним становищем, належністю до культурних традицій західної цивілізації, демографічним складом населення. В Україні розташований географічний центр Європи. Її площа в сучасних кордонах становить 603,7 тис. км². За цим показником вона посідає друге місце в Європі, поступаючись лише Росії.

Сучасне геополітичне становище України характеризують різнопланові та суперечливі чинники. На даному етапі Україна виступає в світі як середня за величиною і рівнем розвитку держава. Вона має в своєму розпорядженні майже половину всіх світових ресурсів родючих чорноземних ґрунтів, могутній промисловий і науково-технічний потенціал, розвинену інфраструктуру й водночас відчуває гостру потребу капіталомісткої структурної перебудови економіки, слабкість експортних можливостей, втрату традиційних ринків, розрив зовнішньоекономічних зв'язків. З одного боку Україна межує з Росією, з якою її об'єднують спільність долі, багато в чому загальні стратегічні інтереси й непокоїть непередбачуваність дій деяких російських політиків, їхні імперські амбіції; з іншого – Україна межує з цивілізованою Європою з її традиціями парламентаризму і економічної стабільності.

У новому статусі незалежної держави Україна мала визначити стратегію свого політичного та економічного розвитку, пріоритети у світі, з'ясувати, в чому полягають її реальні національні інтереси та розробити стратегію й тактику їхньої реалізації. У теоретичному плані це зумовлює необхідність визначення відповідного місця держави у світовій глобальній політичній і економічній системах; у практичному – створення механізму реалізації національних інтересів політичного і економічного характеру на регіональному і глобальному рівнях.

Визначаючи роль і місце України у новому геополітичному просторі, не можна не враховувати тяжіння України як до Росії – великої держави, стратегічного партнера, насамперед в економічних взаємовідносинах, так і до західних країн, держав ЄС, зокрема Німеччини – сучасного економічного гіганта, нового полюсу сил, а також до інших країн Європи. Україна зацікавлена у прихильності до неї США як великої наддержави, статус якої визначається військовою могутністю, рівнем економічного розвитку, лідерством у розробці й запровадженні найсучасніших високих технологій в усіх секторах економіки. Об'єктивно і Сполучені Штати Америки зацікавлені в тому, щоб Україна розвивалась як демократична країна, увійшла до європейських структур як держава-партнер. Позитивним фактором Сполучені Штати вважають збереження незалежності України. Що стосується економічних взаємовідносин, то український ринок цікавить США настільки, наскільки американський капітал вважає його привабливим. В українській ситуації слід брати до уваги надзвичайну взаємозалежність між внутрішніми й зовнішніми чинниками розвитку, що створює політичну невпевність й розглядається західними бізнесменами як елемент ризику.

Отже, основні критерії геополітичного положення України детерміновані її розташуванням між кількома

полюсами тяжіння, які характеризуються різним ступенем політичної, економічної та військової могутності.

Основні геополітичні пріоритети України можна визначити наступним чином:

- виживання України як суверенної незалежної держави, зростання ролі фундаментальних цінностей і зміцнення інституцій, що забезпечують добробут, безпеку і соціокультурний прогрес;
- повернення України в європейський цивілізаційний простір, всебічна інтеграція до європейських і євроатлантичних політичних і соціальних структур;
- посилення економічного й політичного потенціалу і "дієздатності" України в широкому розумінні цього терміну за рахунок прискорення внутрішнього розвитку, укладання двосторонніх і багатосторонніх договорів, отримання відповідних гарантій безпеки тощо;
- пріоритетна орієнтація на інтеграцію до ЄС, поглиблення спеціального партнерства з НАТО;
- зміцнення стратегічного партнерства зі США і зв'язків з країнами Західної Європи;
- підтримка і розвиток рівноправних, взаємовигідних економічних, політичних і соціокультурних відносин з Росією;
- зміцнення та консолідація особливих відносин із стратегічно важливими сусідами, насамперед Польщею, країнами Балтії, Туреччиною, Грузією, Азербайджаном;
- сприяння формуванню "поясу стабільності" та регіональних структур безпеки від Балтійського і Чорного морів до Закавказзя і Центральної Азії;
- активна участь у створенні європейських і євразійських транспортних коридорів, використання цих коридорів для створення надійної альтернативної системи постачання енергоносіїв і стратегічно важливої сировини;
- блокування поточних спроб односторонньої іноземної соціально-культурної та інформаційної експансії й домінування;
- цілеспрямоване формування в масовій свідомості універсальних цінностей і соціокультурних орієнтацій.

Ми живемо в світі, який швидко змінюється не тільки технологічно, науково-технічно, а й економічно і навіть цивілізаційно. При цьому на планетарному просторі діють дві протилежні взаємодоповнюючі один одного процеси: перший з них характеризується відродженням націй та ренесансом цивілізацій; другий – протилежний і взаємодоповнюючий планетарний процес, процес глобальної інтеграції.

У XXI ст. історія залишила людству єдиний шлях. Він полягає в тому, щоб виходячи з глобалізації та модернізації, подолати вузькість регіональних цивілізацій, побудувати сучасну за своєю природою цивілізацію – цивілізацію глобальну. Це дозволить виявити елементи спільності окремих локальних цивілізацій, спільно використовувати переваги окремих їх компонентів, з'ясувати витоки та попередити конфлікти між ними, налагодити діалог цивілізацій.

1. Павленко Ю. Історія світової цивілізації: Соціокультурний розвиток людства. – К.: Либідь, 1999. 2. Бродель Ф. Матеріальна цивілізація, економіка і капіталізм в XVI-XVIII вв.: Пер. с франц. – М., 1988-1992. – Т.1-3. Ерасов Б.С. Цивілізації: Универсалии и самобытность. – М.: Наука, 2002. Іонов І.Н. Хачатурян В.В. Теорія цивілізацій от античності до кінця XIX століття – СПб.: Алетейя, 2002. Кузык Б.Н., Яковец Ю.В. Цивілізації: теорія, історія, діалог, майбутнє. В двох томах. – М., Інститут економічних стратегій, 2006. Тойнбі А.Дж. Дослідження історії: У 12 т. – К.: Основи, 1995. Хантингтон С. Столкновение цивилизаций. – М.: ООО "Издательство АСТ", 2003. Civilizations and world systems: studying world-historical change /Stephen K. Sanderson, editor. 1995. Macro-sociology theory // Ed. By S.N. Eisenstadt. – L., 1985. The World System five hundred years or five thousand // Ed. By Andre Yonder Frank and Barry K. Gill // Routledge, 1993. та ін. 3. Бахтин М.М. Етнос і роман. СПб., 2000. – С.9. 4. Кузык Б.Н., Яковец Ю.В. Цивілізації: теорія, історія, діалог, майбутнє. В двох томах. – М., Інститут еконо-

мических стратегий, 2006. 5. Яковец Ю.В. Глобализация и взаимодействие цивилизаций. – М., "Экономика, 2003. 6. Колпель О.А. Моделирование места та роли Украины в системе мировых цивилизаций // Міжнародна науково-практична конференція "Моделирование міжнародних відносин". К., 2004. – С. 51. 7. Данилевский Н.Я. Россия и Европа. Взгляд на культурные и политические отношения славянского мира к романогерманскому. – М., 1991. 8. Тойнбі А.Дж. Дослідження історії: У 2 т. – К.: Основи, 1995. 9. Сравнительное изучение цивилизаций: Хрестоматия.:

Учеб. пособие для студентов вузов / Сост., ред. и вступ. ст. Б.С.Ерасов. – М.: Аспект Пресс, 1999. 10. Яковец Ю.В. Глобализация и взаимодействие цивилизаций. – М., "Экономика, 2003. – С.47-48. 11. Медведко Л.И. Россия, Запад, Ислам: "столкновение цивилизаций" – Жуковский; М.: Кучково поле, 2003. – С.63. 12. Хантингтон С. Столкновение цивилизаций. – М.: ООО "Издательство АСТ", 2003. – С.243-245.

Надійшла до редколегії 12.09.11

В. Головченко, д-р політ. наук

УКРАЇНА – ДЕРЖАВА-СПІВЗАСНОВНИК ООН: МІФИ Й ІСТОРИЧНІ РЕАЛІЇ

У статті висвітлюються маловідомі обставини поновлення міжнародної діяльності Української РСР та входження її до числа держав-співзасновників ООН, з'ясовуються дійсні мотиви сталінської дипломатії в забезпеченні цього процесу.

The article spotlights less known circumstances of renewal of Ukrainian SSR' international activity and its including in circle of the initial members of the United Nations Organization, analyses real motives of Stalin's diplomacy in providing of this process.

Четвертий період Другої світової війни (і водночас третій, завершальний – Великої вітчизняної), що почався на німецько-радянському фронті визволенням Правобережної України й виходом Червоної армії на західні кордони Радянського Союзу 1939 р., в його внутрішньополітичному розвитку був позначений не менш вражаючими подіями: 28 січня 1944 р. в "Правді" було опубліковано інформаційне повідомлення про єдиний за всі воєнні роки черговий пленум ЦК ВКП(б), а відразу по його завершенні вперше скликана з початку війни X сесія Верховної Ради СРСР прийняла істотні зміни до Конституції 1936 р.

Пленум правлячої партії розглянув пропозиції Раднаркому СРСР "Про розширення прав союзних республік у галузі оборони та зовнішніх зносин" і схвалив їх для внесення на наступну сесію Верховної Ради СРСР. Вже скликання партійного пленуму виглядало доволі неординарною подією, адже навіть з'їзди ВКП(б) протягом 1939-1952 рр. взагалі не проводилися. Сесія ж Верховної Ради спершу протягом трьох днів розглядала рутинні бюджетні питання, але 1 лютого з доповіддю "Про перетворення Наркомату оборони і Наркомзаксправ із загальносоюзних у союзно-республіканські наркомати" на ній виступив заступник голови РНК СРСР і нарком закордонних справ В.Молотов [6, 1944, 2 лютого].

Коротке обговорення питання закінчилося ухваленням запропонованих законів – "Про утворення військових формувань союзних республік та про перетворення у зв'язку з цим Народного комісаріату оборони із загальносоюзного у союзно-республіканський" та "Про надання союзним республікам повноважень у галузі зовнішніх відносин і про перетворення у зв'язку з цим Народного комісаріату закордонних справ із загальносоюзного у союзно-республіканський народний комісаріат".

Пояснюючи нарізку потребу прийняття таких надзвичайних рішень (адже йшлося про децентралізацію ключових союзних відомств у розпал війни), В.Молотов зазначив, що ухвалення конституційних поправок зумовлене потребою посилення оборонної могутності СРСР, "політичним, економічним та культурним зростанням союзних республік", їхньою "зрислою потребою... у встановленні безпосередніх стосунків з іноземними державами" й має на меті "розширення міжнародних зв'язків та зміцнення співробітництва Союзу РСР з іноземними державами". Звичною для тих часів лексикою В.Молотов назвав рішення X сесії "новим кроком у практичному розв'язанні національного питання в багатонаціональній радянській державі, новою перемогою Ленінсько-Сталінської національної політики" [5, 1944, 2 лютого].

Відповідно до рішень партійного пленуму й сесії Верховної Ради було змінено "сталінську конституцію", зокрема, в ст. 18-а зазначалося: "Кожна союзна республіка має право вступати у безпосередні зносини з іно-

земними державами, укладати з ними угоди та обмінюватися дипломатичними і консульськими представниками". До Конституції УРСР від 30 січня 1937 р. ця стаття увійшла через місяць як 15-б, а ст. 30 про повноваження Президії Верховної Ради Української РСР була доповнена пунктами и) "призначає і відкликає повноважних представників Української РСР в іноземних державах" та і) "приймає вірчі й відкличні грамоти акредитованих при ній дипломатичних представників іноземних держав" [6, 1944, 6 березня].

Але якщо для пересічних радянських громадян такі конституційні зміни виглядали абсолютно незрозумілими з огляду на всю попередню практику державного будівництва в СРСР, то союзницький дипломатичний корпус ще напередодні виступу В.Молотова на сесії Верховної Ради отримав недвозначне попередження. В розмові між послом США у Москві В.А.Гарріманом та двома високопосадовими працівниками НКЗС СРСР ті стверджували, що в кожній із радянських республік будуть створені наркомати оборони та окремі армії, причому такі зміни в державному устрої Радянського Союзу мають на увазі практику Британської співдружності націй щодо набуття міжнародної правосуб'єктності її домініонами за Вестмінстерським статутом від 11 грудня 1931 р. [18, р.809].

Щоправда, ввести в оману досвідченого дипломата-радянолога, який іще в 1925-1928 рр. безпосередньо познайомився з більшовицькою державно-національною політикою в якості співвласника марганцевої концесії в Грузинській СРР, наркоматівським урядовцям не вдалося. У повідомленні до Білого дому американський посол наголосив, що "насправді дивно, що оборона і закордонні справи обрані для проведення децентралізації, тоді як, на наш погляд, саме ці дві функції розглядаються такими, завдяки чому Центр зберігає свою владу" [19, р.120].

Хоча В.Молотов і віднайшов у багатотомному дорожку "вождя народів" потрібні слова, сказані в 1923 р. на XII з'їзді РКП(б) щодо можливості в майбутньому роз'єднання окремих із тих наркоматів, які саме тоді зливалися, однак західні аналітики не мали жодних ілюзій стосовно меж, до яких може сягати "розширення прав союзних республік". "Центральний контроль Москви, – як зазначав в одному з документів керівник східноєвропейського відділу держдепартаменту К.Болен, – ніколи не здійснювався через уряд, а тільки через партію і, безумовно, так буде й надалі" [19, р.811]. "Якщо й буде створено союзно-республіканський наркомат, – схилювався до думки В.А.Гарріман, – він все одно буде керуватися та урядуватися центральним комісаріатом у Москві" [19, р.821].

Не дивно, що більшість вітчизняних і зарубіжних дослідників-міжнародників сходяться на тому, ніби ідея

запровадити конституційні перетворення з'явилася в радянських керівників лише наприкінці 1943 р. – після закінчення переговорів "великої трійки" в Тегерані. Як відомо, президент США Ф.Д.Рузвельт виклав на них американську позицію щодо створення в майбутньому принципово нової міжнародної організації безпеки і співробітництва – Об'єднаних Націй. А вже через два місяці, згідно з рішеннями X сесії Верховної Ради СРСР 1-го скликання, всі 16 радянських соціалістичних республік стали де-юре суб'єктами міжнародного права.

Щоправда, для остаточного юридичного оформлення цього статусу рішення сесії мали затвердити республіканські Верховні Ради, чим пояснюється поспішність, із якою це робилося. Подекуди не очікували навіть на визволення республіканських столиць, а проводили сесії Верховних Рад в перших-ліпших містах, звільнених від окупантів. Приміром, VI сесія Верховної Ради Білоруської РСР проходила у березні 1944 р. не в Мінську, а в Гомелі, а III сесія Верховної Ради Латвійської РСР у жовтні того ж року не в Ризі, а в Даугавпілсі. Хоча VI сесія Верховної Ради УРСР, яка 4 березня 1944 р. ухвалила Закон "Про утворення Народного Комісаріату закордонних справ УРСР", і проводилася в Києві, проте до остаточного визволення Радянської України ще залишалося більше, ніж півроку.

Звичайно, навіть позірний статус "суверенних держав" давав Сталіну можливість активніше використовувати союзні республіки в зовнішньополітичній діяльності, приміром, як кількісний чинник при голосуванні в майбутній ООН. Але наряд чи зазначені конституційні зміни були продиктовані включно прагненням сталінського керівництва збільшити представництво СРСР у майбутній міжнародній організації безпеки і співробітництва – узгодивши вже на конференції в Думбартон-Оксі (США, Вашингтон) 21 серпня – 28 вересня 1944 р. принцип одноголосності постійних членів Ради Безпеки ООН, кремлівський диктатор міг не турбуватися про збільшення контрольованих ним голосів у Генеральній Асамблеї, що мала відігравати другорядну роль.

На думку автора, більш обґрунтованою є поширена на Заході версія, що підвищенням міжнародно-правового статусу союзних республік Кремль розраховував легітимізувати територіальні анексії 1939-1940 рр., які не визнавалися західними союзниками, а також розширити після перемоги кордони СРСР за рахунок майбутніх сателітних країн. А наявність у розпорядженні радянського вождя відразу двох відомств закордонних справ (центрального і республіканського) створювало додаткові дивіденди – ефект "двостовлки", як це влучно назвав В.А.Гарріман.

Не випадково ще 1 березня 1944 р. на відкритті сесії Верховної Ради УРСР перший секретар ЦК КПУ і голова РНК республіки М.Хрущов заявив, що землі Холмщини, Грубешова, Ярослава та інші український народ розглядає як свої споконвічні. А 19 березня вже особисто В.Молотов у розмові з Гарріманом наголосив: "Наші українці й білоруси критикують нас за лінію Керзона, вказуючи на те, що західніше цієї лінії перебувають чисто українські і білоруські райони, з передачею котрих Польщі вони не можуть погодитися" [7, с.60].

Слушною видається й поширена серед науковців з української діаспори думка, що важливим чинником у цій справі були також внутрішньополітичні міркування Кремля. Наданням союзним республікам формальних прав на зовнішньополітичну діяльність Сталін "саме робив поступку національному розвитку їх, намагаючись цими поступками злагодити суперечливі національні відносини і тим зміцнити великодержаву" [2, с.21]. Адже повернення радянської влади в Україну після

двох-трьох років нацистської окупації потребувало додаткових заходів щодо відновлення її легітимності. Більшовицька влада намагалася продемонструвати українцям кардинальну відмінність своєї політики від здійснюваної окупантами політики національного приниження та показати реальні позитивні зміни в національній політиці Кремля.

Тому вищезгадані конституційні зміни були саме на часі: "Український народ, – зазначала 15 лютого 1944 р. "Радянська Україна", – схвалює державні перетворення, вбачаючи в них новий крок уперед в розв'язанні національного питання, новий ступінь у розвитку і зміцненні своєї державності... Закони, прийняті X сесією Верховної Ради СРСР, відкривають нові сторінки в історії Радянської України". Про масштаби пропагандистської кампанії стосовно результатів X сесії Верховної ради СРСР та VI сесії Верховної Ради УРСР свідчить той факт, що лише у Харкові навесні 1944 р. в зв'язку з цими подіями було проведено 662 мітинги, в яких взяло участь 172 426 чоловік [3].

Таким чином, рішення про конституційні зміни й створення республіканських НКЗС ніби виступали в ролі певної поступки Москви національним республікам, передусім регіонам, що були збудені національно-визвольними рухами. Вони мали пом'якшити повторну інкорпорацію до складу СРСР країн Балтії та західних областей України і Білорусі – регіонів, в яких точилася справжня партизанська війна. У своїй книзі "Рузвельт і росіяни" держсекретар Е.Стетініус згадував, що 7 лютого 1945 р. президент США мав приватну бесіду з Сталіним, в якій хитрий кремлівський господар поскаржився на свою важку і непевну позицію в Україні. "Ніхто не міг визначити розмір труднощів в Україні, – згадував Е.Стетініус, – але ми у Вашингтоні, звичайно, чули під час німецького наступу, що Україна може відірватися від СРСР" [21, р.246].

В складеному британським військовим міністерством огляді радянської політики в Західній Україні від 13 грудня 1945 р. зазначалося, що поряд із такими заходами, як бойові дії проти УПА та депортації сімей учасників націоналістичного руху, влада активно застосовує панслов'янську й антисепаратистську агітацію, а також пропаганду конституційних перетворень. "Навряд чи наразі є сумніви, – наголошувалося в документі, – що ці заходи були здебільшого замислені як поступки національним почуттям у радянських республіках, особливо в Україні" [15, р.175-176].

Сталінська влада пильно стежила за реакцією повстанців щодо рішень X сесії Верховної Ради СРСР. "З проникненням чуток про розширення прав союзних республік (а чутки поширюються швидко), – йшлося в одному з повідомлень в ЦК КП(б)У із західних регіонів, – особливо про наркомати Заксправ і НКО (наркомат оборони. – Авт.), з'явився серед повстанців розбрід, особливо серед рядовиків. Дехто казав, за яку ж таку самостійну Україну ми маємо боротись" [13, ф.1, оп.70, спр.871, арк.124-125]. Водночас не варто забувати, що широко розрекламована могутнім кремлівським пропагандистським апаратом турбота про "торжество сталінської національної політики" й "розширення прав союзних республік" та "дружбу народів СРСР" розгорталася на тлі реалізації рішення Президії Верховної Ради СРСР від 11 лютого 1944 р. про позбавлення державності низки народів – балкарців, інгушів, калмиків, карачаївців, чеченців.

Ще один надзвичайно важливий міжнародно-політичний аспект конституційних перетворень випливав із близьких перспектив вступу Червоної армії на територію країн Центрально-Східної Європи. В контексті передвоєнної "наступальної зовнішньої політики

СРСР", годі було й сподіватися, що Сталін залишиться осторонь питання розширення своєї імперії, чи то територіально, чи шляхом зміни політичної орієнтації суміжних країн (радянзації). З огляду на це, вищезгадані поправки до Конституції СРСР створювали легальний механізм для включення до складу Союзу нових радянських республік.

Україні, враховуючи її ключову роль у розв'язанні проблем, пов'язаних із міжнародно-правовим оформленням повоєнних західних державних кордонів СРСР, а також з огляду на безпосереднє сусідство та етнічні зв'язки з державами Центрально-Східної Європи, які сталінське керівництво готувалося радянизувати по завершенні Другої світової війни, зважаючи на масштаби повстанської боротьби в її західних регіонах, відводилося особливе місце в політиці Сталіна. Таким чином, зовсім не випадковим було те, що УРСР не лише першою з-посеред союзних республік почала розбудову своїх зовнішньополітичного і оборонного відомств, але й єдиною, котра призначила обох своїх наркомів.

5 лютого 1944 р., тобто за місяць до формального заснування Наркомату закордонних справ УРСР, його керівником Указом Президії Верховної Ради УРСР було призначено заступника наркома закордонних справ СРСР в справах слов'янських країн, відомого вітчизняного драматурга й колишнього голову Спілки письменників України О.Корнійчука. З початком Великої вітчизняної України широко знайомі стали його п'єси "Партизани в степах України" (1941) і "Фронт" (1942), що за особистим розпорядженням Сталіна навіть була надрукована в "Правді", оскільки в ній висвітлювався життєво важливий для перемоги над ворогом, але й болісний конфлікт між старою і новою генераціями командирів Червоної армії.

Офіційно повідомлялося, що "утворення Народного комісаріату закордонних справ УРСР і, зокрема, призначення на пост народного комісара закордонних справ УРСР видатного громадського і державного діяча України товариша Корнійчука О.Є. зустрінуто з почуттям глибокого задоволення" [6, 1944, 15 лютого]. Насправді ж кандидатура О.Корнійчука органічно вписувалася в тогочасну кремлівську кадрову політику в УРСР – висунення на вищі державні посади представників національної інтелігенції. Приміром, у 1943 р. заступником голови РНК УРСР (до 1948 р.) був призначений визначний український поет-лірик М.Бажан, а наркомом освіти – директор Інституту літератури ім. Т.Г.Шевченка АН УРСР, новатор поетичної форми П.Тичина, що навіть не був членом більшовицької партії.

Очевидно, що вперше безпосередньо з міжнародною проблематикою О.Корнійчук зіткнувся при підготовці (за вказівкою Кремля) статті для "Радянської України" з приводу встановлення повоєнного радянсько-польського кордону. Вона побачила світ 19 лютого 1943 р., коли вже два місяці як тривало визволення радянськими військами окупованої території УРСР, і започаткувала обговорення в офіційній пресі так званого "польського питання", передусім державної належності західноукраїнських і західнобілоруських земель. Наступного дня стаття О.Корнійчука була передрукована московською "Правдою", а невдовзі драматурга було призначено заступником наркома закордонних справ СРСР В. Молотова в справах слов'янських країн. Зрозуміло, що це мало загально символічне значення, оскільки Польща, Чехословаччина і Югославія на той час залишалися окуповані нацистською Німеччиною та її союзниками, а Болгарія навіть належала до останніх (не говорячи вже про створені з дозволу офіційного Берліна Словацьку Республіку й Незалежну хорватську державу).

Разом із тим, протягом річного перебування в кабінетах союзного зовнішньополітичного відомства О.Корнійчук мав змогу тісніше познайомитися з його функціями, структурою та особливостями діяльності, налагодити особисті контакти, що стануть у нагоді на чолі НКЗС УРСР. Драматург усерйоз сприйняв своє призначення і вже через кілька днів передав голові М.Хрущову начерки концепції діяльності зовнішньополітичного відомства республіки. "Військова могутність і міжнародний авторитет СРСР, а також перетворення УРСР за роки радянської влади на велику індустріально-колгоспну державу, – зазначалося в ній, – дають нам усі підстави розраховувати на широкі міжнародні зв'язки з іноземними державами" [13, ф.1, оп.23, спр.323, арк.3-4].

Обґрунтовуючи право республіки на участь у повнозв'язній міжнародній мирній конференції й конференціях із перемир'я з Румунією та Угорщиною, нарком наголошував на тому, що воно зумовлене, передусім, великими людськими й матеріальними втратами, яких зазнала Україна під час боротьби з гітлерівською агресією. Важливим завданням зовнішньополітичної діяльності НКЗС О.Корнійчук називав і встановлення дипломатичних зв'язків "з дружніми нам Польщею, Чехословаччиною та післявоєнною Румунією" [13, 1, оп.23, спр.713, арк.65].

Але справжній вихід УРСР на міжнародну арену діяльності, на думку О.Корнійчука, мало забезпечити встановлення дипломатичних відносин з Великою Британією і США. "Якщо ми встановимо дипломатичні зв'язки з цими країнами, – цілком обґрунтовано пояснював О.Корнійчук, – або тільки з однією з них, то багато інших країн антигітлерівської коаліції наслідують їхній приклад, оскільки уряди цих країн у своїй політиці переважно орієнтуються на Велику Британію і США. Цим актом ми не тільки прискоримо встановлення необхідних нам зв'язків з іноземними країнами, але й забезпечимо позитивне вирішення питання про нашу участь у мирних переговорах".

Для виконання цього завдання О.Корнійчук пропонував М.Хрущову звернутися до В.Молотова з проханням дати вказівку радянським послам у Лондоні та Вашингтоні прозвонувати настрої урядових кіл щодо можливості обміну дипломатичними місіями з УРСР. Крім того, він вважав за доцільне організувати через Англійсько-Російський парламентський комітет спеціальний запит до Палати громад із цього питання. Нарком інформував голову уряду УРСР про те, що британський і американський послы в СРСР – К.Керр та В.А.Гарріман у бесіді з В.Молотовим, а пізніше і з ним самим висловили бажання відвідати Київ і, крім того, надіслали на ім'я О.Корнійчука теплі вітальні листи у зв'язку з його призначенням на посаду. Зокрема, британський посол зазначав: "Коли Ви з часом улаштуєтесь й остаточно при звичаїтесь до ваших нових обов'язків, Ви, безперечно, знайдете мене стукаючим у Ваші двері" [13, 1, оп.23, спр.713, арк.65].

В разі прибуття Керра й Гаррімана до Києва нарком розраховував влаштувати послам теплий прийом, а за умов позитивного вирішення зазначеного питання посольствами СРСР у Великій Британії та США відразу встановити дипломатичні відносини з цими країнами. О.Корнійчук наголошував і на необхідності активізувати пропагандистську діяльність на міжнародній арені щодо роз'яснення ролі України як великої європейської держави, її внеску в боротьбу з нацистською Німеччиною, політичного, економічного та культурного розвитку за роки радянської влади. З цією метою він пропонував, зокрема, запросити до Києва групу західних кореспондентів і влаштувати для них пресконференцію за своєю участю.

Тоді ж – 9 лютого 1944 р. О.Корнійчук представив М.Хрущову план організації НКЗС УРСР. Згідно запропонованого штату, наркому належало мати двох заступників – по країнах та по кадрах і господарству. До компетенції 1-го відділу мали входити зв'язки із суміжними державами – Польщею, Чехословаччиною й Румунією, 2-го – з Британією й США, 3-го – з Болгарією, Угорщиною, Туреччиною, Грецією та Югославією. Четвертий відділ повинен був вирішувати питання, пов'язані з Німеччиною, зокрема, готувати матеріали для мирної конференції.

Планом передбачалося утворення й низки інших відділів – протокольного, правового, консульського, друку, кадрів, шифрувального, адміністративно-господарського, а також організація бібліотеки, архіву, друкарського бюро, експедиції, навчальної частини (для вивчення співробітниками іноземних мов), швейної майстерні, гаражу, бюро обслуговування іноземців, їдальні, бухгалтерії тощо. З метою підготовки кадрів для посольств, місій та консульств передбачалося зарахувати до наркомату старшими референтами та референтами по Польщі й Чехословаччині, відповідно, по 2 і 6 чол., по Румунії – 1 і 4, по Великій Британії та США – по 2 і 9 чол. Загалом же штат НКЗС УРСР, без урахування працівників допоміжних підрозділів, мав становити 156 чол., з них 42 – в основних чотирьох відділах [13, 1, оп.23, спр.713, арк.1-6].

Отже, передбачувана О.Корнійчуком структура НКЗС УРСР загалом відповідала запропонованій ним же концепції діяльності зовнішньополітичного відомства й ґрунтувалась на визнанні примату загальносоюзних інтересів та використанні українського наркомату як філіалу союзного НКЗС. Водночас вона була налаштована на встановлення безпосередніх дипломатичних відносин з іноземними державами, тобто на дійсний вихід України на міжнародну арену.

Але до липня 1944 р. було утворено лише політичний відділ (завідувач – А.Плахін), що займався складанням етнографічних карт західноукраїнського регіону та історичних довідок до них, а також добіркою матеріалів довідкового характеру про окремі країни. Крім того, функціонували секретно-шифрувальний, протокольно-консульський і кадровий відділи та управління справами. За штатним розкладом на той час НКЗС УРСР мав складатися з 75 працівників, проте реально в ньому разом із допоміжно-технічним персоналом налічувалося лише 40 чол. [13, 1, оп.23, спр.713, арк.33-35].

До того ж у розпал організаційної роботи, 11 липня 1944 р. по поверненні до Києва з Одеси, де О.Корнійчук проводив переговори з представниками союзних держав щодо можливості встановлення консульських зв'язків, він дізнався від М.Хрущова про увільнення з посади наркома. Як не дивно, це мотивувалося тим, що відомий драматург і керівник зовнішньополітичного відомства... не володіє іноземними мовами! М.Хрущов повідомив О.Корнійчука, що на його місце "рекомендується тов. Мануїльський, який досконало володіє французькою та іншими іноземними мовами, а його, Корнійчука, доцільно було б використати на посаді голови Комісії у справах мистецтв при РНК УРСР" [13, 1, оп.23, спр.713, арк.5].

Вже наступного дня Указом Президії Верховної Ради УРСР наркомом закордонних справ і заступником голови уряду було призначено Д.Мануїльського, того ж дня на засіданні політбюро ЦК КП(б)У його було обрано членом цього вищого партійного органу. На Заході утвердився погляд, що увільнення О.Корнійчука було пов'язане, головним чином, з міжнародною діяльністю його дружини – голови Спілки польських патріотів у СРСР, письменниці-комуністки В.Василевської, котра невдовзі, 21 липня, стала заступником голови Польсь-

кого комітету національного визволення, тобто промосьовського тимчасового уряду Польщі. Отже, чоловік нібито мав зустрітися за столом переговорів із власною дружиною, як представники різних держав [17, р.381].

Але, на нашу думку, причини кадрових змін у керівництві НКЗС УРСР були зумовлені внутрішніми аспектами української політики Кремля. Адже попередня посада О.Корнійчука (заступник наркома закордонних справ СРСР), як і радянське громадянство та членство у Верховній Раді СРСР польської письменниці й доньки одного з лідерів Польської соціалістичної партії В.Василевської нікого не турбували. Інша справа, що О.Корнійчук виявив зайву активність у плануванні розбудови зовнішньополітичного відомства республіки, зокрема, щодо встановлення безпосередніх дипломатичних контактів України з іноземними державами. Йому – людині високого мистецтва – явно не вистачало ані "повного розуміння політичного моменту", ані практичного більшовицького досвіду Д.Мануїльського. Не випадково останній, крім наркомівської посади, став ще й заступником М.Хрущова в уряді, а в політбюро ЦК КП(б)У очолив "ідеологічну роботу".

На користь кандидатури Д.Мануїльського був і диплом юридичного факультету Сорбонни та знання кількох західноєвропейських мов, і участь у Військово-революційному комітеті при Петроградській раді, що керував жовтневим переворотом 1917 р., і багатолітнє головування в делегації ВКП(б) у Комінтерні та секретарювання в його Виконкомі, де Мануїльський відповідав за підризву роботу проти іноземних держав, і науковий ступінь доктора історичних наук та дійсне членство в Академії наук УРСР. Чималим був і дипломатичний багаж Д.Мануїльського, набутий на мирних переговорах між РСФРР і Українською Державою 1918 р. в Києві. Як це не дивно, але заступник голови російської делегації Х.Раковського справив досить приємне враження на свого ровесника – керівника гетьманського зовнішньополітичного відомства Д. Дорошенка, якого важко запідозрити у симпатіях до більшовиків, та ще й "своїх" (Мануїльський народився в Кременецькому повіті Волинської губернії).

"В розмовах Мануїльський дуже часто схилювався з офіційного тону на товариський, – згадував український міністр, – якимось, клопочучись за своїх товаришів, арештованих в Одесі, коли я півжартом зауважив йому, що арештовані напевно зловживали своїм становищем і вели агітацію, Мануїльський заявив мені: "Пане Міністре! Даю Вам слово старого революціонера, що ніхто з арештованих ніякої агітації не вів!". Частенько, клопочучись за арештованих, Мануїльський апелював до мого почуття гуманності... Події показали, що діяльність більшовицьких місій і консульств далеко не була такого невинного характеру. Але щодо самого Мануїльського, – робить дещо несподіваний висновок Д.Дорошенко, – то мушу зазначити, що в його натурі справді була якась рисочка джентльменства: мені добре звісні деякі факти, котрі свідчать, що йому не чужі були вчинки благородної вдачі й гуманного характеру. Як це погодити з іншою його діяльністю, як більшовицького ватажка, діяльністю, що коштувала стільки крові, сліз і всякого горя, – хай розгадують психологи" [4, с.284-285].

Як член комісії з урегулювання відносин між радянськими республіками та розроблення конституційних засад СРСР, секретар ЦК КП(б)У Д.Мануїльський активно підтримував сталінський план "автономізації" й залишався його прихильником навіть після того, як 6 жовтня 1922 р. пленум ЦК РКП(б) на вимогу Леніна формально ухвалив федеративну концепцію союзної держави. Не випадково в одному з листів до Леніна Сталін проти-

ставляв "липового українця" Д.Мануїльського "нелиповому українцеві" Х.Раковському, що намагався відстояти суверенність УСРР. А на сумнозвісній IV нараді з національного питання у Москві 9 червня 1923 р. саме Д. Мануїльський першим звинуватив Х.Раковського і М. Скрипника у конфедералізмі. За це гострий на язик Л. Троцький свого часу влучно охрестив Д. Мануїльського "одним із найбільших ренегатів українського комунізму" [9].

Під час Великої Вітчизняної війни Д.Мануїльський служив у Раді воєнно-політичної пропаганди при Головному політуправлінні Червоної армії, а також працював заступником завідувача Інформаційним відділом апарату ЦК ВКП(б); у вересні 1943 р. він увійшов до складу комісії політбюро ЦК ВКП(б) з питань мирних договорів та повоєнного устрою. Тому, як уже зазначалося вище, призначення Д.Мануїльського 12 липня 1944 р. було цілком логічним кроком Кремля, недарма в інтелігентських українських колах поширилися чутки про можливу заміну голови РНК УСРР М.Хрущова "за перегини у національній політиці" вірним сталінцем – членом політбюро, секретарем ЦК ВКП(б) А.Ждановим [13, ф.1, оп.23, спр.1389, арк.5].

Не дивно, що перевіреному більшовику Д. Мануїльському було доручено розробити проект Положення про наркомати закордонних справ союзних республік. На відміну від аналогічного документу О.Корнійчука, в ньому не наголошувалося на необхідності налагодження прямих дипломатичних відносин республік СРСР з іноземними державами. Республіканські уряди лише могли ставити перед НКЗС СРСР питання щодо урегулювання в бажаному для них дусі взаємин із сусідніми країнами (кордони, відшкодування втрат під час окупації, дипломатичні представництва тощо). На час проведення політичних або торговельних переговорів Кремля з іноземними урядовими делегаціями відповідні зацікавлені республіканські НКЗС мали тільки "залучатися". Їхні працівники могли також включатися до складу загальносоюзних дипломатичних місій, передусім, у тих країнах, де були компактні групи емігрантів, що переселилися в різні часи з відповідних республік (пункт "к") [12, ф.4669, оп.1, спр.20, арк.2].

"Проект Мануїльського", що містив 11 пунктів, відрізнявся від "проекту Корнійчука" й посиленою увагою до української еміграції. Це було спричинене як нарастанням експансіоністських намірів сталінського керівництва на завершальному етапі війни, так і його занепокоєнням антирадянською настроєністю абсолютної більшості емігрантських угруповань, що псувало б новий міжнародний великодержавний імідж СРСР.

Зокрема, в пункті "в" Положення йшлося про необхідність "вивчення політичної еміграції, що переселилася в різні часи з теренів Росії в іноземні держави, вивчення її питомої ваги в політичному, економічному житті цієї держави, її організацій національного й культурного характеру, рівно як і стану тих національних меншин в іноземних державах, основні національні маси яких мешкали на території СРСР". А в наступному пункті Д.Мануїльський навіть спробував поширити це завдання на Радянський Союз, наголошуючи на необхідності вивчення також "усіх іноземних підданих, що мешкають на території даної республіки", і навіть "радянських громадян іноземного походження" та їхньої "реєстрації з метою політичного контролю й ідейно-політичного обслуговування цих груп населення". Таким чином, поліцейські функції, що їх раніше в основному виконували радянські органи держбезпеки, нарком рекомендував частково передати республіканським зовнішньополітичним відомствам.

Пункти "а" і "б" проекту Положення стосувалися вивчення внутрішньої й зовнішньої політики суміжних держав, а також країн, у яких відповідні республіки СРСР певною мірою були політично чи економічно зацікавлені, чи в разі, коли діяльність окремих держав суперечила інтересам радянських республік.

Розвиваючи пропозиції свого попередника про підготовку республік СРСР до повоєнної мирної конференції, Д.Мануїльський вважав доцільним здійснити перевірку узагальнених Надзвичайною державною комісією із встановлення й розслідування злочинів німецько-фашистських загарбників даних про людські й матеріальні втрати та збитки, що їх завдали окупанти радянським республікам. Республіканські НКЗС мали також із санкції Москви організувати поїздки дипломатичних представників та іноземних журналістів на території, які були тимчасово окуповані.

В пункті "д" визначалися заходи, спрямовані на підвищення кваліфікації працівників республіканських НКЗС, вказувалося на потребу налагодження систематичного вивчення ними всесвітньої історії, історії міжнародних відносин і зовнішньої політики, сучасної світової політики, політичної й соціально-економічної географії, економіки й особливо іноземних мов (англійської, французької та мов прикордонних держав) [12, ф.4669, оп.1, спр.20, арк.1 зв.]. Завдяки зусиллям Д. Мануїльського, на підставі рішень РНК УСРР від 9 вересня й наказу наркома освіти П.Тичини від 18 жовтня 1944 р. в Київському державному університеті ім. Т.Шевченка було відкрито факультет міжнародних відносин. Того ж року було здійснено прийом студентів одночасно на два курси – 19 і 42 чол. Навчання на факультеті спершу зводилося головним чином до підготовки практичних працівників НКЗС і мало переважно прикладний характер. Згодом, починаючи з 1948/49 навчального року, тут почали готувати вже за класичною університетською системою фахівців з двох спеціальностей – історії міжнародних відносин і міжнародного права.

Але в цілому "проект Мануїльського" не тільки суттєво обмежував участь союзних республік у міжнародній діяльності, але й фактично зводив її нанівець. У концепції новопризначеного наркома чітко простежувалося намагання союзного центру використовувати республіканські НКЗС лише в якості своїх допоміжних філій, що мали слухняно вирішувати геополітичні й пропагандистські завдання сталінської дипломатії.

Щоправда, певний час після призначення Д. Мануїльського наркомом закордонних справ УСРР Кремль продовжував досить уміло розігрувати "українську карту" на міжнародній арені. Під час передачі повноважень від О.Корнійчука до Д.Мануїльського в акті від 20 липня 1944 р. констатувалося, що "утворений в березні місяці поточного року НКЗС УСРР знаходиться... в такій стадії організації, що може забезпечити початкове виконання безпосередніх функцій дипломатичних зв'язків з іноземними державами" [13, ф.1, оп.23, спр.713, арк.30].

І надалі представники НКЗС УСРР на зустрічах із членами зарубіжних делегацій висловлювали впевненість у встановленні найбільшчим часом дипломатичних відносин. Так, на запитання міністра закордонних справ коаліційного уряду Югославії – колишнього бана автономної Хорватії І.Шубашича, який наприкінці листопада 1944 р. побував у Києві, чи має уряд УСРР намір встановити після війни дипломатичні стосунки з Югославією та іншими державами, завідувач консульсько-протокольним відділом К.Волохов відповів, що республіканські наркомати, зокрема наркомзаксправ України, створені з цією метою, тобто для встановлення зовнішніх зв'язків республіки [13, ф.1, оп.23, спр.713, арк.58].

Навіть під час Установчої конференції ООН у Сан-Франциско в травні 1945 р. Д.Мануїльський наголошував на тому, що Україна готова в будь-який момент обмінятися дипломатичними і консульськими представництвами з будь-якою країною [5, 1945, 29 мая]. Серед держав, із якими вже найближчим часом передбачалося встановлення прямих контактів, найчастіше називалися Польща і Чехословаччина. Їхні промосковські уряди також неодноразово висловлювали бажання налагодити безпосередні дипломатичні зв'язки з Києвом, так, чехословацький президент Е.Бенеш улітку 1945 р. заявив про те, що Україна могла б стати ключовим членом слов'янського блоку [16, р.106].

Показово, що першим поздоровив О.Корнійчука з призначенням наркомом закордонних справ УРСР саме чехословацький посол у Москві – майбутній голова уряду Національного фронту Чехословаччини З. Фірлінгер. "Впевнений, що Ваше призначення на цей важливий і відповідальний пост, – писав нарком у вітальній телеграмі чеський посол, – буде могутнім заохоченням дружніх відносин, що все поглиблюються між нашими країнами, і старої дружби між чехами, словаками і українцями, дружби, яку вже давно розвивали наші кращі патріоти Коллар, Шафарик, Гавлічек, Ваш великий Шевченко і Іван Франко. Перекоаний, що Ваша діяльність буде на користь співробітництву України, Чехословаччини і Польщі" [6, 1944, 11 лютого].

Але іноземні аналітики-міжнародники не мали жодних сумнівів щодо дійсних, а не декларативних повноважень республіканських НКЗС на міжнародній арені, вказуючи, по-перше, на невинуватене з правового погляду дублювання республіканських і союзних представників у міжнародних організаціях, а по-друге – на те, що союзні республіки не здатні виконувати свої зовнішньополітичні повноваження без дозволу й допомоги Центру. "Дезінтеграція союзного НКЗС, – наголошували британські аналітики, – не звільнить його філії в республіках від здійснення Центром функцій надзвичайного контролю і передовсім щодо проведення його зовнішньої політики" [15, р.154-155].

Та і всередині НКЗС УРСР поступово почали усвідомлювати дійсне місце й роль зовнішньополітичного відомства союзної республіки. Коли навесні 1945 р. Одеський обком КП(б)У в зв'язку з прибуттям до міста значної кількості іноземців порушив питання про відкриття в ньому представництва НКЗС УРСР, працівники останнього не наважилися запропонувати союзному наркоматові свої послуги. Завідувач оргвідділом республіканського НКЗС А.Плахін у листі до 3-го секретаря ЦК КП(б)У Д.Коротченка зазначав: "Відверто кажучи, не можу сказати, чи це має бути дипагентство від НКЗС СРСР, чи від НКЗС УРСР. Тому мені здається, краще не згадувати в листі (до Москви. – Авт.) про це, що я і зробив" [13, ф.1, оп. 23, спр. 1444, арк.1]. У Кремлі питання було вирішене без консультацій із Києвом: 31 травня 1945 р. НКЗС СРСР дійсно відкрив дипломатичне агентство в Одесі й відрядив до "південної Пальміри" з Москви дипагента з певним штатом.

І все ж позитивні наслідки створення зовнішньополітичного відомства Радянської України після більш, ніж двадцятирічної вимушеної перерви, були безсумнівними. Це стосувалося не лише появи поняття "держава Україна" в назвах матеріалів тогочасної закордонної преси й формального набуття УРСР статусу суб'єкта міжнародного права, а й політичних зрушень усередині неї. Сам факт "виходу республіки на міжнародну арену", безумовно, сприяв зростанню національної самосвідомості українців, відчуття ними себе нацією, що варта повноцінного представництва в світовій спільноті. Підвищення значу-

щості українського питання в СРСР обернулося новою загрозою для радянської тоталітарної системи, з якою вона мусіла справлятися протягом кількох післявоєнних десятиліть, але так і не змогла подолати.

Одночасно з показною метушнею навколо можливості встановлення безпосередніх зносин Української РСР з іноземними державами, сталінська дипломатія вчинила потужний тиск на партнерів по антигітлерівській коаліції з приводу членства радянських республік в ООН. В останній день роботи першого етапу підготовчої конференції з вироблення Статуту ООН у Думбартон-Оксі за участю представників СРСР, США і Великої Британії – 28 серпня 1944 р. – голова радянської делегації, посол СРСР у США А.Громико зробив заяву про те, що в числі первісних членів майбутньої міжнародної організації безпеки і співпраці мають увійти всі союзні республіки.

Це викликало роздратовану реакцію з боку президента США Ф.Рузвельта, тому вдруге проблема була піднята наркомом закордонних справ СРСР В. Молотовим лише через півроку – 6 лютого 1945 р. на Кримській (Ялтинській) конференції "великої трійки". Але на цей раз Кремль змінив тактику і вирішив поступитися в малому, щоб зберегти головне, – йшлося вже не про прийняття всіх республік, а про те, "щоб три, чи, принаймні, дві з радянських республік перебували серед ініціаторів міжнародної організації". Малися на увазі Українська, Білоруська і Литовська РСР, що "зазнали найбільших жертв у війні і були першими територіями, на які вторглись німці". До такої пропозиції несподівано досить прихильно поставився британський прем'єр В. Черчилль, який сам був зацікавлений у забезпеченні членства в ООН для домініонів Британської співдружності – Австралії, Канади, Нової Зеландії та Південноафриканського Союзу, а також Індії, що стояла напередодні деколонізації.

Наступного дня, 7 лютого 1945 р., вже особисто Сталін нагадав співрозмовникам про прийняття України і Білорусі в члени-засновники ООН, тим самим погодившись зняти з обговорення кандидатуру Литви. Як конфіденційно інформував тоді свого держсекретаря Е.Стеттініуса американський президент, кремлівський диктатор у приватній розмові зізнався, що його позиція в Україні дуже непевна, а її голос є потрібним для збереження єдності СРСР. "Президент був обурений свого часу радянською вимогою в Думбартон-Оксі надати голоси для кожної з 16 республік, – згадував Е.Стеттініус. – Він сказав мені, що було б цілком логічним, якби ми вимагали для нас 48 голосів. Однак тепер він сказав мені, що, зважаючи на географію і населення, він більше не думає, ніби російська вимога додаткових голосів для України і Білорусі є нерозумною" [20, р.18-19].

Компромісний варіант вирішення проблеми був зафіксований у підсумковому протоколі роботи Ялтинської конференції від 11 лютого 1945 р., де зазначалося, що "коли відбуватиметься конференція про всесвітню організацію, делегати Сполученого Королівства і Сполучених Штатів Америки підтримають пропозицію про допущення до первинного членства двох Радянських Республік, а саме, України та Білорусі". Але в оприлюднених тоді документах конференції рішення про допуск до членства в ООН двох радянських республік не згадувалося.

Тому коли в березні 1945 р. повідомлення про зобов'язання США підтримати згадану вимогу Кремля просочилися в американську пресу, це спричинило доволі активну критику "акул пера". Президент Ф.Д.Рузвельт розпорядився терміново опублікувати офіційну заяву, що підтверджувала прийняте Сполученими Штатами зобов'язання. "До речі, – згадував пізніше Е.Стеттініус, – заперечень проти нашої згоди на негайне надання додаткових голосів у Асамблеї ООН Україні і Білорусі, по суті,

не було. В ході дебатов у Сенаті про ратифікацію Статуту ООН це питання навіть не зачіпалося" [8, с.372-373].

Як і планувалося, 5 березня 1945 р. держдепартамент США від власного імені, а також Британії, СРСР і Китайської Республіки надіслав запрошення на Установчу конференцію ООН у Сан-Франциско на 25 квітня урядам 40-ка держав світу. Але Українська й Білоруська РСР у цьому списку не значилися з огляду на брак технічного погодження ухваленого на Ялтинській конференції питання про надання для СРСР трьох місць в Асамблеї новостворюваної Організації. Лише 23 квітня, за два дні до відкриття Установчої конференції ООН, нарада міністрів закордонних справ СРСР, США, Великої Британії та Китаю ухвалила спільне рішення про запрошення на неї української й білоруської делегацій.

26 квітня 1945 р. уряди УРСР і БРСР передали всім делегаціям конференції Об'єднаних Націй заяви з бажанням приєднатися до проєктованої міжнародної організації безпеки й узяти участь у її конференції в Сан-Франциско. Звернення підписали голова РНК УРСР М.Хрущов і нарком закордонних справ Д.Мануїльський. Водночас був поширений урядовий Меморандум УРСР, де наголошувалося, що її територія в 578 тис. км² оформилася тоді, коли "протягом 1939-1940 років Західна Україна, Північна Буковина і населена українцями частина Бессарабії на підставі вільного волевиявлення свого населення возз'єдналися з Радянською Україною" [11, с.88].

Отже, незважаючи на міжнародно-правову невирішеність питання про західні кордони СРСР (і відповідно УРСР) з Польщею, Чехословаччиною й Румунією, українська радянська дипломатія настільки була впевнена в безсумнівності власних прав на возз'єднанні в 1939–1940 рр. території, населені до того ж переважно українцями, що не побоялася включити відповідні територіальні вимоги до важливого міжнародного документу. Таким чином, прийняття Української (й Білоруської) РСР до складу ООН, здійснене на підставі згаданих звернень й меморандуму, означало б міжнародно-правове визнання територіальних прав УРСР і цілісності її "возз'єднаних" теренів з боку решти держав-членів ООН.

27 квітня 1945 р. – на другому пленарному засіданні Установчої конференції ООН однастиною була ухвалена резолюція про включення Української та Білоруської РСР до т.зв. "initial members", а 30 квітня Виконавчий комітет зібрання надіслав урядам УРСР і БРСР офіційні запрошення відрядити своїх делегатів до Сан-Франциско. Вже наступного дня – 1 травня 1945 р. (тобто до офіційного прибуття делегації) представник Української РСР був включений до складу Комітету № 1 із загальних питань і був обраний головою комісії № 1 цього комітету – "Преамбула. Цілі. Принципи". Таким чином, представник квазідержави, чий західні кордони на той час іще не були остаточно юридично оформлені, мав керувати розробленням принципових засад діяльності ООН.

Показово, що повідомлення про запрошення УРСР і БРСР стати членами-засновниками ООН було опубліковане в "Радянській Україні" лише 3 червня 1945 р., причому з інформації випливало, що ініціатива в цьому запрошенні виходила... від делегації СРСР. Зазначалося також, ніби "представники Радянського Союзу висловили згоду з пропозицією США, заявивши, що можна було б довести кількість голосів Сполучених Штатів Америки в Асамблеї до трьох" [6, 1945, 3 червня].

Вже 1 травня 1945 р. українська делегація на чолі з Д.Мануїльським (усього 12 чол.) вилетіла через Москву, Сибір і Канаду до США, до неї увійшов цвіт тогочасної політичної й культурно-наукової еліти республіки: заступник Голови РНК УРСР І.Сенін; віце-президент АН УРСР, засновник української школи біохіміків

О. Палладін; директор Інституту історії АН УРСР, професор М.Петровський; ректор Київського університету ім. Т.Шевченка, основоположник тектоорогенії, професор В.Бондарчук; член-кореспондент АН УРСР, один із фундаторів порівняльної фітоекології П.Погребняк.

З 6 травня члени української делегації активно включилися в роботу комісій і комітетів конференції, а Д.Мануїльський, який за рівнем наближеності до Сталіна фактично очолював усе радянське представництво, й був удостоєний честі сформулювати й очолити першу комісію першого комітету, що готувала текст преамбули і першого розділу Статуту ООН – "Цілі і принципи" міжнародної організації. Український нарком також брав участь у роботі першої комісії третього комітету, де розглядалися структура і процедурні питання Ради Безпеки. І.Сенін увійшов до комітету, що розробляв положення про Раду Безпеки ООН, О.Палладін взяв участь у роботі комітету, який розглядав питання членства держав в ООН, В.Бондарчук і М.Петровський працювали в комітетах, що визначали повноваження Генеральної асамблеї й Економічної та соціальної ради (ЕКОСОП), а П.Погребняк – у комітеті з розроблення положень про Міжнародний суд ООН.

В опублікованих документах делегації УРСР міститься понад десять поправок і пропозицій її членів, що стосувалися власне тексту Статуту ООН, тимчасових правил (правило 73) Генеральної Асамблеї ООН, щодо біженців і переселенців та переміщених осіб, представництва неурядових організацій в ЕКОСОП ООН тощо. В першій із поправок, внесеної делегацією УРСР 14 травня, йшлося про право на працю, а в другій – до розділу IV ст.3 Статуту від 6 червня про те, що ця стаття не "встановлює будь-яких обмежень прав чоловіків і жінок бути обраними" до різних органів як міжнародних організацій, так і урядових структур.

Наступну поправку було зроблено 17 червня до пропозиції делегації США щодо процедури голосування в ООН. Американські дипломати наполягали проводити його за схемою простої більшості, а українська делегація, як і радянська в цілому, запропонувала проведення голосування більшістю в дві третини голосів. Зрештою, учасники обговорення погодилися рішення з важливих питань, як-то рекомендації щодо миру й безпеки, чи вибори непостійних членів Ради Безпеки, проводити більшістю в дві третини держав-членів, а з інших питань – простою більшістю. Водночас представники УРСР підтримали пропозицію делегації США щодо назви організації міжнародного співробітництва й безпеки, яку свого часу оприлюднив Ф.Д.Рузвельт, – ООН. Спільно з іншими делегаціями українські представники рішуче виступили проти залучення до ООН колишніх прибічників нацистської Німеччини й фашистської Італії, зокрема, франкістська Іспанія й салазарівська Португалія були прийняті в ООН лише 14 грудня 1955 р. (разом із Австрією, Албанією, Болгарією, Італією, Румунією, Угорщиною й Фінляндією).

22 травня 1945 р. Д.Мануїльський дав прес-конференцію для журналістів, акредитованих у Сан-Франциско, й наголосив: "Багато хто уявляє собі взаємовідносини між нашими республіками й загальносоюзним урядом так, як склалися історично взаємовідносини між урядом Вашингтона і окремими штатами. Це помилка... Це союз рівноправних окремих національних держав, кожна з яких має національну державну суверенність, має свою конституцію, свій окремий парламент" [11, с.88]. А 26 червня, одним із перших, він підписав одноголосно схвалені попереднього дня Статуту ООН і Міжнародного Суду. Взагалі, Д.Мануїльський справив велике враження на делегатів Установчої кон-

ференції ООН своєю ерудицією і знанням кількох іноземних мов, що дало привід окремим західним дослідникам писати про "еру Мануїльського в ООН", "золотий вік української радянської дипломатії" [20, р.145].

Але, на думку автора, якщо про "еру Мануїльського" ще можна дискутувати, то "золотим віком" української радянської дипломатії 1944-1952 роки, коли Д. Мануїльський очолював зовнішньополітичне відомство республіки, слід вважати досить умовно. Оскільки Українська РСР не була самостійною державою з міжнародно-правового погляду, вона не могла мати незалежної зовнішньої політики, на всій її міжнародній діяльності лежав відбиток чіткої обмеженості, НКЗС республіки не поновив свою роботу після 1923 р., а був заново створений як зручний і безвідмовний додатковий інструмент для ефективного здійснення зовнішньополітичних намірів сталінського керівництва.

Про обмеженість та неповноцінність зовнішньополітичного відомства УРСР у другій половині 1940-х рр. переконливо свідчать хоча б такі факти:

1) договори, в котрих було зафіксоване врегулювання територіальних проблем та проходження кордонів УРСР з Польщею (від 16 серпня 1945 р.) і Чехословаччиною (від 29 червня 1945 р.), підписувалися від імені СРСР;

2) укладені Українською РСР 10 лютого 1947 р. мирні договори з Італією, Болгарією, Румунією, Угорщиною та Фінляндією стали дійсними лише після їхньої ратифікації Президією Верховної Ради СРСР, яка поширила дію цього акту на УРСР та БРСР;

3) перед підписанням 18 серпня 1948 р. нової Дунайської конвенції на Белградській конференції з режиму судноплавства глава делегації СРСР міністр закордонних справ А.Вишинський виступив із офіційною заявою про те, що оскільки в Дунайську комісію входять по одному представнику від кожної країни регіону, то СРСР належить у ній, враховуючи Україну, фактично два голоси. Проте "уряд СРСР, – наголосив міністр, – керуючись принципом рівноправності всіх придунайських країн, відмовляється від права мати у Дунайській комісії два голоси і буде мати тільки одного представника, який одночасно представлятиме як СРСР у цілому, так і Радянські республіки, що входять до нього, в тому числі УРСР" [10, с.365];

4) хоча УРСР формально було надано право на встановлення прямих міжнародних зносин, включно з обміном дипломатичними місіями, відповідна пропозиція британського уряду в 1947 р. викликала роздратовану реакцію В.Молотова, який "запевнив" офіційний Лондон у тому, що Київ не зацікавлений у розширенні дипломатичних контактів [16, р.197].

І все ж специфічну дипломатичну діяльність Української РСР та помітну роль у ній Д.Мануїльського не слід відкидати. Так, у вересні 1945 р. в Лондоні нарком закордонних справ УРСР був обраний першим віце-головою Підготовчої комісії ООН, яка мала прийняти тимчасовий порядок денний перших сесій Генеральної Асамблеї, Ради Безпеки, ЕКОСОП, Ради по опіці, вирішити питання про місце перебування ООН тощо. Коли ж 10 січня 1946 р. у британській столиці відкрилася I сесія Генеральної Асамблеї ООН, Українська РСР терміном на 1 рік стала членом Економічної і Соціальної Ради, а також увійшла до Ревізійної комісії ООН і Комі-

сій з прав людини та народонаселення. На цій же сесії очолювана Д.Мануїльським делегація рішуче виступила на захист кольорового населення Південної Африки, переслідуваного расистами.

Водночас 21 січня 1946 р. Д.Мануїльський адресував Раді Безпеки ООН спеціальний лист, в якому наголошувалося, що воєнні дії проти проголошеної А.Сукарно 17 серпня 1945 р. Республіки Індонезії за участю "як регулярних англійських військ, так і ворожих японських збройних сил", створили загрозу миру і безпеці в регіоні, та пропонувалося провести належне і об'єктивне розслідування внутрішньополітичної ситуації в країні та вжити відповідні заходи. Пропрезидентська Національна партія Індонезії, що очолювала визвольну боротьбу на Зондському архіпелазі, тоді надіслала главі делегації УРСР телеграму, де зазначалося: "Серйозно протестуючи проти представництва Голландії в Раді Безпеки, яке суперечить інтересам Індонезії й не відповідає основній тезі Атлантичної хартії, ми дозволимо собі довірити справу Індонезії Вашій доброзичливій підтримці та захистові". А в джакартському журналі "Індонезія" відзначалося, що представник УРСР "захищає справу індонезійського народу так наполегливо, як це міг зробити лише сам індонезійський народ" [14, с.44].

"Між державами – членами ООН Українська та Білоруська РСР були, як тінь дерева між справжніми стовбурами, – влучно зазначив один із фундаторів дипломатії незалежної України – постійний представник України при ООН, посол України в Канаді В.Батюк, – але ж були – то була тінь від справжнього дерева, і тому толерувались, бо передбачливим політиком вірилось, що невдовзі і предмет, який відкидає її від себе, об'явиться на картині" [1, с.41].

1. Батюк В. Україна в ООН (роздуми напередодні 50-річчя Об'єднаних Націй) // Альманах "Гомону України" на рік 1995. – Торонто, 1995. – С.39-42.
2. Голубничий В. Україна в Об'єднаних Націях. – Мюнхен, 1953. – 124 с.
3. Гриневич В. Як Україну до вступу в ООН готували: Сталінська "конституційна реформа" воєнної доби // Дзеркало тижня. – 2005, 22-28 жовтня.
4. Дорошенко Д. Мої спомини про недавнє минуле (1914-1920): Науково-популярне видання. – К.: Темпора, 2007. – 632 с.
5. Правда. 6. Радянська Україна. 7. Советско-американские отношения во время Великой Отечественной войны, 1941-1945: Документы и материалы. В 2 т. – Т.2. 1944-1945. – М.: Политиздат, 1984. – 575 с.
8. Стеттиниус Э. "Аргонавт" // От "Барбароссы" до "Терминала". Взгляд с Запада. – М.: Политиздат, 1988. – С.370-383.
9. Троцкий Л.Д. Об Украине // Комсомольское знамя. – 1990, 2 ноября.
10. Україна і зарубіжний світ. – К.: Політвидав України, 1970. – 511 с.
11. Українська РСР на міжнародній арені. Збірник документів і матеріалів 1944-1961 рр. – К.: Політвидав, 1963. – 580 с.
12. Центральний державний архів вищих органів влади України в Києві.
13. Центральний державний архів громадських об'єднань України в Києві.
14. Шолмов Ю.А. Советский Союз – Индонезия. 1945 – 1954. – М.: "Наука", 1976. – 163 с.
15. Anglo-American Perspectives on the Ukrainian Question, 1938-1951: A Documentary Collection. – Kingston, Ontario: The Limestone Press, 1987. – 240 p.
16. Aspaturian Vernon V. The Union Republics in Soviet Diplomacy. A Study of Soviet Federalism in the Service of Soviet Foreign Policy. – Geneva: E. Droz, 1960. – 228 p.
17. Bilinsky Y. The Second Soviet Republic: The Ukraine after World War II. – New Brunswick: Rutgers University, 1964. – 539 p.
18. Foreign Relations of the United States: Diplomatic Papers 1944. Vol. III: the British Commonwealth and Europe. – Washington, DC: U.S. Government Printing Office, 1963. – 1478 p.
19. Foreign Relations of the United States: Diplomatic Papers 1944. Vol. IV: Europe. – Washington, DC: U.S. Government Printing Office, 1966. – 1473 p.
20. Sawczuk K. The Ukraine in the United Nations Organization: A Study in Soviet Foreign Policy, 1944-1950. – New York: Columbia University Press, 1975. – 240 p.
21. Sullivant R.S. Soviet Politics and Ukraine, 1917-1957. – New York – London: Columbia University Press, 1962. – 438 p.

Надійшла до редколегії 12.09.11

ЕВОЛЮЦІЯ НАУКОВИХ ПІДХОДІВ ДО ДОСЛІДЖЕННЯ ФЕНОМЕНУ РЕГІОНАЛІЗМУ В МІЖНАРОДНИХ ВІДНОСИНАХ

В статті йдеться про особливості методологічних та концептуальних підходів у дослідженнях міжнародних відносин до феномену регіоналізму, який набув широкого розповсюдження в останні десятиліття, в умовах постбіполярності. Розглянуто основні концепції регіоналізму та їх еволюцію.

Article deals with methodology and concepts that IR science applies to the studies of the phenomenon of regionalism as it emerges under post-bipolar international order. Major approaches to the study of regionalism are highlighted.

Феномен регіоналізму проявляється в багатьох сферах міжнародних відносин. Багатозначність концепцій регіоналізму пов'язана із численними факторами, що його визначають, із різними за природою, динамікою та спрямуванням процесами, які впливають на організацію регіонального простору, зі специфічними механізмами об'єднання зусиль різними міжнародними акторами в межах систем міжнародних відносин. Широкий спектр визначень регіоналізму також пов'язаний зі значними відмінностями у реалізації цього феномена в різних частинах світу: у плануванні, реалізації й навіть оцінці проектів із розбудови міжнародних регіональних інститутів та режимів тощо.

Фактично шлях до визначення природи регіоналізму та його місця між іншими тенденціями глобального розвитку розпочинається ще з перших спроб концептуалізації регіонотворення. Спочатку до того часу вивчення регіону як суспільного явища фактично збігалось з дослідженням природної регіональної структури світу, але все частіше дослідники намагалися окреслити параметри власно регіоналізму, наголошуючи на визначальному впливі природних параметрів на долю світових регіонів, через їх усвідомлення та перетворення в повсякденному житті людей, на матеріальному виявленні взаємодії людини та природи, нарешті, на можливості відкриття регіональних структур внаслідок цілеспрямованої дослідницької діяльності [1].

Міжнародні регіони та регіональні системи займають помітне місце у структурі міжнародних відносин, впливаючи на їх характер фактично на всіх рівнях – від глобального до національного. Сам факт існування високого рівня взаємодії між міжнародними акторами в межах певного географічного простору зумовлює сприйняття відповідного регіону як згуртованого, а іноді й консолідованого учасника міжнародних зв'язків. Дії окремих регіональних систем, що спрямовані на формування і проведення спільної позиції у внутрішніх процесах у відповідних міжнародних регіонах, а інколи й у світовому просторі дозволяють стверджувати, що міжнародні регіони та регіональні системи в сучасному світі виступають як окремі міжнародні актори.

У методологічному плані, по відношенню до відповідних міжнародних процесів, що розгортаються на регіональному рівні світової системи та спрямовані на консолідацію певного географічного простору, міжнародні регіони та регіональні системи виступають як базові категорії й основних елементи аналізу. Їх роль залишається творчою та значущою при аналізі регіональних процесів у дослідженнях місця і ролі регіональних утворень, а також у дослідженнях природи та динаміки процесів побудови цих регіональних утворень, тобто, до дослідження власне феномену регіоналізму в міжнародних відносинах.

У постбіполярному світі основними аспектами дослідження регіоналізму стали його співвідношення із глобалізацією та місце міжнародних регіонів у глобалізованому світі. Глобалізація з її нівелюванням значення національних кордонів фактично сприяла активізації

дискусій щодо регіоналізму, оскільки територіальний у своїй основі, але пов'язаний з усвідомленими чинниками консолідації свого простору, феномен безумовно за глобалізації набуває нової ролі в організації національного та транснаціонального просторів.

Для неореалізму також є характерним погляд на регіон ззовні, як на специфічний комплекс у системі міжнародних відносин. Регіональні комплекси розглядаються як форма колективної відповіді регіональних держав на зовнішній вплив. Головним мотивом формування регіонів неореалісти вважають безпековий, який є, відповідно, найсуттєвішою формою організації регіонального простору. Слід сказати, що з позицій неореалізму процес організації регіонального простору відбувається за принципами, подібними до формування військових союзів, за винятком долучення територіального чинника (тобто, союзи формуються в обмеженому географічному просторі з держав, що до нього належать). Держави залишаються головним актором регіоналізації і для неореалістів, а сама регіоналізація розглядається як виключно процес формування регіонів внаслідок спільних дій держав. Тому з-поміж факторів регіоналізації важливе місце займають мотиви, що визначаються внутрішніми процесами та проблемами держав. Як зазначає Б. Бузан, "група відносно слабких держав створює безпековий режим, тому що усвідомлює, що таке об'єднання зміцнюватиме внутрішню стабільність їх режимів, у той час як конфлікт між ними послаблюватиме їх внутрішню політичну та соціальну структуру" [2]. Економічні та торговельні блоки в цілому розглядаються неореалістами за тією ж схемою формування або режиму безпеки задля внутрішньої стабілізації, або блоку задля зміцнення своїх позицій у протистоянні із зовнішніми (у цьому випадку економічними) загрозами.

Одним із найважливіших здобутків неореалізму в концептуалізації регіоналізму є концепція регіональних комплексів безпеки, уперше запроваджена Б. Бузаном. Він зазначав, що "аналіз проблем безпеки обмежується переважно дослідженням перебігів у своєму значенні ролі великих держав у глобальній системі та вивченням не менш гіпертрофованої між пріоритетів безпеки динаміки внутрішніх процесів окремої держави" [3]. Концепція регіональних комплексів безпеки мала на меті подолати концептуальну вузькість досліджень безпеки й запропонувати новий, комплексний підхід, який залишатиметься у своїй проекції подій міжнародним, не нехтуватиме менш помітними, але не менш важливими факторами впливу на міжнародні відносини. Для аналізу регіональних систем неореалісти вважають ключовими дві категорії:

- ✓ балансу сил,
- ✓ переплетіння дружніх і ворожих відносин у регіоні.

Для функціоналізму проекти регіоналізації обов'язково мають функціональний характер. Функціональна теорія регіонального співробітництва та регіональної інтеграції розроблялася у тісному зв'язку з європейськими регіональними проектами, що обумовлювало її зв'язок із практикою європейської інтеграції. Так,

Д. Мітрані стверджував, що для регіональних проектів зайвим та неефективним є запровадження програм інтеграції, надмірних за глибиною консолідації регіонального простору. Адже небезпека для суверенітету держав, які ще не готові до поступок у цьому питанні, буде для регіоналізації контрпродуктивною [4]. Отже, еволюція регіональних проектів відбувається поступово, від концентрації співробітництва навколо технічних та основних функціональних завдань на початковому етапі, із поступовим розширенням сфер функціональної співпраці, але за умови конкретності всіх запропонованих проектів співпраці. За такого підходу мінімальними є як матеріальні, так і політичні витрати на підтримання регіонального проекту, а його результати відповідають готовності держав до консолідації простору.

Процес розбудови функціональних зв'язків між державами регіону передбачає розвиток інституційної структури, яка буде доволі гнучкою та відповідатиме потребам співробітництва. Це також передбачає розділення структур за функціональним чинником й обмеження у створенні універсальних структур та надбудов у процесі організації регіонального простору. Неофункціоналізм поставив під сумнів основну тезу функціоналізму щодо можливості розділення політичної та економічної сфер регіоналізації. Е. Хаас зазначав, що "технічна сфера співробітництва в регіоні стала технічною лише за відповідним політичним рішенням" [5] держав, що залучені до регіональної співпраці. Для неофункціоналістів політичні процеси були визначальними не для співробітництва, а для його організації, отже, і для оформлення регіоналізації [6]. Крім того, неофункціоналісти розглядають регіональні міждержавні інститути як механізм подальшої консолідації регіонального простору, оскільки вони є важливим інструментом у подоланні розбіжностей та вирішенні криз, а також у координації проектів регіоналізації окремих держав і їх узгодження у загальному проекті організації спільного регіонального простору [7].

Інституціоналізм виходить із припущення, що природна анархічність міжнародної системи може бути виправлена за допомогою сильних та ефективних міжнародних інститутів, які виступатимуть каркасом для організації регіонального простору. Вони вважають, що зростання взаємозалежності в регіональних просторах між державами й іншими міжнародними акторами призводить до виникнення потреби у регіональному співробітництві та створення регіональних інститутів і режимів. Інститути є важливою ланкою регіоналізації, оскільки вони сприяють інтенсифікації взаємодії між міжнародними акторами, збільшують рівень прозорості та передбачуваності цих взаємодій і зменшують матеріальні та політичні витрати на їх підтримання. Визначальним чинником регіоналізації є внутрішні процеси в державі. Інституціоналісти пояснюють формування транснаціональних регіонів внутрішніми процесами в державах, що беруть у них участь, та взаємовідносинами між різними рівнями управління всередині держав (центральною, регіональними і муніципальними). Лише потреба у розвитку держави, усвідомлена та узгоджена всередині держави, та відсутність загроз з боку майбутньої регіональної структури сприятимуть активізації держав як суб'єкта регіоналізації [8]. Однак регіоналізація може бути прискорена завдяки створенню регіональних інститутів та запровадженню регіональних режимів для активізації міждержавної взаємодії у регіональному просторі [9].

Постмодерністський підхід трактує регіоналізм як вид соціальної рефлексії, що відштовхується від домінуючих на певний момент (і здатних до видозмінення

під впливом взаємної адаптації) уявлень -про ідентичність і почуття територіальної спільності. У межах постмодерністського підходу регіоналізм трактується не тільки як конструйоване, але і як уявлене явище, що не може бути відірваним від соціально-політичного контексту. Рушійними силами регіоналізації виступають не тільки держави, але й неурядові актори (економічні "групи інтересів", громадські організації, політичні партії тощо).

Багато дослідників-постмодерністів взагалі вважали регіон і регіональну культуру застарілими та позбавленими практичного значення поняттями, які мають значення лише в методологічному сенсі для історичних досліджень, або в символічному сенсі, для атрибутування явищ або суспільних груп. Вони наполягали, що запровадження нових засобів транспорту, зв'язку та глобальних засобів масової інформації призвели до розриву зв'язку між соціальним та фізичним просторами. Мейровіц зазначав, що "оскільки простір та доступ до інформації перестали бути пов'язані між собою, моделі поведінки та цінності, пов'язані із певним місцем і територіальною ідентичністю відходять на другий план" [10].

Оскільки організація регіонального простору тісно переплітається із проектами регіональної інтеграції, то слід також згадати й теорії регіональної інтеграції зпоміж спроб теоретичного осмислення регіоналізму. Джерелом економічної просторової інтеграції визначається потреба в обміні товарами й інвестиціями для забезпечення замкненого комплексу виробництва та споживання в межах певного регіону [11]. Регіональна інтеграція спрямована на усунення економічних меж між економіками регіональних держав, тобто, усунення будь-яких перешкод на шляху вільного переміщення товарів, послуг і факторів виробництва, а також інформаційних потоків.

Перші параметри визначають фактичну інтеграцію, або інтеграцію негативну, коли відбувається зближення, але не злиття держав. У цьому вимірі регіональна інтеграція фактично виступає проявом регіоналізму, оскільки вона не змінює номінальну конфігурацію регіонального простору, а перетворює його функціональний простір. Останні дві групи параметрів визначають інтеграцію де-юре, поступове злиття економічних та політичних систем держав, або, за визначенням Я. Тінбергена, "позитивну інтеграцію". Негативна інтеграція означає реальну економічну інтеграцію, інструментами якої є торгівля та інвестиції. Вона передбачає усунення дискримінації у сфері економічних правил і здійснення співробітництва в межах двосторонніх угод. Позитивна інтеграція передбачає перехід до створення наднаціональних інститутів та запровадження спільних механізмів прийняття рішень [12]. За своєю природою обидві форми регіональної інтеграції пов'язані з регіоналізмом.

Інтеграція розвитку розглядає регіональну інтеграцію як процес, спрямований на започаткування механізмів, здатних забезпечити ефективне та швидке зростання економіки, а також зміцнити соціальну сферу перш за все в регіонах третього світу. Метою регіоналізації в таких відсталих регіонах, коли учасниками регіоналізації є слаборозвинені держави, виступає структурна трансформація всієї системи взаємодій у регіоні, що є передумовою модернізації держав регіону, стимулювання зростання продуктивності праці, збільшення обсягів інвестицій тощо [13]. Оскільки власні економічні та суспільні механізми в таких державах надзвичайно слабкі, то залишати розвиток ані всередині держави, ані в регіональному співробітництві виключно на механізми саморегуляції в умовах ринку неприпустимо, а для гарантії успішності планів розвитку необхідно умовою є створення наднаціональних інститутів уже на

початковому етапі регіональної інтеграції, а не на останньому, після досягнення консолідації простору. Для цих держав такі механізми виконуватимуть функцію регуляторів у процесі розвитку, яку не зможуть виконати самі держави через свою слабкість.

Нарешті, саме поміж теоріями інтеграції з'явилася концепція *відкритого регіоналізму*, одна з основних у сучасних дослідженнях процесів регіональної організації. Концепція спирається на класичні теорії інтеграції та неокласичні економічні теорії. Її сутність полягає в тому, що проекти регіоналізації мають бути керовані ринковими механізмами й бути екстравертними. У міжнародних регіональних комплексах рівень протекціонізму має бути мінімальним, а сам регіоналізм має узгоджуватися з потребами глобалізації та інтернаціоналізації світової економіки [14].

Відкритий регіоналізм передбачає скерування спільної політики суб'єктів регіоналізації на усунення перешкод на шляху вільної торгівлі в регіоні, що також не мають змінюватися у бік збільшення зовнішні тарифні бар'єри регіону із світовою економікою [15]. Отже, регіоналізм узгоджується із мультилатералізмом. Регіоналізм є відкритим у тому сенсі, що має стати складовою процесів глобальної лібералізації. Для інститутів, що створюються у процесі регіоналізації, також є неприпустимою практика обмеження кола членів, тобто вступ до інститутів повинен бути відкритим для всіх бажаючих, а умови членства мають недискримінаційний характер. Фактично регіоналізм сам перетворюється на політику забезпечення багатосторонніми засобами на регіональному рівні просунення проекту глобалізації та включення у глобалізований світ усіх регіональних держав. Внаслідок цього для концепції відкритого регіоналізму характерне прагнення уникати створення міждержавних або наддержавних інститутів, а лише започаткування системи регіональних домовленостей, "правил гри", які також узгоджуються із завданнями глобалізації. Відкритий регіоналізм часто визначають ще і як "м'який регіоналізм", тобто регіоналізм, для якого нехарактерні жорсткі регіональні інституційні структури.

Нарешті, у ролі самостійного теоретичного напрямку у дослідженні регіоналізму виділяють підхід із концептуальних позицій нового регіоналізму. Спираючись на методологію критичної теорії, новий регіоналізм як методологічний підхід прагне проаналізувати регіоналізм комплексно, одразу в площинах державних та недержавних взаємодій між міжнародними, субнаціональними та транснаціональними акторами. Водночас, на відміну від теорій інтеграції, новий регіоналізм аналізує і традиційні раціональні перспективи трансформації міжнародних відносин. Концепція нового регіоналізму є "важливим розвитком інтеграційної теорії, ... яка позбавлена недоліків інших аналогічних теорій, пов'язаних з недостатнім вивченням ролі силових взаємодій між державами та нездатністю пояснити структурні перетворення міжнародних відносин. ... Концепція нового регіоналізму досліджує сучасні форми транснаціонального співробітництва та транскордонних зв'язків за допомогою порівняльних, історичних і мультидисциплінарних підходів" [16].

Складна картина наукових розвідок міжнародного регіоналізму та еволюція підходів до його дослідження свідчать про складність самого явища, про його комплексний та багатовимірний характер. Фактично, регіоналізм не тільки є предметом міждисциплінарних досліджень, але й у політичному процесі виступає як поліфункціональне загальносистемне явище. Регіоналізм проявляється фактично в усіх площинах функціонування системи міжнародних відносин, внаслідок чого сам відчуває на собі вплив усіх провідних тенденцій транс-

формації цієї системи. Зв'язок та взаємний вплив регіоналізму й інших тенденцій у системі призводять до видозмінення регіоналізму, його модернізації та адаптації до нового стану системи. Більшість тенденцій, що безпосередньо здійснюють вплив на регіоналізм і, у свою чергу, відчувають на собі вплив регіоналізму, стосуються принципів і шляхів організації світового простору чи його фрагментів.

Отже, регіоналізм став сприйматися як загальна тенденція світового розвитку, яка охоплює різні феномени суспільного життя та може проявлятися в різних організаційних формах. Регіоналізм проявляється як специфічний феномен в усіх суспільних процесах як усередині держави, так і в міжнародних відносинах. Співвідношення між цими двома планами не можна визначити однозначно. З одного боку, міжнародний регіоналізм за своєю природою є похідним від регіоналізму, який спостерігається у внутрішніх процесах у державі; зберігається й певна подібність чинників організації регіонального простору у внутрішньому в державі регіоналізму та у регіоналізмі міжнародному. Більше того, за рахунок залучення різних субнаціональних акторів до проектів регіоналізації, що мають транснаціональний характер, внутрішні процеси регіоналізації безпосередньо пов'язані з міжнародним регіоналізмом.

З іншого боку, у міжнародних відносинах регіоналізм виступає в дещо відмінному від внутрішнього плану середовищі, яке накладає певні обмеження на його прояви, але водночас й обмежує поширення деяких характерних для регіоналізму всередині держави процесів. У міжнародному регіоналізмі значно більшою мірою збережено перевагу держави у формуванні та реалізації проектів регіоналізації, що пов'язано із природою міжнародних відносин. Також міжнародний регіоналізм завдяки нижчому рівню імперативності не так часто набуває конфронтаційного характеру, як це трапляється всередині держави. Як наслідок, проекти міжнародної регіоналізації переважно виступають як конструктивні; навіть деструктивні прояви регіоналізму в міжнародних відносинах розгортаються на тлі високого рівня контролю за процесами з боку регіональних акторів, що забезпечує високий ступінь передбачуваності процесів міжнародної регіоналізації як за наслідками для міжнародної системи, так і за наслідками для кожної окремої держави, що бере участь у регіоналізації.

На нашу думку, є цілком слушним виокремлення й усього міжнародного регіоналізму як окремої, самостійної наукової концепції, зв'язок у якій залежить не тільки від характеру організації регіонального простору, але й від самого факту актуалізації тенденції регіонотворення в просторі міжнародних відносин, що самі є специфічною суспільною системою. Поширення процесів регіональної організації та зростання ролі регіонів у міжнародних відносинах призвели до значної активізації досліджень проблем регіоналізму й дослідниками міжнародних відносин. Різні наукові школи, що вивчають міжнародні відносини, по-різному трактують феномен регіоналізму. З позицій політичного реалізму міжнародна система традиційно сприймається як споконвічно анархічна, у якій визначальну роль відіграють егоїстичні інтереси держав. Внаслідок цього регіоналізм може бути наслідком необхідності зміцнення чиїхось геополітичних позицій ("імперська" форма регіоналізації), спроб збалансувати вплив конкуруючої держави (регіональний баланс сил) або створення системи колективних відносин для захисту загальних економічних інтересів (гегемоністична стабільність).

1. Livingstone D.N. The Geographical Tradition. — Oxford, 1993. — P. 264–266; Huntington E. The Character of Races, as Influenced by

Physical Environment. Natural Selection and Historical Development. – N.-Y., 1924; Vidal de la Blache P. Principles of Human Geography. – London, 1926; Sauer C.O. Land and Life: A Selection from the Writings of Carl Ortwin Sauer. – Berkeley, 1963. 2. Buzan B. People, States and Fear: An Agenda for International Security Studies in the Post-Cold War Era. – Sussex, 1991. – P. 289. 3. Buzan B. A Framework for Regional Security Analysis // Case Studies of Regional Conflicts and Conflict Resolution / Ed. by Ohlsson L. – Goeteborg, 1989. – P. 2. 4. Mitrany D. A Working Peace System. – Chicago, 1966. 5. Haas E.B. The Uniting of Europe: Political, Social and Economic Forces, 1950-1957. – Stanford, 1958. 6. Nye J. Peace in Parts: Integration and Conflict in Regional Organization. – Boston, 1987. – P. 51. 7. Hurrell A. Regionalism in Theoretical Perspective // Regionalism in World Politics / Ed. by L. Fawcett and A. Hurrell. – Oxford, 1995. – P. 59. 8. Keohane R.O. After Hegemony: Cooperation and Discord in the World Political Economy. – Princeton, 1984. 9. Grugel T. And Hout W. Regionalism Across the North-South Divide: Stage Strategies. – London, 1999. 10. Meyrowitz J. No Sense of Place: The Impact of Electronic Media

on Social Behavior. – N.-Y., 1985. – P. 148. 11. Wachter A. and S. Pieter. Trajectories of Regions and Spatial Integration in the World-System // Tijdschrift voor Economische en Sociale Geografie. – 2005. – Vol. 96, № 2. – P. 163. 12. Tinbergen J. International Economic Integration. – London, 1954. – P. 122. 13. Haarlov J. Regional Cooperation in Southern Africa. Central Elements of the SADC Venture. – Copenhagen, 1988. – P. 23; Robson P. The Economics of International Integration. – London, 1997. – P. 268-295. 14. Bergsten C.F. APEC and World Trade: A Force for Worldwide Liberalization // Foreign Affairs. – 1994. – Vol. 73, № 3; Cable V. and Henderson D. Trade Blocks & The Future of Regional Integration. – London, 1994. 15. Cable V. and Henderson D. Trade Blocks & The Future of Regional Integration. – London, 1994. – P. 8. 16. Mittelman J. Rethinking the New Regionalism in Context of Globalization // Globalism and New Regionalism / Ed. by B. Hettne, A. Inotai and O. Sunkel. – London, 1999. – P. 25-26.

Надійшла до редколегії 12.09.11

Р. Кривонос, канд. політ. наук, доц.

МІЖНАРОДНА СПІВПРАЦЯ ЯК ОБ'ЄКТ НАУКОВОГО ДОСЛІДЖЕННЯ

Стаття присвячена науковому дослідженню співпраці в міжнародній системі з метою операціоналізації поняття "міжнародної співпраці" для аналізу конкретних політичних явищ і процесів. Розглянуто головні типи координації зовнішньополітичної діяльності держав, а також роль, типи, форми й засоби інституційної підтримки співпраці у міжнародних відносинах. Увага зосереджується на структурі міжнародних режимів як аналітичного засобу дослідження процесів міждержавної співпраці на багатосторонньому рівні. Проаналізована роль міжнародних організацій у процесах формування й підтримання міжнародних режимів.

The article is devoted to the scientific research of cooperation in the international system with an aim to operationalize the abstract concept of "international cooperation" for studying particular political phenomena and processes. The main types of interstate political activities coordination and the place, types, forms and institutional support of international cooperation in international relations are considered. The most attention is paid to the structure of international regimes as an analytical tool for the investigation of interstate cooperation processes at a multilateral level. The role of international organizations in the processes of international regime establishment and maintenance is examined.

Як відомо, головним прикладним завданням дослідження міжнародних відносин є розв'язання проблеми війни та миру. До середини ХХ століття поняття миру було одним з небагатьох, яке визначалося виключно у негативний спосіб: "Мир – це відсутність війни". Проте відомий американський вчений Квінсі Райт модифікував ідею миру як відсутності війни в тлумачення миру як динамічного балансу у міжнародній системі, що включає політичні, соціальні, культурні та технологічні фактори. Будь-яка політична система, на його думку, як всередині держав, так і на міжнародному рівні прагне до відновлення балансу. Війна для К.Райта – це наслідок порушення такого балансу [3. – С. 17].

Так виникло поняття "позитивного миру", остаточно сформульоване норвезьким науковцем Й.Галтунгом 1969 року [18]. Воно передбачає уникнення "структурного насильства" у міжнародній системі, тобто системних примусів, які змушують держави та інших міжнародних акторів конфліктувати між собою. Перехід до позитивного миру передбачає розбудову співпраці між державами у різноманітних сферах.

Проте, на відміну від поняття "міжнародного конфлікту", достатньо розробленого і операціоналізованого як у соціальній науці в цілому, так і в дослідженні міжнародних відносин (свідченням чого є виникнення автономної наукової дисципліни – конфліктології), поняття "міжнародної співпраці" чи "міжнародного співробітництва" опрацьоване набагато слабше.

Тому метою даного дослідження є аналіз поняття "співробітництво" у міжнародних відносинах, його конкретизація та встановлення чіткого співвідношення з іншими науковими категоріями з метою операціоналізації для дослідження конкретних явищ і процесів у політичній сфері.

Для досягнення мети слід розв'язати декілька завдань. По-перше, слід коротко систематизувати сучасне розуміння соціологією міжнародної системи та процесу взаємодії в її рамках міжнародних акторів. По-друге, з'ясувати мотивацію поведінки акторів і вплив на

неї їхніх ціннісних орієнтацій. По-третє, проаналізувати діалектичну дихотомію міжнародного конфлікту і співробітництва як станів міжнародної системи, а також роль довіри у стабілізації відносин між акторами. І, нарешті, розглянути головні види координації зовнішньополітичної діяльності держав, приділивши основну увагу інституційній співпраці та формуванню й розбудові міжнародних режимів.

Отже, людське суспільство можна розглядати як багаторівневу систему, найменшим елементом (таксоном) якої є кожна окрема людина – індивід. Для реалізації власних потреб та інтересів індивіди об'єднуються у різноманітні соціальні групи, найбільшими з яких є держави. На глобальному рівні держави взаємодіють між собою у рамках міжнародної системи, яка є найвищим рівнем людського суспільства.

Соціальна сфера як складова навколишнього світу відзначається певними особливостями свого функціонування, які можна узагальнити наступним чином.

По-перше, соціальна сфера – це складна система взаємодій, яка визначається людською поведінкою, тобто волями конкретних людей, їхніми цілями, свідомими, підсвідомими та навіть несвідомими прагненнями, світоглядом, переконаннями тощо. Адже ще один з найдавніших грецьких філософів Протагор із Абдери (бл. 490 – 420 рр. до н.е.) стверджував, що саме "людина є мірилом усіх речей" [10].

По-друге, суспільство є чимось цілим, що на практиці майже неможливо емпірично розділити на частини з метою аналізу, а отже всі категорії соціальних наук мають абстрактний, аналітичний характер. Тому процеси, які протікають у суспільстві, на практиці не можуть бути відтворені в експериментальних умовах.

По-третє, у соціальній сфері важко, точніше, неможливо відділити об'єкт дослідження від його суб'єкта, адже ми не можемо відділити себе від суспільства, і, образно кажучи, Ньютон тут завжди є частиною того яблука, яке він досліджує. При цьому суб'єкт і об'єкт взаємно впли-

вають один на одного, а тому вже саме накопичення знань про соціальну сферу змінює суспільне життя.

Такі характеристики змушують нас розглядати соціальну сферу не як щось матеріальне, тобто не як певну об'єктивну реальність, яка дається нам в відчуттях і існує незалежно від них [6. – С. 131], а як реальність, що лежить на межі об'єктивного і суб'єктивного, залежить від нашої волі, усвідомлення та розуміння – "об'єктивно-суб'єктивну" реальність.

Об'єктивно-суб'єктивний характер соціальної сфери обумовлює особливості її законів, дія яких є настільки повільною і так погано надається для спостереження, ускладнюючись деталями, що їх зручніше розглядати не як закони, подібні до законів у природничих науках, а як закономірності, дія яких залежить від нашого усвідомлення і, відповідно, використання чи протидії.

Як відомо, міжнародні відносини – це та частина соціальних відносин, яка перетинає межі державних кордонів [14. – С. 51]. Міжнародні відносини формують собою структуру міжнародної системи, поєднуючи між собою в єдине ціле міжнародних акторів – держави й державоподібні утворення, а також міжнародні міжурядові й неурядові організації, транснаціональні корпорації, суспільно-політичні рухи, які охоплюють населення двох і більше держав, нації, які борються за державність тощо.

Це – найвищий, найбільш загальний рівень глобального суспільства, тобто спільноти всіх людей, що населяють Землю, і зв'язків між ними [щодо визначення поняття "суспільство" див. докл. 1. – С. 20].

Міжнародні актори і їх взаємодія є частиною соціальної сфери. Тому в основі їхньої поведінки лежить суб'єктивне усвідомлення конкретним актором (а точніше, тими його внутрішніми суб'єктами, які здійснюють ухвалення політичних рішень) своїх об'єктивних потреб, спричинених його економічною, соціальною, політичною та іншими ситуаціями. Розуміння актором своїх потреб ґрунтується на нормах, цінностях та уявленнях, сформованих його власною історією, ідеологією чи традиціями. А отже, поведінка держав на міжнародній арені цілком підпадає під фундаментальну для соціології теорему У.Томаса, яка стверджує, що суспільна поведінка індивідів та соціальних спільнот визначається їхніми

уявленнями про те, що є для них реальністю. Для них реальним є те, що вони вважають таким [17. – С. 42]. Такий набір норм, цінностей та уявлень формує ідентичність міжнародного актора.

Саме ідентичність міжнародного актора як суспільного суб'єкта, його ідентифікація себе з певними соціальними групами (у міжнародних відносинах така ідентифікація реалізується через приналежність до певних військових союзів, регіональних об'єднань, міжнародних організацій, участь в міжнародних конференціях, конгресах, нарадах та двосторонніх переговорних процесах з іншими акторами) поряд з об'єктивними показниками його силового потенціалу визначають статус гравця у міжнародній системі.

Статус суб'єкта міжнародних відносин детермінує його роль та ролеву поведінку у міжнародних відносинах (характер його політичних дій, їхню інтенсивність, спрямованість на досягнення певних цілей). Пошук актором власного статусу і відповідної цьому статусу ролі у міжнародних відносинах складає зміст його зовнішньополітичної діяльності як суб'єкта міжнародних відносин.

На відміну від індивідів у рамках соціальних груп, відносини міжнародних акторів у міжнародній системі не передбачають значної диференціації та постійної зміни ролей, проте їхній статус може суттєво різнитися за словесними показниками. Як влучно зауважив з цього приводу К.Уолтс, "хоча держави не відрізняються у своїх функціях, проте мають різні можливості" [31. – С. 105].

Зміни ідентичності (які відбуваються постійно внаслідок т.зв. вторинної соціалізації, тобто участі у політичному житті) призводять до змін у політичній поведінці міжнародних акторів. Реагуючи на виклики з міжнародної системи і відповідно вибудовуючи власну поведінку, актори постійно конструюють власну ідентичність.

Як відомо, з точки зору ступеня напруги у взаємодії між міжнародними акторами можна твердити про різні стани міжнародних відносин, зокрема, про стани довіри і ворожості, співпраці і конфлікту, стабільності і нестабільності, миру і війни [14. – С. 52]. Перехід від одного стану до іншого можна уявити, розташувавши їх на координатній прямій, на одному полюсі якої буде знаходитися війна, а на іншому – мир (див. рис. 1).

війна – нестабільність – конфлікт – ворожість – довіра – співпраця – стабільність – мир

Рис. 1. Стани міжнародної системи

Аналізуючи перехід від одного стану до іншого, можна прийти до висновку, що міжнародна система стає нестабільною, коли відносини співпраці між акторами (зрозуміло, перед усім – державами) перетворюються на відносини конфлікту. З огляду на це, конфлікт і співпраця є визначальними станами міжнародної системи. У науковій літературі існує декілька підходів до цих понять.

Об'єктивістське розуміння міжнародних конфліктів виходить із існування певних об'єктивних інтересів міжнародних акторів, у випадку неможливості одночасної реалізації яких виникає конфлікт. За відомим визначенням К.Дойча, "міждержавні конфлікти є сумішшю збройної боротьби, економічних, наукових та інших змагань, а також політичних дебатів, конкретне співвідношення між якими змінюється у просторі і часі" [цит. за 28. – С. 17]. Такий погляд на конфлікти притаманний, перед усім, дослідникам реалістичного й неореалістичного напрямків у дослідженні міжнародних відносин, зокрема Г.Моргентау [8], К.Уолтсу [31] та іншим.

Суб'єктивістське трактування конфліктів вбачає у них наслідок суб'єктивного сприйняття одних акторів

іншими. Прибічники цього підходу, наприклад, А.Вендт [2, 20], Е.О.Чемпіль [16], Р.Джеперсон [20] і П. Катценштайн [20] розглядають конфлікти як відмінності у поведінці міжнародних акторів, передусім держав, обумовлені їхньою політичною культурою й цінностями, тобто різним розумінням таких понять, як незалежність, самовизначення, кордони, територія тощо [16. – С. 201]. Різниця в інтересах є лише виявом різниці цінностей і світосприйняття. Тому конфлікт, який нібито зачіпає об'єктивне розходження інтересів, може бути перетворений у конфлікт, який матиме позитивний результат для сторін-учасниць за умови такого переосмислення ними взаємного сприйняття, яке б дозволило їм співпрацювати на функціональній основі спільного використання об'єктів суперечки.

Завданням конфлікту автори такої концепції вбачають створення ідентичності суспільств і груп, а також чітке визначення кордонів між ними. Суспільства й інші соціальні одиниці відрізняються щодо інтенсивності конфліктів та вживання у них сили. Як зазначає Й.Галтунг, оскільки не завжди можливо подолати причини конфлік-

тів, тому видається розумним змінити їхній модус – від насильницького до ненасильницьких форм [див. 18].

Очевидно, що обидва підходи віддзеркалюють два діалектично пов'язані між собою атрибути конфлікту. Конфлікти є наслідком політики міжнародних акторів, тобто їхнього прагнення реалізувати власні інтереси за підтримки або попри спротив інших акторів. Інтереси держав мають об'єктивну природу у тому сенсі, що забезпечують їхнє існування та функціонування, і суб'єктивну – у тому сенсі, що вони визначаються на основі суспільних цінностей та преференцій. Тому, на нашу думку, конфлікт є наслідком суб'єктивних підходів міжнародних акторів, зумовлених їхніми об'єктивними потребами.

Інтенсивність конфлікту залежить від його об'єкта й тих цінностей, які його викликають. Конфлікти можуть набувати різноманітних форм, від латентної через кризову до насильницької та збройної [9. – С. 171 – 180]. Як зазначає Г.М.Перепелиця, врегулювання будь-якого конфлікту є складним і довготривалим процесом. Його успіх залежить від сприятливого поєднання багатьох внутрішніх та зовнішніх факторів, суб'єктивних і об'єктивних умов [9. – С. 64]. Розв'язання конфлікту можливе лише після переходу сторін до співробітництва у взаємовідносинах.

Міжнародне співробітництво не вичерпується лише політичними відносинами між державами, воно розповсюджується на практично усі сфери суспільного життя, які не можуть бути повністю розділені межами державних кордонів, зокрема на економіку, науку, культуру, релігію, спорт та багато інших. У той же час міжнародне співробітництво можна розглядати як певне політичне явище. При цьому увага зосереджується виключно на його політичних аспектах, тобто формі та структурі, й відкидається його конкретне змістовне наповнення економічного, культурного чи іншого характеру.

Поняття міжнародного співробітництва відображає такий процес взаємодії міжнародних акторів, у якому домінують спільні пошуки можливостей реалізації інтересів усіх зацікавлених сторін. Співробітництво ґрунтується на наявності довіри у відносинах між партнерами.

Особливе значення, яке надається довірі, пояснюється тим, що довіра є суспільним ресурсом подолання невизначеності у майбутньому. Довіра є припущенням одного міжнародного актора про майбутню поведінку інших акторів у міжнародній системі [30]. Оскільки майбутнє будь-якої соціальної системи, у тому числі й міжнародної, є завжди комплексним, а отже невизначеним, то довіра допомагає редукувати цю комплексність тим, що деякі аспекти майбутнього визначаються на основі попереднього досвіду і тому можуть не братися до уваги політичними акторами при розрахунку можливого ризику. Це дозволяє ефективніше й чіткіше визначити напрямок власних дій і передбачити майбутню ситуацію.

Створення довіри у відносинах міжнародних акторів є завданням конкретних форм міжнародного співробітництва, які включають у себе двосторонню й багатосторонню дипломатію, укладення різного роду союзів та угод, що передбачають взаємну координацію політики акторів.

Співпраця розгортається на двосторонніх й багатосторонніх засадах.

Залежно від засобів здійснення співпраці передбачає координацію зовнішньополітичної діяльності держав, яка може бути двох видів: дискретна та інституційна.

Дискретна координація (або співробітництво типу *ad hoc*) – це узгодження, яке досягається шляхом так званих дискретних (окремих) дій, коли в кожному конкретному випадку держави домовляються самостійно використовувати певні заходи, інструменти, методи для

досягнення належної єдності дій у певній сфері міжнародних відносин.

Інституційна координація – це погодження щодо дій, яке виробляється на засадах міжнародного режиму, тобто з використанням певних усталених норм, правил, звичаїв та практики, функціональних структур.

За відомим визначенням американського політолога Р.Кеохейна, міжнародні інститути можна розглядати як поєднані між собою набори правил (формальних і неформальних), що виникають у процесі діяльності акторів у міжнародній системі. Вони встановлюють поведінкові ролі для міжнародних акторів, обмежують їхню діяльність і формують очікування щодо поведінки інших [22. – С. 3, 163].

Сукупності пов'язаних з певними проблемами міжнародних інститутів, які відзначаються фундаментальними принципами, нормами, правилами й процедурами ухвалення рішень, за допомогою яких узгоджуються і реалізуються очікування міжнародних акторів, формують міжнародні режими [24].

Об'єктивна необхідність посилення інституційної координації в міжнародних відносинах пояснюється сукупністю вагомих чинників, зокрема, зростаючою кількістю проблем, тривалим періодом узгодження зовнішньої політики держав з використанням дискретної координації, великою кількістю учасників переговорного процесу, що ускладнює досягнення порозуміння між ними, залежністю учасників переговорів та урядових осіб від тиску виборців і громадської думки в кожній країні, високими трансакційними коштами, складністю й дорожчею інформаційного забезпечення взаємодії [15. – С. 8].

Елементи інституційного регулювання різноманітних сфер світової політики можна поділити на три групи: ідеологія, комунікативні засоби й суспільні процедури, матеріальна форма [13. – С. 162; 19. – С. 177; окремі елементи з переліку можна знайти у праці: 15. – С. 5].

Розглянемо кожну з них на прикладі чотирьох міжнародних режимів з різних сфер міжнародного життя: режим захисту прав і свобод людини, режим нерозповсюдження ядерної зброї, режим захисту жертв військових конфліктів, режим дипломатичних відносин між державами (див. Таблицю 1).

Ідеологія включає в себе елементи світосприйняття, зокрема, концептуальні уявлення міжнародних акторів щодо побудови та функціонування міжнародної системи.

Виходячи з таких концептуальних уявлень, формується усвідомлення державними й недержавними міжнародними акторами необхідності соціального регулювання певної сфери на регіональному чи глобальному рівні. Це відбувається у тому випадку, коли у тій чи іншій площині міжнародного життя виникають неодноразово повторювані проблемні ситуації, до яких належать, наприклад, порушення прав людини взагалі та прав національних і релігійних меншин зокрема, потреба в недопущенні розповсюдження ядерної зброї та технологій чи появи нових ядерних держав, створення можливостей для мирного використання атомної енергії, припинення гонки ядерних озброєнь та ядерне роззброєння, недопущення надмірних страждань військовослужбовців, забезпечення захисту цивільного населення під час збройних конфліктів, підтримання офіційних відносин між державами, участь держав у міжнародному спілкуванні.

Отже, виникає питання про необхідність створення певного інституціалізованого режиму, який би жорстко встановлював відповідну систему соціальних цінностей, норм, порядків, процедур і зразків поведінки у відповідних площинах міжнародного життя, а також систему санкцій за їх порушення.

Усвідомлення наявних проблем дозволяє формувати ще один важливий елемент світосприйняття – набір певних цінностей, які визначають мету створення відповідного міжнародного режиму.

"Цінності" є поняттям, запозиченим із соціології. У міжнародних відносинах воно означає концепції міжнародних акторів щодо бажаного для них стану міжнародної системи. Це – критерії, які кладуться в основу при виборі або визначенні цілей акторів. Наявність спільних цінностей пов'язує міжнародних акторів у ціннісні співтовариства, які на формальному рівні іноді реалізуються у формі міжнародних організацій. Скажімо, ООН [12], НАТО, ЄС та низка інших організацій визначають себе передусім як об'єднання держав на основі спільних цінностей. Як правило, такі цінності містяться у міжнародно-правових документах, проте їх джерелом може бути також міжнародний звичай чи навіть просто традиція.

Спираючись на цінності, відбувається індукція принципів та інших норм і зразків поведінки. Принципи є найсильнішими нормами, які визначають поведінку міжнародних акторів та їх зовнішньополітичні стратегії з метою досягнення тих цілей, що детермінуються цінностями. Самі ж норми можна охарактеризувати як генералізовані правила, за якими діють міжнародні актори. Вони передбачають ті засоби, які, з погляду міжнародних акторів, є дозволеними і відповідними для досягнення поставлених цілей. Тобто, якщо принципи є уявленнями міжнародних акторів, що пов'язують між собою у причинно-наслідковий ланцюжок розуміння ними політичної реальності та визначення власних цілей, то норми регулюють співвідношення цих цілей і засобів їх досягнення при плануванні й проведенні політичних акцій.

Кожен міжнародний актор, виходячи з принципів і норм, генерує для себе моделі та зразки поведінки, придатні для використання у конкретних ситуаціях. При цьому відбувається постійне співставлення ідеального і реального, бажаного та дійсного. Оскільки в цих парах категорій осмислення реальності існує нездоланна прірва (ідеали ніколи не відповідають цілковито реальності, а бажане рідко повною мірою стає дійсним, на що вказував ще Платон), моделі й зразки поведінки стають свого роду містком між проблемними ситуаціями реальності, яка постійно змінюється, і порівняно стабільнішим світосприйняттям міжнародного актора.

Пошук оптимального співвідношення часто характеризується як пошук акторами "найменшого зла", хоча точніше його можна охарактеризувати як максимально повне досягнення власних цілей за рахунок оптимального використання власних політичних ресурсів. Кожна нова проблемна ситуація вимагає випрацювання нових зразків і моделей поведінки. Скажімо, захист прав і свобод людини спирається на принципи гуманності, рівноправ'я та самовизначення народів, мирного залагодження міжнародних суперечок і конфліктів, утримання від насилля, терору, війни. Дипломатичні відносини будуються на принципах суверенної рівності держав, взаємного невтручання у внутрішні справи та нормах, які закріплюють статус, організацію, а також діяльність державних органів й певного кола осіб, уповноважених від імені держави здійснювати дипломатичні функції, регулюють роботу дипломатичних представництв, визначають їхні привілеї та імунітети, а також привілеї й імунітети їхнього персоналу, класи й ранги голів місій, порядок призначення та відкликання голів і членів дипломатичних представництв. Обов'язковою умовою при цьому (фактично, зразком поведінки) є взаємне визнання, тобто т.зв. визнання де-юре.

Принципи, норми і зразки поведінки можуть бути неформальними або мати формалізований характер. Вони санкціонують сукупність установок та орієнтацій як для міжнародних акторів в цілому, так і для суб'єктів, що до них належать. Як приклади подібних орієнтацій можна навести механізми обміну інформацією й відповідей на запити, що стосуються прав людини та вільних контактів між людьми, які склалися в рамках ОБСЄ для площини захисту прав людини; відмову сторін від обстрілу санітарних установ противника у конкретному конфлікті в рамках міжнародного режиму захисту жертв військових конфліктів; дипломатичні привілеї й імунітети, різні форми листування й переговорів у дипломатичних відносинах між державами. Важливу частину установок і орієнтацій міжнародних акторів складають інструменти та методи зовнішньополітичної діяльності, якими ті здійснюють вплив на окремі процеси у міжнародних відносинах.

Комунікативні засоби й суспільні процедури включають в себе, по-перше, символічні культурні ознаки, які у максимально концентрованій формі передають уявлення про легітимну поведінку в певних ситуаціях, що виникають у міжнародних відносинах, наприклад, використання білого прапора парламентаря у збройних конфліктах або прапора й герба своєї держави на будинку представництва та засобах пересування його глави у дипломатичних відносинах тощо; по-друге, систему санкцій у випадку девіантної (тобто такої, що відхиляється від встановлених норм) поведінки міжнародних акторів чи їхніх суб'єктів. Спектр санкцій включає в себе широкий перелік заходів від слабодієвих, як, скажімо, осуд з боку громадської думки, до достатньо впливових, до яких, зокрема, належать розрив дипломатичних відносин чи міжнародні санкції економічного та військового характеру, діяльність міжнародних трибуналів з воєнних злочинів тощо.

Матеріальна форма функціонування міжнародних режимів у гуманітарній площині включає в себе, по-перше, самих відповідних міжнародних акторів. Зрозуміло, що, насамперед, це – держави, а також їхні внутрішні суб'єкти – міністерства, відомства, їхні підрозділи та інші інституції, скажімо, збройні сили, органи безпеки, внутрішніх справ тощо. Окрім того, до міжнародних суб'єктів, як вже йшлося, належать міжнародні міжурядові і неурядові організації, транснаціональні корпорації, суспільно-політичні рухи, які охоплюють населення двох і більше держав, нації, які борються за державність тощо. Кожен з цих учасників має досить складну внутрішню структуру, окремі елементи якої також можуть ставати частиною матеріальної форми певного міжнародного режиму.

Міжурядові організації беруть активну участь у формуванні міжнародних режимів і є формальними об'єднаннями держав, наділеними спеціалізованою або універсальною компетенцією. Складаючись з окремих держав, вони одночасно виступають як колективні актори, що діють цілеспрямовано [22. – С. 3 – 5]. Головна функція організацій у міжнародній системі полягає у формулюванні спільних цілей держав-членів і визначенні засобів для їх досягнення. Крім того, як зауважує В.С.Бруз, вони відіграють роль своєрідних банків інформації з певних проблемних питань та сприяють створенню єдиних стандартів в окремих галузях міжнародного співробітництва [11. – С. 6].

Міжнародні міжурядові організації творять норми, правила і процедури взаємодії держав й сліdkують за їх дотриманням [див. докладніше 27]. Як приклад можна навести підготовлений у рамках Комітету із роззброєння та схвалений Генеральною Асамблеєю ООН 12 чер-

вня 1968 р. *Договір про нерозповсюдження ядерної зброї*, відкритий пізніше до підписання у Вашингтоні, Лондоні та Москві. Він набув чинності 5 березня 1970 р. та являв собою важливий крок у сфері контролю над озброєннями [4].

У рамках організації діяльність її членів регулюється шляхом створення системи норм, правил і порядків дій (алгоритмів), які формують певну інституційну структуру. Створенням інституційної структури діяльності країн-членів організації та її персоналу чітко, але у той же час достатньо гнучко спрямовується на досягнення цілей і завдань організації. Структура організації впливає й регулює як діяльність її членів, скеровану на виконання певних завдань, так і їхню взаємодію між собою. Структура дозволяє системно поєднати між собою окремі довготривалі індивідуальні дії акторів, якими досягається певний спільний результат.

При цьому спільні цінності, що знаходять вияв у статуті організації, дозволяють акторам успішно взаємодіяти у її рамках попри відмінності їхніх інтересів. Норми включають у себе найважливіші правила поведінки держав-учасниць: визнання статуту організації, визначення своїх прав та обов'язків. Ролеві очікування визначають в організації розподіл функцій і компетенцій між її членами. Роль держави-учасниці організації передбачає, що вона, як мінімум, публічно визнає чи хоча б не заперечує цілі організації, але в жодному разі не відкидає і не поборює їх своєю політикою.

Ставши членом організації, держава тим самим реалізує своє право делегувати їй частину власного суверенітету у певній сфері або сферах, а також приймає на себе низку зобов'язань, передбачених статутом або рішеннями керівних органів організації, наприклад, зобов'язується сплачувати певну частку її бюджету. Крім того, вимагається бажання країни-учасниці діяти для досягнення мети організації.

Сенсом створення міжнародних організацій є те, що організація може очікувати з боку кожної держави-учасниці готовність активно діяти у відповідності до рішень своїх керівних органів замість того, щоб кожного разу домагатися такої діяльності від кожної окремої країни й окремо мотивувати своїх членів. Це робить можливим швидке планування та реалізацію складних багатоаспектних заходів для досягнення спільних цілей держав-членів, чого не можна досягти простою координацією політики окремих країн або іншими способами.

Країни-члени організації не підпорядковують їй усю свою політику, а передають певну частину свого суверенітету у дуже вузькій сфері. При цьому виникає функціонально спеціалізоване переплетіння політики членів організації з її інституційною структурою. Інституційна структура організації створює неначе рамки, своєрідні канали, межі, в яких може реалізовуватися зовнішня політика країн-учасниць.

Завдяки створенню в рамках організації загальних й конкретних правил поведінки, певною мірою ліквідуються розбіжності між політичними цілями і можливостями окремих країн (наприклад, країни Бенілюкс досить ефективно реалізують свої зовнішньополітичні інтереси у рамках ЄС, чого вони ніколи не могли б досягнути поодиночі) та затушовуються преференції одних держав щодо інших (згадаймо, наприклад, що саме членство в НАТО утримувало Грецію і Туреччину від військової конфронтації у другій половині XX століття) [25. – С. 29 – 38].

Наявність міжнародних міжурядових організацій дозволяє зменшити непрозорість, багатозначність, хаотичність дій акторів і, відповідно, сформувати чіткі лінії

їхньої діяльності та їхні зв'язки між собою, а також докладно визначити очікувані результати. Лише створення відповідної спеціалізованої міжнародної організації дозволяє ефективно й надійно підтримувати той чи інший міжнародний режим на довготривалій основі.

На відміну від міжнародних міжурядових організацій, інституційна структура яких є джерелом міжнародних режимів у міжнародних відносинах, оскільки вона нормативним чином визначає і регулює поведінку держав, інституційна структура міжнародних неурядових організацій не може здійснювати цих функцій в силу відсутності у них відповідної компетенції.

Тому міжнародні неурядові організації можуть виступати лише в ролі співрегулятора того чи іншого міжнародного режиму. Наприклад, "Міжнародна амністія", здійснюючи моніторинг прав людини в різних країнах світу, сприяє функціонуванню міжнародного режиму захисту прав людини, але не створює його. Те саме стосується міжнародної організації "Грінпіс" в екологічній сфері тощо.

Учасниками окремих міжнародних режимів можуть бути нації, що борються за власну державність (наприклад, араби-палестинці у якості окремого суб'єкта беруть участь у формуванні режиму близькосхідного врегулювання), громадсько-політичні рухи, які перетинають межі державних кордонів (наприклад, гуманітарна діяльність Міжнародного Руху Червоного Хреста і Червоного Півмісяця) та навіть, інколи, транснаціональні корпорації (ТНК).

По-друге, до матеріальної форми міжнародного режиму належить його функціональна структура, тобто система ролей і статусів, яких можуть набувати й виконувати міжнародні актори та їхні внутрішні суб'єкти. Формування такої структури спирається на ролеві уявлення – очікування, які визначають інтерсуб'єктивні сподівання одних міжнародних акторів щодо поведінки інших у кожній конкретній ситуації.

У рамках міжнародних організацій функціональна структура закріплюється на формальному рівні шляхом створення системи їхніх органів – вищих (асамблеї, конференції, сесії, загальні збори учасників), виконавчих (ради, комісії, директори, виконавчі комітети), адміністративних (секретаріати) та допоміжних (комітети, комісії, суди, арбітражі, трибунали тощо) [15. – С. 44 – 45].

До ролей міжнародних акторів і їхніх внутрішніх суб'єктів належать, скажімо, ролі держави-суб'єкта або держави-порушниці міжнародних угод, міжнародної міждержавної організації як творця міжнародно-правових норм чи міжнародної недержавної організації як спостерігача за їхнім виконанням, державного службовця-порушника міжнародно-правових норм чи громадянина-жертви їх порушення, конкретної особи-спостерігача від імені держави чи міжнародної організації.

І, нарешті, по-третє, до матеріальної форми міжнародних режимів належать т.зв. матеріально-утилітарні цінності, тобто майно міжнародних акторів та їхніх суб'єктів, наприклад, майно міжнародних організацій, приміщення й майно дипломатичних представництв, майно збройних сил тощо.

Таблиця 1. Приклади міжнародних режимів

МІЖНАРОДНІ РЕЖИМИ			
Режим захисту прав і свобод людини	Режим нерозповсюдження ядерної зброї	Режим захисту жертв військових конфліктів	Режим дипломатичних відносин між державами
1. ІДЕОЛОГІЯ			
1.1. Інтуїтивне усвідомлення необхідності регулювання			
Потреба в захисті природних та позитивних людських прав Боротьба зі злочинами проти людства і людяності	Недопущення розповсюдження ядерної зброї та технологій, появи нових ядерних держав Створення можливостей для мирного використання атомної енергії Припинення гонки ядерних озброєнь, ядерне роззброєння	Недопущення надмірних страждань військовослужбовців Захист цивільного населення під час збройних конфліктів	Підтримання офіційних відносин між державами відповідно до норм міжнародного права та практики зовнішніх зносин, участь держав у міжнародному спілкуванні
1.2. Набір цінностей			
Загальна декларація прав та свобод людини від 1948 р. Заключний Акт Наради з Безпеки і Співробітництва у Європі в Гельсінкі 1975 р. Паризька Хартія для нової Європи від 1990 р.	Договір про нерозповсюдження ядерної зброї 1968 р., підготовлений у рамках Комітету із роззброєння, схвалений Генеральною Асамблеєю ООН 12.06.1968; відкритий до підписання 01.07.1968 у Вашингтоні, Лондоні та Москві; набув чинності 5.03.1970 Лісабонський протокол до Договору між США та СРСР про скорочення і обмеження стратегічних наступальних озброєнь 1991 (СНО-1) від 23.05.1992	Женевські конвенції з міжнародного гуманітарного права Гаазькі конвенції з міжнародного гуманітарного права Конвенція про заборону розробки, виробництва, накопичення запасів бактеріологічної (біологічної) та токсичної зброї та про їх знищення 1972 р. Конвенція про заборону військового або будь-якого ворожого використання засобів впливу на природне середовище 1976 р. Конвенція про заборону або обмеження застосування конкретних видів звичайного озброєння, які можуть вважатись такими, що спричиняють надмірні пошкодження або мають невибіркову дію, та три протоколи до неї 1980 р. Конвенція про заборону розробки, виробництва, накопичення, застосування хімічної зброї та про її знищення 1993 р.	Міжнародні звичаї та традиції Віденська конвенція про дипломатичні зносини 1961 р. Конвенція про спеціальні місії 1969 р. Віденська конвенція про представництво держав у їх відносинах з міжнародними організаціями універсального характеру 1975 р. Конвенція про привілеї та імунітети спеціалізованих установ ООН 1947 р.
1.3. Принципи та інші норми й зразки поведінки			
Принцип гуманності Принцип рівноправ'я і самовизначення народів Принцип мирного залагодження міжнародних суперечок і конфліктів Принцип дотримання прав і основних свобод людини Принцип утримання від насильства, терору, війни	Зупинення розповсюдження ядерної зброї шляхом здійснення міжнародного контролю Право усіх держав-учасниць розвивати дослідження, виробництво та використання ядерної енергії у мирних цілях, без дискримінації Сприяння якнайширшому обміну устаткуванням, матеріалами, науковою та технічною інформацією у галузі атомної енергетики Жорстке закріплення за державами одного з двох можливих статусів – ядерного чи безядерного Гарантії безпеки з боку ядерних держав безядерним на випадок можливого застосування проти них ядерної зброї або можливої загрози застосування такої зброї	Принцип гуманності Принцип неприпустимості дискримінації Принцип відповідальності держав та індивідів за порушення законів і звичаїв війни, заборона застосування зброї, що не має вибіркової дії Принцип розмежування воєнних та цивільних об'єктів, принцип захисту довілля, принцип захисту прав комбатантів та некомбатантів Принцип недоторканності комбатантів, які не беруть безпосередньої участі в бойових діях Принцип недоторканності некомбатантів Принцип ненападу на цивільне населення Принцип обмеження воєнного нападу за об'єктами (лат. <i>ratione loci</i>)	Принцип суверенної рівності держав Принцип невтручання у внутрішні справи держав Норми, які закріплюють статус, організацію, а також діяльність державних органів і певного кола осіб, уповноважених від імені держави здійснювати дипломатичні функції Норми, які регулюють основні функції дипломатичних представництв, визначають їхні привілеї та імунітети, а також привілеї та імунітети їхнього персоналу, класи і ранги голів місії, порядок призначення і відкликання голів та членів дипломатичних представництв Взаємне визнання (т.зв. визнання де-юре)

Продовження табл. 1

МІЖНАРОДНІ РЕЖИМИ			
Режим захисту прав і свобод людини	Режим нерозповсюдження ядерної зброї	Режим захисту жертв військових конфліктів	Режим дипломатичних відносин між державами
1.4. Сукупність установок та орієнтацій			
Механізми обміну інформацією й відповідей на запити, що стосуються прав людини та вільних контактів між людьми	Ядерні держави зобов'язуються не передавати будь-якій іншій державі ядерну зброю або інші ядерні вибухові пристрої, а також безпосередній або опосередкований контроль над такою зброєю; ніяким чином не допомагати, не заохочувати і не спонукати будь-яку державу, що не володіє ядерною зброєю, до виробництва або набуття в інший спосіб ядерної зброї чи інших ядерних вибухових пристроїв, а також контролю над такою зброєю чи вибуховими пристроями. Без'ядерні держави зобов'язуються не приймати від будь-якого ядерної зброї або інших ядерних вибухових пристроїв, а також контролю над ними прямо чи опосередковано; не виробляти і не набувати якись іншим шляхом ядерну зброю, не домагатися і не приймати будь-якої допомоги у її виробництві, прийняти гарантії щодо усіх вихідних матеріалів, та матеріалів, що розщеплюються і підписати відповідні угоди з Міжнародним агентством з атомної енергії (МАГАТЕ).	Відмова від обстрілу санітарних установ противника у конкретному конфлікті	Акредитування дипломатичного представництва Дипломатичні привілеї й імунітети Дипломатичне листування Дипломатичні переговори Принципи організації і проведення міжнародних конференцій Функції церемоніального (протокольного) характеру Діяльність дипломатичних представництв
2. КОМУНІКАЦІЙНІ ЗАСОБИ ТА СУСПІЛЬНІ ПРОЦЕДУРИ			
2.1. Символічні культурні ознаки			
Твори мистецтва, наприклад, статуя Свободи в Нью-Йорку (скульптор Ф. О.Бартольд, інженерний дизайн Г.Ейфель, 1886р.)	Знак "Небезпека радіоактивного випромінювання" Емблема "Голубка миру" (П.Пікассо)	Білий прапор парламентарів Емблема Червоного Хреста і Червоного півмісяця	Право використовувати на будинку представництва та засобах пересування його глави прапор і герб своєї держави Дипломатичні картки
2.2. Система санкцій у випадку девіантної поведінки			
Осуд з боку громадської думки Міжнародні санкції (як правило, економічного чи дипломатичного характеру) Судове переслідування посадових осіб	Осуд з боку громадської думки Міжнародні санкції економічного та військового характеру	Осуд з боку громадської думки Міжнародні санкції економічного характеру Судове переслідування посадових осіб Покарання військових злочинців	Висилка дипломатичних представників держави-порушниці Відізвання власних дипломатичних представників із держави-порушниці Розрив дипломатичних відносин Збройний конфлікт
3. МАТЕРІАЛЬНА ФОРМА ФУНКЦІОНУВАННЯ			
3.1. Міжнародні актори			
Держави та їхні органи, зокрема правоохоронні Міжнародні міжурядові організації, зокрема ООН, ОБСЄ, Рада Європи тощо Міжнародні неурядові організації, зокрема "Міжнародна амністія", "Human Rights Watch" тощо	Держави та їхні органи, зокрема збройні сили Міжнародні міжурядові організації, зокрема ООН, Міжнародне агентство з атомної енергії (МАГАТЕ)	Держави та їхні органи, зокрема збройні сили Міжнародні міжурядові організації та інші міжнародні інституції, зокрема ООН, ОБСЄ, Рада Європи, Міжнародні військові трибунали тощо Міжнародні неурядові організації, зокрема Організація Червоного Хреста й Червоного Півмісяця, "Human Rights Watch" тощо Нації, що борються за державність	Держави та їхні органи зовнішніх зносин (відповідні відомства та дипломатичні представництва, а також їхній персонал) Міжнародні міжурядові організації, при яких держави можуть мати представництва постійного характеру

Закінчення табл. 1

МІЖНАРОДНІ РЕЖИМИ			
Режим захисту прав і свобод людини	Режим нерозповсюдження ядерної зброї	Режим захисту жертв військових конфліктів	Режим дипломатичних відносин між державами
3.2. Система ролей та статусів (функціональна структура)			
Держава-суб'єкт міжнародних угод	Ядерна держава-суб'єкт ДНЯЗ (статус ядерних отримали держави, які здійснили ядерне випробування до 01.01.1967 – Велика Британія, Китай, Російська Федерація, США і Франція)	Держава-суб'єкт міжнародних угод	Держава-суб'єкт міжнародних угод
Держава-порушниця міжнародних угод	Без'ядерна держава-суб'єкт ДНЯЗ	Держава-порушниця міжнародних угод	Держава-порушниця міжнародних угод
Міжнародна міжурядова організація як творець міжнародно-правових норм	Ядерна держава-несуб'єкт ДНЯЗ (фактично ядерна держава після проведення випробувань ядерної зброї, такими є Ізраїль, Індія і Пакистан)	Міжнародна міжурядова організація як творець міжнародно-правових норм	Дипломатичні ранги та дипломатичні класи співробітників дипломатичних представництв
Міжнародна міжурядова організація як спостерігач за дотриманням міжнародно-правових норм	Держава-порушниця ДНЯЗ (наприклад, Іран)	Міжнародна міжурядова організація як спостерігач за дотриманням міжнародно-правових норм	Міжнародна організація як суб'єкт дипломатичних відносин
Міжнародна неурядова організація як спостерігач за дотриманням міжнародно-правових норм	Міжнародна міжурядова організація як творець міжнародно-правових норм (ООН)	Командувач збройним формуванням держави, яка бере участь у конфлікті	
Державний службовець-порушник міжнародно-правових норм	Міжнародна міжурядова організація як творець міжнародно-правових норм (ООН)	Командувач збройним формуванням, яке бере участь у миротворчих заходах	
Громадянин-жертва порушення міжнародно-правових норм	Міжнародна міжурядова організація як спостерігач за дотриманням міжнародно-правових норм (МАГАТЕ)	Командувач партизанським загonom	
Спостерігач від імені держави чи міжнародної організації			
3.3. Матеріально-утилітарні цінності			
Майно внутрішньо-державних суб'єктів	Майно внутрішньо-державних суб'єктів, зокрема, збройних сил	Майно внутрішньо-державних суб'єктів	Майно внутрішньо-державних суб'єктів
Майно міжнародних організацій	Майно міжнародних організацій	Майно міжнародних організацій	Приміщення і інше майно дипломатичних представництв
		Майно військових з'єднань, які надаються державами для миротворчих місій	Майно міжнародних організацій

Оскільки серед політологів не сформувалася єдина думка про характер і сутність міжнародних відносин, вони по-різному пояснюють вплив міжнародних інститутів на світову політику. За вдалим формулюванням А.Вендта [2. – С. 49], неореалісти (К.Уолтс, Р.Гілпін, К.Кіндерман, Дж.Гріко, Дж.Міршаймер) визначають структуру міжнародної системи як розподіл матеріальних можливостей, неоліберали (так А.Вендт називає неоінституціоналізм, напрям, до якого належать, скажімо, Дж.Най і Р.Кеохейн) – як сукупність можливостей, інтересів та інститутів, а прибічники соціального конструктивізму (сам А.Вендт, а також, скажімо, П. Катценштайн, Д.Ламсдейн) – як загальні ідеї.

Тому неореалісти вважають, що міжнародні інститути практично позбавлені впливу й лише віддзеркалюють наявне співвідношення сил. Неоінституціоналісти ж, навпаки, виходять із того, що інститути можуть рішучим чином впливати на поведінку держав. Вони також вірять, що анархія, яка панує у міжнародній системі, може бути зменшена шляхом інституційної кооперації.

Для неореалістів домінуючими в міжнародній системі є інтереси окремих держав. Неоінституціоналісти, навпаки, аргументують, що міжнародні інститути можуть змушувати держави жертвувати власними інтересами на користь кооперації. Згідно з їхньою моделлю міжнародних відносин, здобутки від кооперації у рамках інституційних правил та норм є більшими, ніж від конфронтації, тому держави добровільно, без зовнішнього

примусу, приймають принципи, норми й правила, встановлені у рамках міжнародних режимів.

У такий спосіб міжнародні інститути полегшують координатію політики між державами і зменшують вірогідність конкуренції за сфери впливу, шкідливої для усіх сторін. З цього випливає твердження, що вони стоять на службі державних інтересів [23. – С. 1 – 7], а держави напрямками у теорії міжнародних відносин [26. – С. 5].

Конструктивістський підхід, на нашу думку, є не чим іншим, як спробою поєднати традиційну для реалізму проблематику державних інтересів, їх визначення й реалізації (іншими словами – цілей та засобів) із неоінституціоналістськими концепціями, які вважають ці інтереси похідними від цінностей, принципів та норм, що визначають функціонування міжнародної системи. Цей підхід на методологічному рівні намагається, фактично, перекинути міст між цими двома великими парадигмами.

Таким чином, підводячи підсумки дослідження, можна стверджувати, що міжнародна співпраця є невід'ємною частиною світової політики.

1. Особливості соціальної сфери та її об'єктивно-суб'єктивний характер призводять до того, що в основі

поведінки міжнародних акторів лежить суб'єктивне усвідомлення ними (а точніше, їхнім політичним керівництвом чи тими внутрішніми суб'єктами, які здійснюють ухвалення політичних рішень) своїх об'єктивних потреб, зумовлених власними економічною, соціальною, політичною і іншими ситуаціями та власною ідентичністю. Пошук актором власного статусу, який визначається приналежністю до певних альянсів, регіональних об'єднань, міжнародних організацій, участю в міжнародних конференціях, конгресах, нарадах та двосторонніх переговорних процесах з іншими акторами, а також ролі у міжнародних відносинах, відповідної цьому статусу, і формує його зовнішньополітичну діяльність як суб'єкта міжнародних відносин. Зміни ідентичності призводять до змін у політичній поведінці міжнародних акторів.

2. Участь у міжнародній політиці передбачає співпрацю держав на двосторонніх та багатосторонніх засадах. Багатостороннє співробітництво здійснюється через дискретну (одноразову) та інституційну (у рамках міжнародних режимів) координацію зовнішньополітичної діяльності держав. Формування міжнародних режимів дозволяє забезпечити достатньо ефективне розв'язання тих проблем, які виникають в різних сферах внутрішньодержавного й міжнародного життя.

3. Категорія міжнародних інститутів є тим пунктом, у якому сходяться три провідні на даний час теоретичні підходи до дослідження міжнародних відносин – неореалізм, неонституціоналізм і соціальний конструктивізм. Їх об'єднує твердження про те, що саме інститути є основою і, одночасно, продуктом кооперативних й інтеграційних процесів. Тому мережа міжнародних режимів, які складаються з міжнародних інститутів, визначає поведінку окремих акторів у міжнародній системі. Адже процеси взаємодії міжнародних акторів відбуваються у рамках, створених міжнародними інститутами.

4. Міжнародні режими впливають на поведінку міжнародних акторів, але не визначають цілей та стратегій останніх. Режими діють там, де дії міжнародних акторів повторюються у рамках певних постійних процесів. Тому вони є стабілізуючою частиною структури міжнародної системи. У той же час міжнародні актори не обов'язково обмежуються діями у рамках існуючих міжнародних інститутів. Прагнення міжнародних акторів отримати додаткові здобутки поза межами, встановленими інститутами, поліпшити свої позиції у міжнародній системі, змінити правила, норми й процедури на свою користь є нормальним для більшості із них. Проте такі намагання неминуче ведуть до наростання конфліктів у рамках міжнародної системи та зменшення її стабільності. Оскільки все це є не що інше, як міжнародні інститути, то приходимо до висновку, що конфлікти у рамках міжнародної системи можна розглядати як прагнення окремих держав чи їх груп вийти за рамки міжнародних інститутів або змінити ті норми, правила, конвенції та режими, які регулюють функціонування міжнародної системи. У наявній літературі таке прагнення пов'язується з діями держав-челенджерів, тобто тих держав, чий економічний потенціал наближається до рівня потенціалу провідних держав світу, але які не мають достатнього політичного і військового впливу, щоб змінити взаємовідносини у системі [28. – С. 7]. Головним способом системної стабілізації й запобігання конфліктам стає створення розгалуженої та визнаної максима-

льною кількістю акторів системи міжнародних інституцій. Адже відносні здобутки (relative gains) країн від співробітництва будуть зменшуватися зі зростанням кількості акторів, що беруть участь в кооперації [22. – С. 88]. Тому, як справедливо стверджує німецький дослідник Д.Зенгхаас [29. – С. 203 – 213], чим тіснішою є політично-інституційна мережа кооперації, тим меншу роль у політиці держав відіграють класичні засоби політики безпеки, зокрема військові [29. – С. 205].

1. Андрущенко В.П., Лопатєва Т.Д. Духовні основи політики // Політологія: Підручник / За заг. ред. І.С.Дзюбка, К.М.Левківського. – К.: Вища школа, 1998. – С. 315 – 363.
2. Вендт А. Четыре социологии международной политики // Международные отношения: социологические подходы / Рук. авт. колл. проф. П.А.Цыганков. – М.: Гардарики, 1998. – С. 48 – 90.
3. Демократичне врядування і культура миру: Навчально-методичний комплекс / Автори: В.П.Крижанівський, В.І.Головченко, М.С.Дорошко, Н.Ф.Сербіна, Р.А.Кривонос. – К.: ІМВ, 2006. – 327 с.
4. Галака С.П. Договір про нерозповсюдження ядерної зброї 1968 // Українська дипломатична енциклопедія: У 2-х т. / Редкол.: Л.В.Губерський (голова) та ін. – К.: Знання України, 2004. – Т.1. – С. 407-408.
5. Кеохейн Р.О., Наймолд Д.С. Реалізм і взаємозалежність // Теорія міжнародних відносин: Хрестоматія / А.А.Субботін, М.С.Каменецький. – К.: ІМВ, 2005. – С. 58 – 68.
6. Ленин В.И. Материализм и эмпириокритицизм // Полное собр. соч. – 5 изд. – Т. 18. – М.: Изд-во полит. литературы, 1973. – 325 с.
7. Мальський М.З., Мацих М.М. Теорія міжнародних відносин: Підручник. – 2-е вид., перероб. і доп. – К.: Кобза, 2003. – 528 с.
8. Моргентау Г. Реалістична теорія міжнародної політики // Теорія міжнародних відносин: Хрестоматія / А.А.Субботін, М.С.Каменецький. – К.: ІМВ, 2005. – С. 39 – 46.
9. Перепелица Г.Н. Конфликт в Приднестровье (причина, прогноз развития и проблемы урегулирования). – К.: Стило, 2001. – 148 с.
10. Протагор // Советский энциклопедический словарь / Глав. ред. А.М.Прохоров. – 3-е изд. – М.: Сов. энциклопедия, 1985. – С. 1067.
11. Спеціалізовані установи системи ООН: Навч. посібник / В.С.Бруз, В.М.Грабачей, В.О.Єлфімов та ін; за ред. В.С.Бруза. – К.: Либідь, 1995. – 116 с.
12. Устав Организации Объединенных Наций и Статут Международного Суда. – Нью-Йорк: ООН. Департамент Общественной Информации, 1989. – 112 с.
13. Фролов С.С. Социология: Учебник для высших учебных заведений. – 2-е изд., перераб. и доп. – М.: Изд. корпорация "Логос", 1996. – 360 с.
14. Цыганков П.А. Международные отношения. – М.: Новая школа, 1996. – 320 с.
15. Цыганкова Т., Гордеева Т. Міжнародні організації: Навч. посібник. – 2-е вид., перероб. і доп. – К.: КНЕУ, 2001. – 340 с.
16. Czempel E.O. Weltpolitik im Umbruch. Das internationale System nach dem Ende des Ost-West-Konflikts. – München: Beck, 1991. – 350 S.
17. Feldmann K. Soziologie kompakt. Eine Einführung. – Wiesbaden: Westdeutscher Verlag, 2000. – 250 S.
18. Galtung J.A. A Structural Theory of Aggression // Journal of Peace Research. – 1964. – Nr. 2. – P. 98 – 99.
19. Horton P., Hunt C. Sociology. – Sydney, 1976. – 250 p.
20. Jepperson R.L., Wendt A., Katzenstein P.J. Norms, Identity, and Culture in National Security // The Culture of National Security: Norms and Identity in World Politics / Ed. P.J.Katzenstein. – N.Y.: Columbia University Press, 1996. – P. 8 – 23.
21. Kegley Ch.W., Jr. Cold War Myths and the New International Realities: Reconsidering Theoretical Premises // Österreichische Zeitschrift für Politikwissenschaft, 1993. – Vol. 22. – № 2. – S. 149 – 150.
22. Keohane R. International Institutions and State Power: Essays in International Relations Theory. – Boulder, San-Francisco: London: Routledge, 1989. – 250 p.
23. Keohane R., Nye J.S., Hoffmann S. After the Cold War: International Institutions and State Strategies in Europe, 1989 – 1991. – Cambridge: Cambridge Univ. Press, 1993. – 152 p.
24. Krasner S.D. International Regimes. – Ithaca: Ithaca Univ. Press, 1983. – 250 p.
25. Luhman N. Funktionen und Folgen Formaler Organisation. – Berlin: Propyläen, 1987. – 580 S.
26. Mearsheimer J.J. The False Promise of International Institutions // International Security. – 1994/95. – Nr. 3. – P. 5 – 49.
27. Ruggie J.G. Multilateralism. The Anatomy of an Institution // Multilateralism Matters. The Theory and Praxis of an Institutional Form / Ed. by J.G.Ruggie. – New York, NY: Columbia UP. – P. 3 – 47.
28. Rümmer H.O. Konflikt und Konfliktanalyse // AIK-Tekste. – 1997. – Nr. 3. – Strausberg: AIK. – 35 S.
29. Senghaas D. Die politische Konversion Europas. Friedenspolitische Überlegungen an der Schwelle der neunziger Jahre / Friedensbericht. – Frankfurt / M.: HSKF, 1991. – S. 203 – 213.
30. Sztompka P. Vertrauen: die fehlende Ressource in der postkommunistischen Gesellschaft / B.Nedelmann (Hrsg.); unter Mitarb. von T.Koepf // Politische Institutionen im Wandel. – Kölner Zeitschrift für Soziologie und Sozialpsychologie. – 1995. – Sonderheft 35. – S. 255 – 276.
31. Waltz K.N. Theory of International Politics. – Reading, Mass.: Brook, 1979. – 750 p.

Надійшла до редколегії 12.09.11

ДИНАМІКА МІЖНАРОДНИХ СИСТЕМ: ПЕРЕРОЗПОДІЛ СИЛОВИХ РЕСУРСІВ

У статті розглянуто основні положення теорії перерозподілу сили, критично оцінено методологічні засади, наведено приклади її застосування. Визначено сильні та слабкі місця теорії у порівнянні із іншими двома системними теоріями, пов'язаними із концепцією сили – гегемоністичної стабільності та силової рівноваги. Наведено оцінки сучасних світових політичних процесів з позиції теорії перерозподілу сили.

The key elements of the power transition theory are presented in the article. Methodological assumptions are critically assessed, examples of theory application are given. Theory's pros and cons are examined, compared to other systemic level theories – hegemonic stability theory and balance of power theory. Current world political processes are studied through power transition theory implications.

На відміну від "вічних", за словами Генрі Пальмерстона, інтересів Великої Британії, конфігурація розподілу силових ресурсів в міжнародній системі постійно змінюється. Динаміка, якої набували міжнародні відносини внаслідок процесів "перетікання" силових можливостей, й до сьогодні здебільшого залишається поза увагою основних теорій міжнародних відносин системного рівня дослідження. А між тим переважно статичний характер теорій балансу сил та гегемоністичної стабільності стає на заваді адекватному поясненню бурхливих політичних процесів сучасності. Як перша, так і друга спрямовують увагу дослідників на "миттєву" конфігурацію силових можливостей, фіксуючи наявність дисбалансів та оцінюючи їх можливі наслідки. Між тим, будь-яке співвідношення сил є тимчасовим. І часто вирішального значення для аналізу політичних процесів набуває не стільки наявність чи відсутність силових переваг, скільки те, як вони змінюються.

Для оцінки того, що відбувається у світі з точки зору швидкої зміни співвідношення сил часто використовують теорію перерозподілу сили (power transition theory), розроблену достатньо давно (у 1950-х роках). Основні положення її найповніше викладено в роботі А. Органські та Дж. Куглера "Хроніка війни" [1]. Сьогоднішня популярність цієї теорії пов'язана із неготовністю провідних її конкурентів переконаливо пояснити, що саме означає для майбутнього світу завершення "холодної війни"; і як впливатимуть на світову політику процеси змін, що тривають по її закінченню. Визначальною рисою теорії є увага до двостороннього (більшою мірою) та системного (меншою мірою) рівнів дослідження. Вона пов'язана із теорією силової рівноваги, а також виступає основою для теоретичних конструкцій неореалістів.

Теорія перерозподілу сили пояснює як природа системних трансформацій, пов'язаних із перетіканням силових ресурсів, впливає на конфліктогенність міжнародних відносин. Основну увагу спрямовано на великі держави: взаємодію їхніх силових потенціалів, передумови виникнення війн та вплив силових процесів на структуру міжнародної системи. Теорію в цілому розроблено в рамках політичного реалізму, однак деякі її положення суттєво розходяться із реалістичними догмами. Наприклад, теорія перерозподілу сили фактично ставить під сумнів анархічність міжнародної системи, вводячи натомість складну ієрархію держав, в якій великі держави-бенефіціанти виступають своєрідним колективним регулятором міжнародних відносин.

Між великими державами неможливо довго підтримувати силову рівновагу. Співвідношення сил між ними постійно змінюється під впливом різного роду трансформацій, з яких найважливішою є процес індустріалізації. На думку А. Органські, силовий потенціал держави визначається, за великим рахунком, кількістю її населення та рівнем технічного/технологічного розвитку. Якщо перший параметр змінюється повільно, то останній здатен швидко надавати або позбавляти держав відносних переваг, підвищуючи або знижуючи їх у світовій ієра-

рхії. Успішний процес індустріалізації перетворює слабких на сильних, а сильні держави – на великі. Так було свого часу із Великою Британією, Німеччиною, Японією, США та Радянським Союзом. Звичайно, сьогодні замість "індустріалізації" доцільно вести мову про цілий комплекс внутрішніх трансформацій, що можуть підсилити сучасну державу, який включає, поміж іншого, технологічні здобутки, здатність залучати інвестиції, збільшення конкурентноздатності національної економіки та ін. Внутрішній розвиток сприяє посиленню держави на міжнародній арені, що із часом призводить до набуття можливості кинути виклик державам, що підтримують status quo.

А. Органські визначає status quo як становище міжнародної системи, коли "...могутня держава намагається встановити систему відносин із меншими державами, яку можна назвати "порядком", оскільки відносини стабілізуються...сформовано звичайні принципи щодо того, як мають протікати відносини... певні держави визнані в якості лідерів...наявні правила дипломатії та навіть правила ведення війни" [2]. Як бачимо, таке визначення стану status quo є близьким до розуміння стабільності в дусі здійснення гегемонії. Різниця полягає в тому, що status quo, на відміну від гегемонії, *конструюється* основними акторами. Гегемон же часто стає заручником свого статусу, який, в свою чергу, визначається структурними особливостями розвитку міжнародних відносин. За його наявності у міжнародній системі коло держав-бенефіціантів визначається майже "автоматично", включаючи самого гегемона та його союзників.

Після окреслення основних принципів світопорядку держави-бенефіціанти займаються його підтримкою, попереджаючи системно-небезпечні конфлікти, виробляючи процедури розв'язання протиріч, караючи "непокірних" тощо. Основні положення status quo закріплюються у міжнародних угодах або ж мають неофіційний характер.

Поєднання концепцій сили й status quo є основою теорії перерозподілу сили. За їх допомогою описуються стани стабільності міжнародних систем; пояснюються закономірності політичних процесів; розкриваються причини конфліктів та співпраці між державами. Необхідною умовою змін в міжнародній системі є "перетікання" сили (як атрибуту) від одних акторів до інших. Особливу увагу слід звернути на те, що такий перерозподіл відбувається не внаслідок зменшення абсолютних показників могутності держав (наприклад, тих, що зазнали поразки у війні); але внаслідок змін співвідношення сил між ними в результаті стрімкого внутрішнього розвитку.

Посилення одних та послаблення інших міжнародних акторів – процес, що завжди триває. Оскільки в рамках теорії перерозподілу сили всі держави поділяються на прихильників та противників збереження status quo, особливо небезпечними для всієї системи міжнародних відносин є ситуації, коли їхні силові можливості стають приблизно рівними. Силовий паритет, за логікою невизначеності, провокує агресивну зовнішню політику. Держави, які знаходяться у стані приблизної рів-

новаги сил, ніколи не знають напевне можливих наслідків протистояння між собою (на відміну від держав, силові потенціали яких відчутно різняться). Це часто підштовхує їх до авантюрних дій, а якщо врахувати властиву державам схильність переоцінювати власні ресурси, стимул до агресивної зовнішньої політики в умовах силової рівноваги стає достатньо сильним.

Це швидко призводить до масштабних війн, які не можуть бути стримані ані економічною взаємозалежністю, ані міжнародно-правовими інструментами. Приміром, Перша світова війна з таких позицій пояснюється поляризацією міжнародної системи внаслідок створення двох жорстких блоків та швидким вирівнюванням їхніх сукупних силових можливостей. Екстраполяція такого сценарію на умови сучасного світу дає підстави для песимістичних прогнозів глобальних катаклізмів внаслідок ерозії американської гегемонії та посилення тих держав, які прагнуть порушити існуючий status quo.

В рамках теорії перерозподілу сили міжнародний порядок залежить від розподілу силових можливостей та рівня задоволення основних потреб великих держав. Ніяке незадоволення середніх та малих не може змінити стану речей – для зміни status quo потрібно спочатку накопичити достатню кількість "сили", здійснивши "якісний стрибок" у внутрішньому розвитку. Такі внутрішні зміни стають результатом соціальних, демографічних та економічних перетворень. Чим швидшими є такі перетворення і чим швидше відбувається перерозподіл силових можливостей, тим більш ймовірною є масштабна війна. І навпаки, повільніше зростання держави-претендента на статус гегемона залишає більше шансів на мирне врегулювання політичних протиріч, які виникають.

За логікою теорії перерозподілу сили, зменшення відриву держави-гегемона від основного суперника провокує збільшення ймовірності масштабної війни, оскільки обидві сприймають ситуацію як життєво-небезпечну. Небезпека для гегемона полягає у наближенні перспективи втратити власний статус та політичні ресурси, пов'язані із ним; входячи із цього раціональною відповіддю часто стає превентивний напад. Небезпека для суперника гегемона полягає саме у можливості стати ціллю превентивного удару за найменш сприятливих умов (коли силова перевага залишається не на його боці). Відповіддю на такого роду ризики є прискорення темпів розвитку з метою якнайшвидше перевершити силовий потенціал гегемона, що часто провокує кризові ситуації у світовій політиці із високим рівнем стратегічної невпевненості. А стратегічна невизначеність сприяє ескалації конфліктних відносин.

Передчасна агресія, як правило, буває основною помилкою держави-претендента на гегемонію. У своїх розрахунках силових співвідношень вона нехтує коаліційними факторами та "колективною відповідальністю" за збереження status quo. Гегемон рідко виступає одноосібно – натомість він уособлює інтереси коаліції держав, які зацікавлені у збереженні поточного стану речей. В ході Першої світової війни Німеччина воювала не із Британією, але із коаліцією держав, що прагнули зберегти status quo, так само як і у Другій світовій війні. "Холодну війну" можна розглядати як спробу СРСР кинути виклик американській гегемонії, який врешті вишов невдалим внаслідок перетворення американо-радянського протистояння на боротьбу СРСР із усім капіталістичним світом. Сьогоднішні політичні процеси свідчать про намагання США якомога розширити коло держав, які були б готові колективно захищати основні елементи наявного світового порядку.

Впадають в око дві обставини. По-перше, сильна орієнтація теорії перерозподілу сили на історичний до-

свід великих держав першої половини ХХ ст. Приклади Японії, Німеччини та СРСР, очевидно, надали фактичний матеріал для припущень про визначальну роль економічних перетворень у реалізації зовнішньої політики великих держав, особливо таких, що незадоволені status quo. В якості прикладів розглянуто франко-пруську, російсько-японську, Першу світову та Другу світову війни, кожна з яких начебто підтверджує гіпотезу про скорочення силового відставання як основну передумову війни. При цьому авторами теорії обрано обсяг ВВП як основний індикатор могутності [3]. В цьому криється як сильна, так і слабка сторони теорії. З одного боку, її положення підтверджуються значним масивом емпіричних даних історичного минулого [4]. Це робить теорію відносно надійною. З іншого, розроблена для пояснення цього минулого, така теоретична конструкція ризикує повторити долю політичного ідеалізму, тобто стати абсолютно непридатною для використання у нових міжнародно-політичних умовах, тим більше, що в історії вистачало випадків, коли великі держави мінялися місцями у світовій ієрархії без військового супроводу (найбільш очевидним прикладом є висунення США на перші ролі у світовій політиці наприкінці ХІХ ст.). Вже "холодна війна" поставила проблему відсутності масштабного конфлікту за умов приблизного паритету та ймовірного розходження щодо оцінки status quo. Рятуючи теорію, можна припустити, що обидві наддержави були зацікавлені у збереженні стану речей, зафіксованого за результатами Другої світової війни. Але постбіполярний світ поставив багато нових запитань, до яких ми звернемося нижче.

По-друге, теорія спирається на очевидний зв'язок між внутрішньою та зовнішньою політикою. В часи беззаперечного панування політичного реалізму така концептуальна орієнтація була як мінімум оригінальною. Можливо, саме це забезпечило теорії перерозподілу сили довге життя, відокремлене від теорій в руслі класичного політичного реалізму за прикладом теорії силової рівноваги. Сьогодні ж ця обставина надає додаткові можливості: використовуючи внутрішні трансформації як джерело пояснення зовнішньополітичної поведінки, можна вивчати стратегії нових індустріальних держав; швидко зростаючих країн на кшталт Китаю та Індії; а також створювати адекватніші пояснення діяльності сучасних коаліцій, альянсів та систем колективної безпеки.

Застосування теорії перерозподілу сили до реалії постбіполярного світу дає нам наступні результати у вигляді прогнозів. Перший, і найголовніший, полягає у наявності високої ймовірності збереження миру між великими державами. Ця висока ймовірність формується під впливом беззаперечного лідерства силового потенціалу США (жодна держава не може кинути їм виклик у середньостроковій перспективі) та збереження консенсусу стосовно status quo між основними великими державами. Цих двох фактів достатньо для висновку, який радикально відрізняється від песимістичних прогнозів "зіткнення цивілізацій" чи нової "холодної війни".

До того ж гегемонія США занепадає повільно. Це створює необхідний для збереження миру між великими державами резерв часу. Теорія стверджує, що дефіцит часу для прийняття рішень провокує ризиковані кроки. Це трапляється за умов, коли скорочення відриву від гегемона відбувається швидко. Якщо з'являється час – збільшуються можливості для пошуку компромісів, врегулювання основних спірних питань, напрацювання нових "правил гри" мирним шляхом. Адепти теорії силової рівноваги та класичних міркувань в дусі реалізму про сфери впливу та їхній перерозподіл доходять значно більш песимістичних висновків щодо поточного полі-

тичного моменту. Відносно послаблення США, на їхню думку, відкриває шлях для миттєвого заповнення "політичного вакууму", що утворюється із "міграцією", так би мовити, американського впливу. На нашу думку, теорія перерозподілу сили більш адекватно відображає політичні процеси, пов'язані із такими трансформаціями, звертаючи увагу насамперед на швидкість занепаду гегемона, а також на реакцію на цей занепад всієї системи міжнародних відносин, а не лише окремих великих держав.

Другий прогноз, що його можна зробити застосувавши теорію перерозподілу сили, стосується зростання ролі Китаю у світовій політиці й отримання ним сумнівних "лаврів" найбільш ймовірного порушника "правил гри". Динамічний розвиток силового потенціалу у поєднанні із ідеологічною протиставленістю решті великих держав створюють достатні підстави для ревізійності зовнішньої політики, агресивність якої зростатиме із наближенням китайських можливостей до американських. Схожа небезпека може виникнути за умов консолідації авторитарного режиму на пострадянському політичному просторі за умови подальшого нарощення ним силового потенціалу.

Третій висновок, найбільш актуальний для України, стосується майбутнього Європи, яке, незважаючи на наявність, як і 1914 або 1939 року, декількох великих держав, майже гарантовано буде мирним. Пов'язане це насамперед із відсутністю держав-пертурбаторів, які були настільки активними у континентальній політиці напередодні світових війн. Натомість сьогодні Європа об'єднана ціннісно, інституціонально, політично та ідеологічно, що робить стратегічні інтереси європейських великих держав ідентичними.

Прогностичні можливості теорії перерозподілу сили дещо "врівноважуються" деякими методологічними недоліками, з яких основним є метод обчислення силових потенціалів. А. Органські та Дж. Куглер використали обсяг ВВП держав як показник їхньої могутності, дійшовши висновку про те, що теорія є справедливою для великих держав, що претендують на світову гегемонію. Емпіричний матеріал їхніх досліджень охоплював війни між великими державами після періоду індустріалізації – оскільки саме цей процес внутрішнього перетворення вони вважали за ключовий для зростання силових можливостей держав. До епохи індустріалізації, за такою логікою, закони теорії перерозподілу сили не діяли. Пізніші дослідження спиралися на більш комплексні показники могутності, що включали рівень економічного розвитку, технологічні та демографічні можливості. Внаслідок цього теорію перерозподілу сили можна застосовувати для аналізу більш віддалених хронологічно подій міжнародного життя, пов'язаних із конфліктами з приводу збереження чи зміни status quo.

Теорія перерозподілу сили вносить суттєві корективи у бачення закономірностей міжнародної політики. Її

"конкуренти" на двосторонньому та системному рівнях аналізу – теорії силових рівноваги та гегемоністичної стабільності – пояснювали, кожна із власних позицій, *статику* міжнародної системи. Обидві теорії звертали увагу на розподіл силових ресурсів у системі, однак робили протилежні висновки та прогнози. Прихильники теорії балансу сил вказували на те, що концентрації силових ресурсів в одних руках необхідно протиставляти стримуючу силу коаліцій, побудованих так, щоб зберігати приблизний силовий паритет. Цей паритет, отже, є необхідною передумовою миру (як це було за часів мультиполярного "європейського концерту" XIX ст. або "довгого миру" часів "холодної війни"). "Гегемоністи" дотримувалися протилежних поглядів. На їхню думку, концентрація сили в міжнародній системі є найбільш надійним гарантом миру, оскільки вона позбавляє всі держави ілюзій щодо можливих переможців у відкритому протистоянні. Там, де за умов приблизної силових рівноваги схильні до ризику політичні лідери вдаватимуться до агресивних стратегій, гегемонія гарантуватиме мир шляхом нав'язування волі гегемона (приклади, як це не парадоксально, використовувалися часто ті самі – мирна Віденська система, тільки за гегемонії Великобританії; та "холодна війна", що не стала справжньою завдяки силовому переважанню США над рештою світу). У невизначеності прихильники цієї теорії вбачали витoki війни; в той час як теоретики "силових рівноваг" – шлях до миру. Теорія перерозподілу сили також вважає силову рівновагу небезпечною. Але така небезпека проявляється лише у тих ситуаціях, коли держава-претендент, незадоволена існуючим в системі status quo, наздоганяє державу-гегемона за основними силовими ресурсами. Таким чином, небезпечним стає не стільки сам розподіл сил у міжнародній системі, скільки динаміка його змін.

Сьогодні, коли дискусії щодо американської гегемонії, її занепаду та пов'язаних із цим політичних наслідків активізуються в умовах стратегічної невизначеності, теорія перерозподілу сил може стати адекватним засобом для оцінки міжнародних політичних процесів. За її допомогою також можна оцінювати довгострокові наслідки зміни співвідношення сил в глобальному масштабі, визначати потенційно конфліктогенні регіони та розширювати коло зовнішньополітичних альтернатив для малих та середніх держав, до яких належить і Україна.

1. Organski A.F.K., Kugler J. The War Ledger. – Chicago: University of Chicago Press, 1980. 2. Organski A.F.K. World Politics. – New York: Alfred A. Knopf, 1958. – P. 315-316. 3. Organski A.F.K., Kugler J. Cited op. 4. Див. наприклад Bremer S. Dangerous Dyads: Conditions Affecting the Likelihood of Interstate War, 1816-1965 // Journal of Conflict Resolution – Vol.36, No.2, 1992. – P. 309-341; Geller D. Power Differentials and War in Rival Dyads // International Studies Quarterly – Vol.37, No.2, 1993. – P. 173-193.

Надійшла до редколегії 12.09.11

І. Кост, канд. політ. наук

ДЕРЖАВНА ІНФОРМАЦІЙНА ПОЛІТИКА У СФЕРІ ЄВРОПЕЙСЬКОЇ ТА ЄВРОАТЛАНТИЧНОЇ ІНТЕГРАЦІЇ

Стратегія європейської інтеграції та транзитивний стан політичної системи України впливає на політичні та економічні пріоритети і програми співробітництва держави з європейськими інституціями у сфері інформації і комунікації, зокрема, на розвиток інформаційної демократії з урахуванням специфіки політичної культури, ідеології та ментальності українського суспільства.

The strategy of European integration and transitive state of the Ukraine political system includes on political and economical priorities and programs our governments wish basic European institutes in information and communication, in particular the development of information democracy with specific political culture, ideology and mentality Ukrainian society.

Державна інформаційна політика у сфері європейської та євроатлантичної інтеграції зумовлює створення

умов для побудови розвинутого інформаційного суспільства як органічного сегмента глобального інформа-

ційного співтовариства, забезпечення пріоритетного розвитку інформаційних ресурсів та інфраструктури, впровадження новітніх інформаційних технологій, захисту національних моральних і культурних цінностей, забезпечення конституційних прав на свободу слова та вільний доступ до інформації.

Інформаційну політику в державних програмах інформування громадськості з питань європейської та євроатлантичної інтеграції можна охарактеризувати як найбільш ефективну складову зовнішньої та внутрішньої політики України, пріоритетними напрямками якої є забезпечення національних інтересів шляхом реалізації європейської моделі політичного розвитку. Включення Концепції державної інформаційної політики в урядові програми дає Україні можливість реформувати політичну систему на основі доктрини цілісності держави, забезпечення інформаційної безпеки суспільства і влади, трансформації політичної культури на базових засадах інформаційної демократії [1, 3].

Відтак, на цій основі ймовірно спрогнозувати подальший розвиток стратегій європейської інтеграції в контексті реалізації державної програми інформаційної підтримки європейської та євроатлантичної інтеграції України. До уваги беремо потенціал розвитку інформаційної політики, що базується на високому загальноосвітньому рівні населення та наявності науково-технічної бази у сфері ІКТ; поступове формування нормативно-правової та нормативно-технічної бази інформаційної сфери, узгодженої з вимогами ЄС; поступовий розвиток ринку сучасних інформаційних технологій і послуг; розвиток міжнародного співробітництва з ЄС у сфері е-врядування та універсальних інформаційних послуг, а також недостатню політичну підтримку інформаційного розвитку суспільства на державному рівні та міжнародного співробітництва у цій сфері; незадовільне інституціональне забезпечення цього процесу; відсутність стратегічного бачення становлення інформаційного суспільства на теренах України; відсутність комплексних регуляторних рамок (законодавство, норми, стандарти), узгоджених з ЄС, які сприяли б активному впровадженню ІКТ; відсутність належного державного фінансування навіть щодо тих змін, що заплановані і реалізуються державою; невизначеність перспектив міжнародного співробітництва у сфері інформаційних технологій з огляду на міжнародну конкуренцію у цій сфері і заборону передачі нових технологій третім країнам в рамках ЄС.

До сприятливих можливостей української держави, у разі активної політики інформаційного суспільства, можна віднести значне підвищення рівня розвитку ІКТ; досягнення статусу асоційованого члена ЄС; фінансове та політичне сприяння у розвитку сфери з боку Європейського Союзу [7, 8].

Системний підхід до розв'язання проблем в інформаційній сфері потрібен Україні для її подальшого утвердження як повноцінної демократичної держави. Державна програма, незважаючи на нерівномірний, а часто й недостатній рівень фінансування з Державного бюджету, дає реальний шанс об'єктивно та постійно інформувати громадян України про реальну сутність НАТО та перспективи євроатлантичної інтеграції. Це – намагання розширити світогляд українського суспільства, надати чесну та неупереджену інформацію, розпочати відкриту дискусію про спільну відповідальність за національну безпеку в контексті розвитку політичної культури нації. Успішній реалізації програми заважає низка проблем, зокрема: надзвичайно низький рівень координації та контролю над здійсненням програми, а також про відсутність творчого, а можливо – й відповідального підходу до її виконання; недостатнє використання потенціалу громадських організацій, які мають

безпосередній вихід на конкретні суспільні групи і вплив на громадську думку.

Головним завданням в наповненні існуючої програми реальним змістом, покращенні взаємодії між громадськими та державними секторами, підсиленні регіонального фактору є необхідність вирішення цих проблем в Державній програмі інформування громадськості з питань євроатлантичної інтеграції на 2008-2011 рр., яка здатна усунути попередні прорахунки і впровадити нові шляхи та форми реалізації державної інформаційної політики.

Принципово важливим є концентрація зусиль на активному залученні до процесу інформування населення місцевих засобів масової інформації, які можуть донести необхідну інформацію до цільових аудиторій в максимально доступній і зрозумілій формі. Доцільним також є об'єднання зусиль представників органів державної влади, аналітичних центрів і громадських організацій в питанні розробки довгострокової стратегії, яка б чітко визначила методологію, основні завдання, механізми та перспективи подальшої діяльності держави в інформаційній сфері. Важливою складовою євроатлантичних інтеграційних прагнень України є посилення інформаційно-роз'яснювальної роботи серед зарубіжної аудиторії з метою переконання політичних лідерів та європейської спільноти у серйозності євроатлантичних прагнень України [4, 5, 9].

Якщо в цілому оцінювати державну інформаційну політику у сфері європейської та євроатлантичної інтеграції, то за результатами численних соціологічних опитувань, набуття державою членства в Альянсі сьогодні готові однозначно підтримати 17-22% громадян, ще близько 19% вагаються з рішенням. При цьому, за останній рік відзначається зростання на 5-7% числа тих, хто вважає себе добре (або достатньо) поінформованим у сфері євроатлантичної інтеграції, проте загалом ця цифра не перевищує 30%.

Сьогодні необхідно говорити про переведення європейської та євроатлантичної інтеграції у площину внутрішньої політики, а саме реалізувати нові державні цільові програми інформування громадськості з питань європейської та євроатлантичної інтеграції України на 2008-2011рр., в яких врахувати: зміну акценту Програм щодо європейської та євроатлантичної інтеграції як внутрішньої політики держави, а саме акцентування її як складової політичної культури суспільства. Необхідно розробити нові підходи до планування щорічних заходів на виконання програм; спрямувати частину програми на роботу з тими, хто поширює інформацію про європейську та євроатлантичну інтеграцію, насамперед, на журналістів та експертів, оскільки першим часто бракує знань, а другим – вміння донести експертну оцінку в доступній для суспільства формі; необхідність координації процесу європейської та євроатлантичної інтеграції; створити орган, який здійснюватиме горизонтальну координацію європейської інтеграції, дозволить більш ефективно скерувати і процес інформування громадськості у сфері європейської інтеграції; залучити неурядові організації як активного партнера Уряду у процесі інформування громадськості, а також український бізнес, який є однією із зацікавлених сторін інтеграційних процесів [9].

Саме вступ України в НАТО сприятиме покращенню інвестиційної привабливості країни в очах міжнародних інвесторів. Неможливо назвати точну цифру фінансових впливів, які може отримати Україна, проте досвід країн попередніх хвиль розширення свідчить про значне зростання прямих іноземних інвестицій.

Конкретними здобутками у виконанні державних програм інформування населення з питань європейської та євроатлантичної інтеграції України є вироблення дієвих шляхів вдосконалення системи інформування громадськості щодо євроатлантичного курсу України.

Розробляючи майбутню інформаційну політику, доцільно звертати увагу на можливість розширення кола учасників даної політики, а особливо потрібно розглядати питання щодо повноправного включення до національної системи інформування громадськості з питань євроатлантичної інтеграції України, окрім державних інституцій, військовослужбовців, особливо тих, хто брав участь у миротворчих операціях під егідою ООН, та громадських і неурядових організацій.

Інтенсивно проводити інформаційну роботу з підтримки євроінтеграційної та євроатлантичної стратегії України через залучення до програми громадських організацій, зокрема, Громадської ліги Україна-НАТО, Фонду "Демократичні ініціативи", Інституту Євроатлантичного співробітництва, Атлантичної ради України, Молодіжного центру Атлантичної Ради України, Асоціації керівників шкіл України, Українського освітнього центру реформ тощо. Важливим інструментом інформаційної роботи щодо європейської та євроатлантичної інтеграції є загальнонаціональні та місцеві ЗМІК, оскільки практично кожна державна телерадіокомпанія створила теле- або радіопрограму, присвячену питанням європейської інтеграції України, в яких роз'яснюється механізм прийняття рішень інституціями ЄС, політика в різних сферах співробітництва, вимоги до країн-кандидатів на вступ до ЄС, переваги розширення ЄС тощо.

Крім того, держава використовує ЗМІК далеко не повною мірою. Наприклад, здійснення перших контактів (офіційних і неофіційних), а також закладення засад перших офіційних стосунків між Україною і Північноатлантичним Альянсом проходило в обставинах мінімальної поінформованості не лише пересічного громадянина, а навіть політиків, політологів, державних службовців усіх рівнів, представників засобів масової інформації і комунікації. Підтвердженням цієї тези може служити той факт, що ані План дій Україна-НАТО, ані жоден Цільовий план Україна-НАТО на виконання Плану дій Україна-НАТО, не був офіційно оприлюднений у засобах масової інформації, в першу чергу у газетах "Урядовий кур'єр" та "Голос України" [5, 9].

Аналіз опитувань громадської думки в Україні свідчить про те, що значна частина українських громадян є недостатньо поінформованою щодо сучасних тенденцій розвитку безпеки на євроатлантичному просторі, трансформаційних процесів усередині Північноатлантичного альянсу та його нової ролі у зміцненні міжнародної стабільності. Це не дозволяє їм виробити власне свідоме ставлення до перспектив приєднання України до НАТО, що сьогодні по праву вважається найбільш ефективною системою колективної безпеки.

Протягом останніх років через брак в українському інформаційному просторі об'єктивної інформації з питань НАТО, а натомість наповнення його упередженими негативними оцінками процесів євроатлантичної інтеграції, цілеспрямованого пропагандистського впливу, зорієнтованого на дискредитацію цієї ідеї, спостерігається зниження рівня підтримки вступу України до НАТО. При цьому широко експлуатуються як застарілі, так і нові стереотипи негативного ставлення до Альянсу. Ті, хто поширюють подібні стереотипи, прагнуть, серед іншого, посилення відмінностей у ставленні до НАТО в різних регіонах України, створюючи передумови для розхиляння національної злагоди та погіршення добросусідських відносин з Російською Федерацією, яка так само, як і Україна, є стратегічним партнером НАТО.

Водночас, для належного виконання Державної цільової програми необхідно, насамперед, забезпечити належне фінансування заходів, передбачених Програмою, посилити координацію і контроль, запровадити звітування державних органів про співпрацю із ЗМІ у зазначеній сфері, активно залучати громадські органі-

зації та проводити загальнонаціональну громадську дискусію щодо вступу України до ЄС [2, 6, 9].

Важливою складовою інформаційної стратегії є донесення до українського суспільства об'єктивної інформації про переваги євроатлантичної інтеграції, а саме: членство України в Альянсі є цивілізаційним вибором влади і суспільства, підтвердженням належності України до європейської системи цінностей, співдружності демократичних розвинутих країн; а членство в НАТО є більшою гарантією миру, безпеки і стабільності в Україні, ніж політика нейтралітету; тому вступ до Альянсу зумовить утвердження в Україні системи демократичних цінностей та модернізацію суспільного життя в усіх сферах; сприятиме забезпеченню національних інтересів України, консолідації українського суспільства, підвищенню авторитету країни на міжнародному рівні, підвищенню її впливу у вирішенні питань міжнародної безпеки; стане вагомим фактором позитивного впливу на економічний розвиток та інвестиційний клімат України [4, 9].

Зміна громадської думки на користь неупередженого ставлення до НАТО вимагає спільних зусиль держави, громадських інституцій і кожного громадянина. Сьогодні спостерігається повільна зміна тенденції підвищення суспільної підтримки курсу на євроатлантичну інтеграцію України, проте центральні органи виконавчої влади, на які покладені функції координації євроінтеграційних процесів, проводять недостатню методологічну та координаційну роботу, особливо на регіональному рівні, а це призводить до браку якісної, достовірної та цікавої інформації, що поширюється регіональними ЗМІК, тобто державна інформаційна кампанія з підвищення рівня обізнаності та підтримки з боку громадян європейського та євроатлантичного курсу здійснювалася, але цілеспрямованої державної політики в цьому напрямі не було.

Аналіз виконання Програми інформування з питань європейської інтеграції свідчить про те, що суспільство позитивно сприймає інформацію про співробітництво України з ЄС, тому варто продовжити роз'яснювальну роботу центральних і місцевих органів виконавчої влади, громадських організацій щодо висвітлення актуальних питань співробітництва між Україною та ЄС у зовнішньоекономічній сфері, в питаннях міграції і біженців, також – покращити співпрацю в галузі освіти. Пріоритетність курсу європейської інтеграції вимагає відповідної суспільної підтримки, що досягається шляхом формування комунікативних ланок "влада-громадськість" та забезпечення агітаційно-інформаційної загальнонаціональної кампанії.

Необхідно спиратися на реальні факти і процеси, об'єктивно оцінюючи історичне минуле України та перспективи розвитку її відносин з країнами регіону, наголошувати на національних інтересах України; системність означає цілісність як інформаційних структур, що діють за єдиним планом і цілями, так і змістовну послідовність та єдність інформаційного матеріалу; диференційованість передбачає врахування професійних, етнічних, вікових, конфесійних та інших особливостей соціальних груп, на які спрямовано інформаційний вплив. Тобто, для кожної групи необхідно підбирати такі інформаційні матеріали, які поряд із загальною поінформованістю викликали б особливий інтерес. Саме такий підхід, вважає експерт, забезпечить єдність загально-суспільних, групових та особистих інтересів громадян у питаннях європейської і євроатлантичної інтеграції.

Головне завдання інформаційного забезпечення європейської та євроатлантичної інтеграції полягає в тому, щоб не лише донести до аудиторії інформацію про ЄС та НАТО, але й адекватно, обґрунтовано розкрити наслідки для України поглиблення рівня її співпраці з Євросоюзом та Альянсом. А така робота може бути успішною винятково за умов наявності політичної волі,

активного залучення неурядових організацій і проведення державою прозорих та доступних процедур виділення бюджетних коштів, які б використовувалися за прямим призначенням – для проведення ефективних інформаційних кампаній [2, 4, 9].

Однією із вирішальних засад, на котрих варто формуватися майбутній інформаційній політиці України з євроатлантичної інтеграції, має бути інформування суспільства про величезну вагу тих реформ, на основі яких і передбачається підготовка до вступу України до НАТО. Тому необхідно включити до складу інформаційної політики держави роз'яснювальну роботу про те, що якраз реальна підготовка до вступу в євроатлантичну структуру безпеки могла б сприяти проведенню реформ у всіх сферах життя. Бути Україні скоро в союзі демократичних держав чи ні, однак реформи все ж необхідно проводити, зазначають експерти, і в секторі безпеки, і в політичному вимірі, соціальній сфері та економіці, необхідно поглиблювати процеси демократизації, щоб запровадив принцип верховенства права [9].

Таким чином, курс на інформаційну підтримку євроінтеграції повинен відповідати принципам науковості, системності та диференційованості, які передбачають: об'єктивне інформування про позитивні наслідки європейської та євроатлантичної інтеграції для України; перспективи розвитку її відносин з країнами регіону; забезпечення національних інтересів держави; цілісність інформаційних структур, що діють за єдиним пла-

ном і цілями; змістовну послідовність та єдність інформаційного матеріалу; врахування професійних, етнічних, вікових, конфесійних та інших особливостей соціальних груп, на які спрямовано інформаційний вплив. Такий підхід забезпечить єдність загальносуспільних, групових та особистих інтересів щодо європейської і євроатлантичної інтеграції.

1. Європа без кордонів – нове осмислення інтеграційних процесів [Електронний ресурс] / Матеріали політичної дискусії Бертельсманн-форуму. – Режим доступу до стат.: <http://www.bertelsmann-stiftung.de/>.
2. Європейська інтеграція України: оцінка в загальноєвропейському контексті [Електронний ресурс] // Режим доступу до стат.: <http://www.parlament.org.ua>.
3. Європейська інтеграція України: позиції та оцінки громадян // Національна безпека і оборона, 2005. – №7. – С.44-56.
4. Європейська та євроатлантична інтеграція України і вступ до Сот: подолання стереотипів і міфів: [збірник навчально-методичних матеріалів]. – К.: Держкомтелерадіо, 2006. – 103 с.
5. Європейський вибір: що брати з минулого, а чого вчитися сьогодні українським ЗМІ [Електронний ресурс] // Режим доступу до стат.: http://www.franko.lviv.ua/faculty/jur/Internet/PART-2_3.html.
6. Європейські комунікації: Монографія. / [Макаренко Є.А., Ожеван М.А., Рижков М.М. та ін.]. – К.: Центр вільної преси, 2007. – 536 с.
7. Україна у 2008 році: щорічні оцінки суспільно-політичного та соціально-економічного розвитку: монографія / За заг. ред. Ю.Г. Рубана. – К.: НІСД, 2008. – 744 с.
8. Чічановський А. Національна держава та її засоби масової комунікації у глобалізованому світі / А. Чічановський // Україна на шляху до Європи / [упоряд.: В. І. Шкляр, А. В. Юричко]. – К.: Етнос, 2006. – С. 213–225.
9. Національна безпека і оборона / [журнал / ред. Чернова А.]. – К., Український центр економічних і політичних досліджень імені Олександра Разумкова, 2008. – № 1 (95). – 60 с.

Надійшла до редколегії 12.09.11

О. Шнирков, д-р екон. наук

ПРІОРИТЕТИ ЗОН ВІЛЬНОЇ ТОРГІВЛІ УКРАЇНИ

Стаття присвячена проблемам формування зон вільної торгівлі України з ЄС та СНД. Наявність двох основних зон вільної торгівлі створює унікальну модель міжнародної інтеграції України у формі доступу до ємних європейського та євразійського ринків. Стверджується, що ЗВТ з ЄС матиме суттєві позитивні ефекти не лише короткотермінові, але й у середньо- та довгостроковій перспективах.

The article deals with the free trade zones of Ukraine with the EU and CIS. Two main free trade zones create the unique model for international integration of Ukraine in forms of access to capacious European and Eurasian markets. It is stated, that FTA with the EU provides positive effects not only in short-, but in medium- and long-term perspectives.

Важливою особливістю сучасного розвитку глобальної економіки є інтенсивне зростання кількості регіональних торговельних угод та якісні зміни в їх змісті. До 2011 р. до Світової організації торгівлі було нотифіковано 474 угод про регіональні торговельні угруповання, з яких 90% припадало на зони вільної торгівлі, 10% – на митні союзи. Основними причинами даного феномену є: неспроможність на глобальному рівні у рамках СОТ знайти компромісні рішення по багатьох питаннях регулювання міжнародних економічних відносин, формування міжнародних виробничих мереж насамперед на регіональній основі, переваги саме регіонального економічного співробітництва, посилення ролі комплексного регулювання міжнародного руху основних факторів виробництва (товарів, послуг, капіталу, робочої сили, знань). Тому участь національних економік в сучасних міжнародних інтеграційних угрупованнях є важливим фактором структурних зрушень та економічного зростання окремих країн.

Фундаментальною рисою змісту нової генерації регіональних торговельних угод на початку XXI ст. є посилення їх комплексного характеру. Якщо класичні угоди про зону вільної торгівлі концентрувалися на врегулюванні 5-7 основних проблем, пов'язаних з традиційним міжнародним рухом товарів, то сучасні поглиблені зони охоплюють до 40 різних сфер міждержавного співробітництва – від конкурентної політики, інтелектуальної власності до політичного діалогу, соціальних питань, державного управління. Таким чином, ці угоди перетворюються в комплексні регіональні структури не лише суто економічного спрямування. З цієї точки зору важ-

ливим є питання гомогенності економічних, соціальних, політичних, правових структур країн, що інтегруються.

Для України з її високою залежністю від ринків Європейського Союзу та країн СНД, низькими показниками міжнародної конкурентноздатності в економічній, соціальній, політичній та правовій сферах нагальним є інтенсифікація простих та розвинених форм участі в регіональних інтеграційних процесах. Співвідношення різних форм економічної інтеграції України з основними партнерами може мати характер взаємодоповнення, пріоритетності або взаємовиключення. Вступ України до Митного союзу з Росією, Білорусією та Казахстаном викликає на даному етапі створення зони вільної торгівлі з ЄС. Вступ України до ЄС (гіпотетичний на сучасному етапі) унеможливило б створення поглибленої зони вільної торгівлі з країнами СНД. Відсутність угод про традиційну або поглиблену зону вільної торгівлі з ЄС та/або країнами СНД відштовхує Україну на периферію сучасних світових інтеграційних процесів.

Політичний консенсус щодо створення зони вільної торгівлі з ЄС, досягнутий між гілками української влади у 2006-2007 рр., фактично унеможливило участь України у митних союзах ЄП та ЄвразЕС. Ця позиція також підтримується й Президентом України Януковичем В.Ф. У своєму виступі у Верховній Раді України у квітні 2011 р. він підтвердив формулу "3+1" для формату співробітництва України з Митним союзом Росії, Казахстану, Білоруссю [12].

У цьому зв'язку зауважимо, що на даному етапі для України найбільш ефективною моделлю міжнародного інтеграційного розвитку є стратегія переходу до режиму

© Шнирков О., 2011

вільної торгівлі з ЄС (більше 500 млн. населення) та максимальне збереження (за певних умов, поглиблення) цього режиму з Митним союзом (більше 170 млн. населення) за формулами "27+1" та "3+1". Доступ до двох потужних європейського та євразійського ринків може стати унікальною інтеграційною моделлю для Європи: жодна інша європейська економіка таких можливостей не має. Подібний підхід має ще більші перспективи, якщо буде сформований Євразійський союз за ініціативою Росії.

Поглиблені зони вільної торгівлі з ЄС та країнами СНД можуть створити унікальну для європейських інтеграційних процесів архітектуру, коли саме та лише економіка України матиме доступ у формі вільної торгівлі до ємних ринків ЄС та країн СНД одночасно. Розвиток України протягом певного часу поза межами розвинених форм інтеграції, які передбачають передачу частини національного суверенітету на наднаціональний рівень та розвиток спільної економічної політики, дасть можливість національному капіталу до того ж більш ефективно адаптуватися до регіональної та глобальної конкуренції.

Входження України до Митного союзу гарантує отримання значного економічного ефекту в короткотерміновій перспективі за рахунок більш низьких цін на енергоносії, створення ЗВТ із ЄС створює передумови та можливість виникнення значно більших економічних ефектів від модернізації української економіки у середньо- та довгостроковій перспективі. Реалізація економічних ефектів від ЗВТ із ЄС залежить від здатності української економіки (виробників, споживачів, уряду) адаптуватися до нових умов конкуренції на міжнародних ринках.

Безпосередніми економічними наслідками участі країн в регіональних торговельних угодах є поява економічних ефектів коротко-, середньо- та довгострокового характеру. Найбільш дослідженими є ефекти створення та відхилення торгівлі, але на разі це вже не достатньо для аналізу наслідків комплексних угод про поглиблені зони вільної торгівлі, оскільки відповідні ефекти виникають в багатьох інших сферах національних економік різної ступені залежності від тенденцій розвитку світового господарства у середньо- та довгостроковій перспективі. Нажаль, системний підхід щодо кумуляції економічних ефектів різних сфер народних господарств країн, що інтегруються у середньо- та довгостроковій перспективі є досі невирішеною проблемою сучасної економічної науки. У будь-якому випадку спиратися лише на співвідношення короткотермінових ефектів для вибору (якщо такий вибір є необхідним)

пріоритетного напрямку регіональної інтеграції за сучасних умов не можливо. Тому країни з високою ступінню залежності від кон'юнктури світових ринків основних товарів експорту та імпорту беруть участь у декількох регіональних торговельних угодах.

Для країн, що розвиваються участь в економічних угодах комплексного характеру з країнами більш високого рівня соціально-економічного розвитку є надзвичайно важливим, оскільки дає можливість не тільки збільшити добробут країни внаслідок зменшення бар'єрів різного характеру на шляху міжнародного руху факторів виробництва, але адаптуватися до більш ефективної регіональної моделі соціально-економічного розвитку в цілому. Однак, така адаптація може вимагати більш значних витрат та термінів, ніж інтеграція до менш розвиненої, ефективної та закритої моделі. Більш конкурентні країни (реально або потенційно) ставлять перед собою більш амбітні цілі, менш конкурентні звужують свої зусилля, консервуючи свої виробничі структури та моделі соціально-економічного розвитку.

Хоча в існуючих моделях розрахунку ефектів від створення ЗВТ перевага надається визначенню ефектів насамперед за рахунок скасування мит, отже, короткострокові ефекти, не враховуються повною мірою зміни еластичності попиту та пропозиції після створення зони вільної торгівлі, залишається відкритим питання про кореляцію різних факторів економічного зростання тощо, вони в своїй сукупності показують загальний характер ефектів від лібералізації торгівлі.

Проте один з основних потенційних наслідків вільної торгівлі між ЄС та Україною – це сигнал для інвесторів, який, у поєднанні з поглибленням економічних та політичних реформ в Україні, може привести до значних структурних зрушень у вітчизняній економіці, стати основою внутрішньогалузевої та внутрішньоукладної технологічної моделі інтеграції українських виробників і споживачів до Єдиного внутрішнього ринку Співтовариства.

Але різниця у стратегічному виборі України полягає не лише в економічних ефектах, які національна економіка може отримати від інтеграції до Європейського Союзу або Євразійського союзу. Мова йде про різний соціально-економічний, правовий, політичний зміст та ефективність моделей розвитку двох союзів. З цієї точки зору модель ЄС є більш привабливою та конкурентною.

1. World Trade Report 2011. – <http://wto.org/> 2. Global Europe: Competitiveness in the World. – <http://ec.europa.eu/>

Надійшла до редколегії 12.09.11

А. Філіпенко, д-р екон. наук

МІЖНАРОДНА ПОЛІТИЧНА ЕКОНОМІЯ – СТАНОВЛЕННЯ ПАРАДИГМИ

Стаття присвячена процесу становлення і розвитку міжнародної політичної економії, утвердження її парадигмальної основи. Головна увага приділена аналізу трьох концепцій: лібералізму, неомеркантилізму та критицизму (марксизму).

The article is dedicated to the process of formation and development of international political economy its paradigmatic base. The main attention is devoted of analysis of liberalism, neo-mercantilism and criticism (marxism).

Необхідність розробки політекономічної концепції сучасної цивілізації зумовлена зростанням масштабів світової економіки, особливо її фінансового сектора, диверсифікацією структури світового господарства, складністю трансформаційних процесів та ін. Міжнародна (глобальна) [1] політична економія, як окрема наука, сформувалася у 70-і роки ХХ ст. Вона охоплює лібералізацію і протекціонізм, вплив політичних факторів на процеси економічної глобалізації, функціонування міжнародних економічних організацій, інші форми міжнародних економічних відносин. Як одна із структурних ланок загальнонаукової методології, міжнародна політична економія (МПЕ) спирається, по-перше, на світо-

системний підхід, у якому замість так званого "контейнерного" [2] погляду на державу, коли всі аспекти соціальних відносин досліджуються, насамперед, в рамках держави як основної аналітичної одиниці, використовуються такі одиниці аналізу, як світ-система (міні-система, світ-економіка, світ-імперія та ін.). По-друге, відчутний вплив на міжнародну політичну економію справили різноманітні теорії гегемоніальної стабільності, суть якої полягає у існуванні лідера-гегемона (чи групи лідерів), що підтримують ліберальний світовий порядок. Останні дослідження даної проблеми базуються на прикладах Великобританії та США [3]. По-третє, міжнародна політекономія приділяє велику увагу

функціонуванню "міжнародних режимів" – систем інститутів на глобальному рівні. Сюди відносяться дослідження економічних передумов війн і конфліктів, проблеми міжнародного економічного співробітництва, глобального управління (global governance) [4]. Політичні рамки міжнародних економічних відносин містять у собі три елементи: вивчення позицій акторів, тобто корпоративних гравців, з огляду на їхнє позиціонування у світовій економіці щодо тих чи інших заходів економічної політики; дослідження інститутів політики, у яких формуються позиції акторів; аналіз переговорів між державами про зміст даних заходів економічної політики з урахуванням впливу акторів, які артикують свою позицію через інститути.

У зв'язку з тим, що, з одного боку, міжнародна політична економія порівняно молода наука, а її предметна онтологія є надзвичайно складною – з іншого, на даний час ще не викристалізувалася єдина наукова парадигма, яка б претендувала на статус своєрідного мейнстриму в галузі світового господарства і міжнародних економічних відносин. На сьогодні усе розмаїття поглядів на МПЕ концентрується в рамках двох наукових напрямів. Перший розглядає співвідношення між національною та міжнародною політекономією. Тут конкурують два протилежні підходи в залежності від того, чому віддається перевага – національним (внутрішнім) чи міжнародним (глобальним) чинникам, що вирішальним чином впливають на зміст і характер МПЕ, є пріоритетними (первинними) у цій складній системі.

Другий науковий напрям міжнародної політичної економії – віддає перевагу відносинам між політиками та політичними інститутами, з одного боку, та приватними соціальними акторами – з іншого. В широкому значенні в останньому випадку йдеться про взаємодію між державою та суспільством, між національними урядами та репрезентативними соціальними силами (громадянським суспільством) [5]. Центральною ланкою даного підходу є з'ясування місця і ролі держави у міжнародних економічних відносинах.

Спираючись на методологічні принципи класичної політекономії, сучасна наука використовує методологічний інструментарій міждисциплінарної інтеграції та загальнонаукові методи пізнання: системний підхід, еволюційну теорію, принципи невизначеності та доповнюваності, епістемологічний арсенал синергетики тощо. Серед основних політико-економічних проблем – питання формування світової (всесвітньої) власності, глобального економічного управління, ціноутворення, оподаткування та ін. Вищезазначена та суміжна проблематика й становить предмет міжнародної політичної економії, яка концептуально поділяється на лібералізм, марксизм та реалізм [6]. Ці три основні наукові школи віддзеркалюють надзвичайно складну, гетерогенну структуру сучасного світового господарства. З одного боку, такі чинники, як глобальний поділ і кооперація праці, інтернаціоналізація, транснаціоналізація та глобалізація зумовлюють формування більш-менш цілісної міжнародної економічної системи. З іншого боку, такі фактори, як нерівномірність соціально-економічного розвитку, поглиблення диференціації між країнами і регіонами світу, збільшення розриву між центром і периферією світової економіки діють у прямо протилежному напрямі, розхиляючи її системоутворювальні підвалини.

Ліберальна течія в МПЕ традиційно обстоює вільну торгівлю та вільні ринки, спираючись на неокласичну парадигму. Ключовою є позиція про необхідність досягнення фундаментальної гармонії інтересів між державами внаслідок вільного обміну між ними товарами та послугами, поглиблення співпраці. Наріжним каменем лібералізму є концентрація уваги на поведінці індивідумів, фірм та держав. За умов отримання державами

максимальної користі від вільної торгівлі, на думку ідеологів лібералізму, не створюється жодних економічних підстав для міжнародних конфліктів та воєн. Ліберальна концепція також передбачає необхідність управління міжнародними економічними відносинами з боку держави шляхом встановлення відповідних торговельних режимів, правил, норм і стандартів з метою забезпечення еквівалентного обміну між країнами, недопущення недобросовісної конкуренції тощо.

Марксистський підхід в сучасній МПЕ розглядає два основних положення: ринок праці та зайнятість за умов зростаючої інтернаціоналізації капіталу, з одного боку, та проблеми бідності й слабкорозвинутості країн третього світу – з іншого. Невпинне зростання транснаціональних корпорацій та глобально інтегрованих фінансових ринків загострює суперечності між реальним та фінансовим секторами світової економіки, відчутно послаблює економічну і політичну силу робітничого класу, веде до глибокого соціального розшарування в глобальному масштабі. Усе це породжує наростання політичних конфліктів як на індивідуальному рівні, так і на рівні груп, класів та цілих країн. Марксизм вбачає такі головні причини погіршення ситуації у світовому економічному середовищі. По-перше, тенденція до зниження норми прибутку загострює капіталістичну конкуренцію та зумовлює зменшення рівня заробітної плати працюючих. По-друге, капіталізм характеризується нерівномірним розвитком, коли зростання багатства окремих центрів відбувається за рахунок інших. По-третє, капіталістичне надвиробництво та недоспоживання широких мас деформують бізнес-цикл, що підриває соціальну стабільність та неминує породжувати внутрішні та міжнародні конфлікти і навіть війни.

Реалізм (економічний націоналізм) сягає своїми коріннями античності, середньовіччя та епохи модерну. Характеризуючи даний напрям, оперують такими поняттями, як меркантилізм, неомеркантилізм, статистизм, державно базовані теорії, владна політика, економічний націоналізм. Палкими прихильниками такої політики були А. Гамільтон (США) та Ф.Ліст (Німеччина). Обидва представники виступали за запровадження в своїх країнах протекціоністських заходів під час проведення індустріалізації.

Суть економічного націоналізму полягає у формуванні сильної держави, чому має бути підпорядкований і економічний розвиток. Згідно з реалістичним підходом, припускається, що держава є головним актором міжнародної політичної економії. Держава має пріоритет перед ринком, політична сила формує ринкові відносини. У міжнародній економічній системі немає єдиних правил, тут панує анархія, держави є суверенними, діють на власний розсуд як суб'єкти найвищого рівня, а їм підпорядковуються усі інші актори, що керуються у своїх діях національними законодавствами. Отже, МПЕ формується, насамперед, внаслідок раціональних дій держав у боротьбі за владу та багатство. У взаємовідносинах держав переважає гра з нульовою сумою, коли виграш одного суб'єкта обов'язково передбачає програш іншого, що неминує породжувати конфлікти та економічні війни.

Водночас зазначені підходи не є замкнутими та самодостатніми. У реальній дійсності вони переплітаються, використовують інструментарій із арсеналу усіх трьох концепцій, трансформуючись таким чином у два політико-економічні виміри: міжнародний-внутрішній та держава-суспільство. Кожна з концепцій відображає певні сфери, ключові аспекти міжнародного економічного життя, окремі сукупності відносин між суб'єктами глобальної економіки, віддзеркалюючи інтереси держав, класів, соціальних груп, індивідумів. Ліберальні та неомеркантилістські підходи переважають у розвинутих країнах, в діяльності міжнародних фінансових та інших

організацій (МВФ, Світовий банк, СОТ). Марксистські (критичні) погляди притаманні країнам, які потерпають від глобалізації, перебувають у стані хронічної недо-

розвинутості та зовнішньої залежності. Порівняльний аналіз головних тлумачень міжнародної політичної економіки наведено в таблиці №1.

Таблиця №1. Порівняльна характеристика основних точок зору на міжнародну політекономію

Ознаки	Економічний націоналізм	Лібералізм	Критицизм (марксизм)
Період виникнення	15 ст.	19 ст.	19 ст.
Головні представники	Гамільтон, Ліст, Краснер, Гілпін, Стренч	Сміт, Рікардо, Кант, Вільсон, Кейнс, Гаск, Кохане, Ней	Маркс, Ленін, Франк, Кох
Складові	меркантилізм, реалізм	вільна торгівля, взаємозалежність	марксизм, фемінізм, інвайронменталізм
Рівень	державо-центричний, атомістичний	плюралістичний, атомістичний	глобально-структурний
Характер	Агресивний	Кооперативний	Поступливий
Суб'єкти	Держава	фірми, держави, неурядові та міжурядові організації	класи, гендери, планета, глобальний капіталізм
Бачення держави	унітарний актор	плюралістична держава: інтереси різноманітних груп	представництво класових інтересів
Бачення ТНК	корисна/шкідлива	Корисна	Експлуататорське
Поведінська динаміка	держави як раціональний актор	індивідуум як раціональний актор, але наслідки не завжди оптимальні	панування та експлуатація як усередини, так і між суспільствами
Ринкові відносини	потенційно негативні	Позитивні	Експлуататорське
Системна структура	анархія/конфлікт	кооперація/взаємозалежність	ієрархія/конфлікт
Ігрова метафора	нульова сума	позитивна(ненульова) сума	нульова сума
Гегемонія	важливість домінування держави	постгегемонічна кооперація	гегемонія в державі та суспільстві
Роль міжнародних інституцій	Незначна	Важлива	обслуговування інтересів держав, фірм та класів

Джерело: [1, р.26].

Серед сучасних авторів нетривіальні концептуальні підходи щодо характеристики міжнародної політичної економіки демонструють Сюзанна Стренч, Роберт Кохане та Роберт Кох. Позиція С.Стренч характеризується як неортодоксальний реалізм, в основу якого покладено взаємовідносини держави і ринку. Вихідним є положенням про структурну силу, яка формує правила гри в певній сфері. Ті, хто формує такі правила, створюють оперативні рамки для усіх суб'єктів підприємництва, послабляючи позиції одних та надаючи переваги іншим. С.Стренч виділяє чотири ключові структури сили: безпека, виробництво, фінанси та знання та вторинні структури: транспорт, торгівля, енергетика, добробут. Значна увага приділена також недержавним акторам міжнародних економічних відносин. Традиційна міждержавна дипломатія доповнюється взаємовідносинами держава-фірма та фірма-фірма. Крім того, серед акторів фігурують бізнес-асціації, бюрократичні і навіть мафіозні структури, що транснаціоналізуються, та підривають владу суверенних держав.

Р.Кохане – ліберальний інституціоналіст, який стверджує, що інституції, встановлені правила і норми можуть справляти відчутний вплив на поведінку держав, що мають багатосторонні інтереси. Головним є питання про те у який спосіб інституції, які включають формальні міжнародні організації, міжнародні режими та конвенції, звичаї, можуть сприяти країнам у подоланні бар'єрів, що виникають у міжнародному співробітництві. Наголошується, що належним чином відпрацьовані структури міжнародних інституцій, можуть сприяти створенню гуманнішої глобальної системи. Чільне місце в роботах Р.Кохане займають проблеми "комплексної взаємозалежності", яка за певних обставин дозволяє країнам використовувати міжнародні інституції для диверсифікації та поглиблення співробітництва. Зокрема, розробляючи теорію режиму, він доводить, що незалежно від розмірів країн можна отримати вигоду внаслідок зниження торговельних бар'єрів та подолання невизначеності. Водночас, аналізуючи поведінку держав, як реакцію на неспроможність ринку, трансакційні витрати та невизначеність, Р.Кохане вбачає трансформацію раціональної поведінки в ірраціональну та застерігає країни не погоджуватися на співпрацю, оскільки їм не відомі мотиви протилежної сторони. В цілому ж, він ви-

користує методологію раціонального вибору в міжнародній політичній економіці.

Р.Кох – історичний матеріаліст, який вважав, що кожна епоха має свої риси та особливості, інституції та світосприйняття. У центрі його аналізу – організація виробництва та соціальні відносини, пов'язані з ним. Р.Кох спирається у своїх роботах на праці Маркса, Віко, Сореля, Вебера, Грамші та Поланьї. У міжнародній політичній економіці за основу бере три складові: міжнародні організації, соціальне середовище (соціальні сили) та цивілізації [7]. Одним з ключових положень Р.Коха є твердження про роль держави-гегемона, яка домінує в економічній, політичній, соціальній та ідеологічній сферах (Великобританія XIX ст., США – XX ст.). Це дає їм підстави вважати власні інтереси та цінності універсальними, властивими й іншим державам. Використовуючи своє домінуюче становище, вони намагаються запровадити такі норми і принципи також і в діяльності міжнародних організацій. У теоретичній площині Р.Кох здійснив важливу диференціацію, відокремивши критичну теорію та теорію розв'язання проблем. У теорії розв'язання проблем розглядається структура існуючого (реального) світу та способи розв'язання проблем в рамках даної (чинної) системи. Критична теорія акцентує увагу на тому, як формувалася нинішня світовий порядок та за яких умов його можна замінити іншими, досконалішими формами. Таким чином, теорія розв'язання проблем концентрується на управлінні системою, а критична теорія – на тому, як змінити систему.

В методологічному плані сучасна МПЕ спирається на три засадничі принципи (концепції): теорію раціонального вибору, неоінституціоналізм та конструктивізм. При цьому економічний націоналізм та лібералізм тяжіють до теорії раціонального вибору чи інституціоналізму, а критичний підхід віддає перевагу конструктивізму. Раціональний вибір акцентує увагу на індивідуальному виборі в умовах невизначеності і є домінуючим у сучасному економічному мейнстрімі (неокласика, постнеокласика). Його суть полягає у максимізації корисності на основі перевищення доходів над витратами. Модернізований варіант теорії раціонального вибору останнім часом знаходить своє втілення в концепціях експериментальної та нейроекономіки [8]. Інституціоналізм, як відомо, робить наголос на ролі і значенні в економічних

процесах формальних та неформальних інституцій; неінституціоналізм особливого значення надає правилам, звичаям, що в сукупності свідчить про важливість міжнародних організацій та про тенденцію щодо посилення наддержавних механізмів регулювання і управління в умовах глобалізації.

Конструктивізм відштовхується від положення про близькість та взаємозв'язок між індивідуумами та соціальним світом. Якщо раціональний вибір приймає цінність (цінність) та довіру як певний постулат, конструктивізм розглядає їх як те, що треба пояснити (розкрити) в контексті ключового елементу формування та визначення реальності. У той час як інституціоналізм зосереджується на правилах, які рушійних силах різноманітних обмежень та формування поведінки індивіда в певних фіксованих рамках, конструктивізм виходить з того, що норми і цінності вирішальним чином впливають на економічні інтереси суб'єктів господарської діяльності, визначаючи їхній зміст і характер.

Отже, міжнародна (глобальна) політична економія вивчає матеріальні умови, практику, факти, нормативні положення, що характеризують сучасний світ, та дотримується правил і концептуальних підходів економічної науки. Вона не зводиться до однієї з трьох вищезазначених концепцій, яка набула статусу наукової парадигми, а постає радше як їхня сукупність, що створює

передумови для більшою чи меншою мірою адекватного політико-економічного аналізу глобального економічного середовища.

1. Концепція глобальної політичної економії спирається переважно на марксистську наукову традицію. Терміни міжнародна та глобальна політична економія часто вживаються як синоніми (O'Brien R. and Williams M. Global Political Economy. Evolution and Dynamics. – New York, 2004). 2. Термін було запроваджено німецьким дослідником У. Беком (Beck U. Was ist Globalisierung? Frankfurt/Main, 1997). 3. Ісландський економіст Т. Еггертссон, посилаючись на Ч. Кіндлебергера, зазначає, що "останніми роками світовий економічний порядок став хитким через те, що США змінили свою пропозицію міжнародних громадських благ" (Еггертссон Т. Экономическое поведение и институты. Пер. с англ. – М., 2001, с. 336). 4. Либман А. Направления и перспективы развития политико-экономических исследований. Вопросы экономики, 2007, № 1, с. 37-38. 5. Frieden J.A. and Lake D.A. International Political Economy. Perspectives on Global Power and Wealth. Third Edition. – New York, 1995, p. 5. 6. Згідно з іншим підходом, міжнародна політична економія розглядається в контексті таких трьох конкуруючих парадигм, як націоналізм чи меркантилізм, лібералізм та марксизм (O'Brien R. and Williams M. Global Political Economy. Evolution and Dynamics. – New York, 2004, p. 13). 7. Надання пріоритетності міжнародним організаціям вочевидь зумовлено тим, що Р. Кох протягом 25 років працював на різних посадах у Міжнародній організації праці. 8. Смит В. Экспериментальная экономика. Пер. с англ. – М., 2008; Guala F. The Methodology of Experimental Economics. – Cambridge University Press, 2005; Harrison G, Ross D. The methodologies of neuroeconomics. In: The Journal of Economic Methodology, June, 2010, № 2, Volume 17, p. 185-196.

Надійшла до редколегії 12.09.11

О. Рогач, д-р екон. наук

СВІТОВА ФІНАНСОВА КРИЗА: ХРОНОЛОГІЯ РОЗГОРТАННЯ ТА РЕАКЦІЯ УРЯДІВ КРАЇН

В статті розглядається хронологія розгортання світової фінансової кризи, зокрема показується роль іпотечної кризи в США в дестабілізації банківського та страхового сектору цієї країни, ефект банкрутства інвестиційних банків США на "ланцюгову реакцію" розповсюдження кризових імпульсів. Аналізуються дії урядів провідних промислово розвинутих країн по подоланню кризи ліквідності в фінансовому секторі.

This article considers the unfolding of the global financial crisis with a focus on the role played by the US sub-prime mortgage crisis in destabilizing the US banking and insurance sectors. The article also examines the ripple effects caused by US investment bank bankruptcies. The article analyzes the measures taken by governments of the leading industrialized countries to overcome the liquidity crisis in the financial sector.

Глобалізація економіки породжує багато складних проблем і суперечностей. Конфлікт між національним та глобальним виступає однією із рушійних сил трансформації сучасної світової економіки. "Фінансова революція" останнього десятиріччя значно посилила ступінь взаємозв'язків національних економік. Разом з тим, вона набагато збільшила фінансові потоки короткострокових, швидко мінливих, спекулятивних ресурсів, що перетворює сучасні фінанси в дуже нестабільний сегмент сучасної глобальної економіки. Гігантські розміри, надзвичайна мінливість та спекулятивна природа транскордонних фінансових рухів роблять уряди країн дуже вразливими в разі швидких змін таких потоків. Глобальна "ланцюгова реакція" розповсюдження фінансових та валютних криз являє один із яскравих прикладів, що свідчить про загрозливі "виклики" цього процесу для стабільності розвитку національних держав. Яскравим прикладом останнього стала сучасна світова фінансова криза.

Детонатором світової фінансової кризи 2008 року стала іпотечна криза в США, яка вразила цю країну ще два роки тому. На думку деяких експертів криза низькоякісних іпотечних боргів в США (так звана криза subprime) була значно посилена діями Федеральної резервної системи США (ФРС), яка спочатку продовжувала підвищувати процентну ставку, а потім надмірно знизила її і тримала на неадекватно низькому рівні. Низькі процентні ставки спричинили зростання попиту та цін на нерухомість [10]. На тлі житлового бума банки почали знижувати вимоги до кандидатів на отримання іпотечного кредиту. Як наслідок, значно виріс сегмент

кредитування позичальників із низьким кредитним рейтингом (категорія subprime) [13]. Вже в 2006 році такі ризикові іпотечні кредити в США досягли обсягу 600 млрд. дол., що складало 20% національного іпотечного ринку. Тільки-но перегрітий житловий ринок почав звужуватися і ціни на житло пішли вниз, іпотечні кредитори опинилися в надзвичайно складній ситуації.

Зростання неповернень житлових кредитів неблагодійними позичальниками в США, яке почалося ще в 2006 році, набуло критичного обсягу на початку 2007 року [8].

В березні 2007 року декілька найбільших американських іпотечних компаній, що спеціалізувалися на видачі кредитів позичальникам із низьким рівнем кредитоспроможності, оголосили про свої серйозні проблеми. Наприклад, New Century Financial Corporation, величезна іпотечна компанія США, опинилася навесні 2007 року на межі банкрутства, ціна її акцій впала на 89%. Протягом наступних декількох місяців зазнали величезних збитків та збанкрутували десятки іпотечних компаній.

Іпотечна криза в США спричинила справжній шок інституцій цього сектору. Іпотечні агентства США перетворилися із найкрупніших компаній країни в фактичних банкрутів, які були взяті під опіку уряду. Зокрема, на межі банкрутства опинилися найбільші національні установи цього типу в США Fannie Mae і Freddie Mac (тобто Федеральна національна іпотечна асоціація – FNMA і Федеральна корпорація житлово-іпотечного кредитування – FHLMC). Fannie Mae і Freddie Mac були протягом останнього десятиріччя центральними гравцями на іпотечному ринку США. Вони також були одні-

ми із найбільших емітентів боргових цінних паперів, які купували фінансові установи, інституційні інвестори (наприклад, страхові компанії, пенсійні фонди тощо.) із різних країн світу. За перше півріччя 2008 року іпотечне агентство Fannie Mae втратило більше 30 млрд. дол. На початку вересня 2008 року акції Fannie Mae навіть були виключені із індекса S&P 500, оскільки в нього входять лише ті компанії, що оцінюються на біржі дорожче, ніж 5 млрд.дол. В середині листопада капіталізація Fannie Mae складала всього 797 млн.дол. Якщо до кризи одна акція цього агентства продавалася майже по 52 дол., то тепер її ціна впала до 0,79 дол.

Антикризові заходи американського уряду не дали відчутних довгострокових позитивних результатів щодо стабілізації іпотечного ринку. У зв'язку із поглиблення кризи в цій сфері, Міністерство фінансів і Федеральне агентство з фінансування житла США оголосили 7 вересня 2008 року про впровадження державного управління на іпотечних гігантах Fannie Mae і Freddie Mac, які володіють або виступають гарантами майже половини усіх іпотечних кредитів у США на суму понад 5 трильйонів доларів [5].

Наступною жертвою кризи стали американські інвестиційні банки та фінансові компанії, що купували іпотечні похідні цінні папери та облігації іпотечних інституцій та занадто захоплювалися кредитуванням цього сектору. Майже всі інвестиційні банки США в гонитві за високими прибутками мали в своїх портфелях значний сегмент таких активів [14]. Наприклад, Lehman Brothers активно займався кредитуванням іпотечних компаній, в тому числі Fanny Mae і Freddy Mac, відкриваючи для них кредитні лінії і гарантуючи безпеку таких кредитів. Кредити ставали все більш ризикованими, в результаті на кожні 13-14 доларів кредитів припадав 1 долар страхових виплат. Страхувальникам сплачував все той же Lehman Brothers. Вже влітку 2007 року криза охопила інвестиційні фонди найбільших фінансових компаній, що вклали кошти в іпотечні облігації: Bear Stearns, BNP Paribas. Згодом серйозні проблеми почав відчувати й інвестиційний банк Lehman Brothers [1].

Подальшою важливою подією в розгортанні кризи стало падіння в березні 2008 року п'ятого інвестиційного банку США Bear Stearns, який мав найменш диверсифікований бізнес і був надзвичайно сильно включений в операції на ринках боргового капіталу. Втрачаючи ліквідність, цей банк звернувся 14 березня 2008 року до Федерального банку Нью Йорка з проханням про порятунк. З метою запобігти краху, Bear Stearns використав спеціальні положення закону про банкрутство, що надавало йому захист до придбання його активів іншою інституцією. Згодом J.P. Morgan погодився придбати Bear Stearns за умов подальшої фінансової допомоги Федерального банку Нью Йорка [12]. Крах Bear Stearns мав надзвичайно сильний негативний економічний і психологічний ефект на фінансовий ринок. Вперше за багато років банк, що мав в попередні роки стабільну репутацію, високу капіталізацію і повну ліквідність, відчув колосальну втрату довіри і відмову в фінансуванні від партнерів. Це стосувалося навіть короткострокового фінансування під заставу активів, що перевищували суму потрібних кредитів.

Слід зазначити, що передвісником глобального характеру фінансової кризи стала перша хвиля падіння фондових індексів провідних банків і фінансових компаній, що прокотилася на світових фінансових ринках ще в 2007 році. Але тоді це не викликало загальної дестабілізації всієї глобальної фінансової системи. Падіння прибутків в США та Західній Європі портфельні інвестори намагалися компенсувати на інших ринках. Спекулятивний капітал, який шукає стабільні країни із високими прибутками, почав рухатися із ринків розвинутих

країн в країни з динамічно зростаючими економіками. Ці економіки в цей час демонстрували високі темпи зростання і привабливе співвідношення ризику і прибутковості. Фондові ринки цих країн були важливим генератором прибутків для міжнародних портфельних інвестицій, а Китай і Україна стали лідерами такого зростання.

Продовження падіння майже всіх фондових ринків світу на початку 2008 року стало першим сигналом наближення справді глобального фінансового цунамі. З метою знизити ризики втрат портфельні інвестори почали знову переорієнтовувати свої фінансові потоки із одних активів в інші, зокрема сировинні і енергетичні. Привабливість цих активів викликала бурхливе зростання цін на сировинні ресурси. Наприклад, тільки за першу половину 2008 року ціна на нафту марки Brent зросла на 32%, на пшеницю (США, FOB) – на 79%, на метал – на 81%. Але вже влітку 2008 року ситуація докорінно змінилася. У зв'язку з прогнозами рецесії і відповідним падінням попиту на сировинні товари доходність сировинних та енергетичних активів різко зменшилася і вони почали приносити збитки. З цих секторів почався масовий відплив портфельного капіталу, що ще більше дестабілізувало міжнародні фінансові ринки.

Таким чином, поступово криза вийшла за межі іпотечного ринку і почала охоплювати банківський і фінансовий сектор США, а згодом перекинулася із цієї країни на весь світовий фінансовий ринок. Подальше розповсюдження кризи відбувалося через світові фінансові потоки і вже в середині 2008 року події набули характеру світової фінансової кризи. Найбільший удар прийняли на себе США, частка яких в капіталізації світових фінансових ринків складає 40%. Фінансова криза також розповсюдилася на країни Європи та країни із новими зростаючими ринками.

Глобальні зрушення на світовому фінансовому ринку призвели до суттєвої реструктуризації сфери міжнародного інвестиційного банківського бізнесу. Вересень 2008 року увійшов в історію цієї галузі як місяць, коли на Уолл Стрит зникли із біржових бюлетенів два провідних світових фінансових інститута – інвестбанк Lehman Brothers та брокерський дім Merrill Lynch. Один із найвідоміших в світі інвестиційних банків 158-річний Lehman Brothers 16 вересня 2008 року офіційно проголосив про своє банкрутство і попросив захисту від кредиторів згідно 11 статті про банкрутство. Цей банк був четвертим за величиною американським банком і мав в різних країнах світу 126 філіалів. Активи Lehman Brothers склали 680 млрд.дол, він мав більш ніж 100000 кредиторів у всьому світі.

Уряд США відмовився врятувати банк через придбання його проблемних активів, хоча і робив певні спроби спонукати до цього консорціум найкрупніших банківських установ країни. Такі переговори зазнали невдачі і банкрутство найстарішого американського інвестбанку Lehman Brothers стало найкрупнішим в історії банківського бізнесу. Воно мало надзвичайно складні негативні наслідки для функціонування всієї світової фінансової системи. Крах американського гіганту надзвичайно збільшив невпевненість і ризики ("якщо збанкрутів Lehman, то може збанкрутіти будь-який") і зруйнував залишки довіри між учасниками фінансового ринку. Ще одному інвестиційному банку – Merrill Lynch в останній момент вдалося уникнути банкрутства завдяки придбанням його Bank of America [1]. Ці події поставили під питання саму бізнес-модель розвитку незалежних інвестиційних банків. Із 5 нью-йоркських інвестбанків, які тривалий час домінували в США і в усьому фінансовому світі, залишилися тільки два – лідер ринку Goldman Sachs і його конкурент Morgan Stanley.

Банкрутство Lehman Brothers та Merrill Lynch спричинило надзвичайне підвищення рівня систематичного

ризик, тобто ризику всієї фінансової системи, що призвело до швидкої ланцюгової реакції і втрати вартості всіх фінансових інституцій та довіри до них, значних мультиплікативних негативних ефектів на всі сфери глобальної економіки [1].

Криза вразила і деякі найбільші універсальні банки світу. 26 вересня 2008 року відбувся крах кредитно-ощадного банку Washington Mutual (WaMu), який втратив за 2008 рік 95% своєї вартості. Він був взятий під контроль Федеральною корпорацією страхування депозитів США (FDIC). Це банкрутство стало найкрупнішим в історії американського банківського сектору. Депозитні активи Washington Mutual на суму 136 млрд.дол. були продані всього за 1.9 млрд.дол. банку JP Morgan Chase. На межу виживання була поставлена одна із найкрупніших фінансових компаній Європи – Fortis, зокрема, її банківський підрозділ, у зв'язку із крупними списаннями по знеціненню кредитним деривативам і масовим відпливом клієнтських грошей [17]. Найбільший німецький банк Hypo Real Estate, що фінансує масштабні проекти в сфері нерухомості, в жовтні 2008 року також постав перед перспективою банкрутства. Він був змушений звернутися по допомогу до створеного федерального Фонду стабілізації фінансового ринку, щоб отримати кредитні гарантії Бундесбанку у розмірі 15 млрд. євро. В надзвичайне скрутне становище потрапили ще десятки провідних європейських банків, наприклад, відомий англійський банк HBOS Plc, Banco Portugues de Negocios (BPN) в Португалії, Parex Banka у Латвії.

Подальше поглиблення світової фінансової кризи було пов'язане із її розповсюдженням на ринки країн, що розвиваються. Якщо спочатку епіцентром кризи були США та промислово розвинуті країни Європи та Азії, то згодом імпульси кризи почали передаватися в країни, що розвиваються, викликаючи тут стрімке падіння котирувань акцій та дестабілізацію валютних курсів та банківських систем. Як вже згадувалося, після того, як влітку 2007 року відбулося значне загострення іпотечної кризи в США, більшість провідних американських банків зробили ставку на операції на ринках країн, що розвиваються.

Але сподівання банків США компенсувати в 2008 році свої втрати на американському ринку за рахунок високодохідних операцій в країнах, що розвиваються, не справилися. Падіння цих ринків ще більше ускладнило становище банків і збільшило їх збитки. За вісім місяців 2008 року зведений індекс ринків країн, що розвиваються, втратив майже 60%, тобто знизився до чотирьохрічного мінімуму. В результаті американські банки знову зазнали величезних збитків. В листопаді 2008 року гострі проблеми із ліквідністю відчули американські гіганти Citigroup і Goldman Sachs. Так, Goldman Sachs в 2006 році придбав акції Industrial and Commercial Bank of China (ICBC). Вартість пакету акцій на кінець серпня 2008 року складала 7,1 млрд.дол. Однак лише за декілька наступних місяців котирування акцій ICBC впали на 40%.

Після банківського сектору, який найбільше постраждав від шоку іпотечної кризи, в другій половині 2008 року ризики почали розповсюджуватися і на страховий сектор та бізнес хеджфондів. Оскільки протягом 2007 і першої половини 2008 року іпотечні цінні папери та муніципальні облігації драматично погіршили свої рейтинги, страховим компаніям доводилося витрачати все більше зусиль на їх підтримку. Це, в свою чергу, викликало проблеми їх ліквідності і призвело вже до погіршення рейтингів самих страхувальників, значно обмеживши їх можливості залучати нові ресурси для операцій. Так, American International Group (AIG), найбільша в світі страхова компанія (із глобальними активами більше 1 трлн.дол.), опинилася перед перспективою банкрутства і була вимушена 14 вересня 2008 року звернутися до уряду США із проханням екстреної над-

звичайної допомоги. Це викликало справжній шок страхового ринку. Оскільки страхові компанії не підпадають під регулювання Федеральної резервної системи, виникли серйозні питання щодо юридичних аспектів надання такої державної допомоги. Вже наступного дня, 15 вересня, найбільші рейтингові агентства Standard & Poors (S&P), Moody's та Fitch, значно знизили рейтинг AIG, що викликало паніку серед партнерів та клієнтів AIG. Урядові експерти ФРС з'ясували, що AIG була одним із найбільших гравців на глобальному ринку кредитних дефолтних свопів. За відсутності державної підтримки вона неминуче була б вимушена сама оголосити дефолт, що посилює б систематичний ризик і загрозу неплатоспроможності фінансових інституцій в різних країнах світу [1].

В другій половині вересня 2008 року негативний ефект зазначених вище подій (особливо краху транснаціональних банківських гігантів Bear Stearns, Lehman Brothers та Merrill Lynch і втрати ліквідності AIG) набув такої сили, що, на думку аналітиків ринку, ризики колапсу світової фінансової системи надзвичайно зросли. 18 вересня 2008 року уряд Великобританії повідомив, що Lloyds TSB поглине інший відомий банк HBOS, щоб запобігти банкрутству останнього.

Навіть ті фінансові інституції, які традиційно працювали із найменш ризикованими інструментами, зазнали величезних несподіваних збитків і опинилися в надзвичайно скрутному становищі. Наприклад, найстаріший американський фонд грошового ринку Reserve Primary Fund з активами у 62 млрд.дол. проголосив 18 вересня 2008 року, що внаслідок великих втрат по комерційним цінним паперам, емітованим Lehman Brothers, повинен закритися і неспроможний повністю розрахуватися із своїми клієнтами. В цей же день, на додаток до закриття 3 фондів грошового ринку Lehman Brothers, Putnam оголосив про припинення діяльності свого рітейлєрського фонду (активи у 12 млрд.дол.), а Bank of New York Mellon свого інституційного фонду. Ці події ще більше збільшили паніку і викликали відплив величезних ресурсів із фондів грошового ринку. Тільки протягом 15-19 вересня 2008 року в США із них було вилучено більше 200 млрд.дол.

Дестабілізація фінансових ринків і гостра криза ліквідності банківського сектору призвели до зростання недовіри мільйонів клієнтів до банківських інституцій. У другому кварталі 2008 року, за даними дослідження швейцарського Банку міжнародних розрахунків, клієнти банків в різних країнах світу зняли із своїх рахунків більше 1 трильйона доларів, зокрема, американці зняли із депозитів 633 млрд.дол., британці 184 млрд.фунтів стерлінгів (приблизно 300 млрд.дол.). Вкладники були занепокоєні можливістю втрати своїх заощаджень в умовах глобальної фінансової кризи. Це, в свою чергу, ще більше посилює проблеми ліквідності банків і призвело до різкого обмеження кредитування реального сектору економіки. Погіршення умов фінансування реальної економіки стало одним із факторів зменшення економічної динаміки і входження США та європейських країн до фази економічної рецесії.

Могутня хвиля світової фінансової кризи примусила уряди багатьох країн переглянути свою політику відносно фінансових ринків. Уряди США, країн Європейського союзу, Росії, Австралії прийняли рішення про державну підтримку окремих фінансових установ, що відчували кризові проблеми. Тільки за січень-вересень 2008 року розмір державної фінансової допомоги для подолання наслідків кризи склав майже 4 трлн.дол., а із урахуванням дій центробанків сума стабілізаційних програм оцінюється в 7,8 трлн.дол.

Найбільш масштабні заходи були задіяні у США. Вперше після Великої депресії уряд США застосував в безпрецедентно великих розмірах заходи прямого дер-

жавного втручання в фінансову систему. Перед загрозою фінансового краху в національних масштабах уряд США і американський Конгрес схвалили план спасіння фінансового ринку країни (Troubled Asset Relief Program (TARP)) вартістю 700 млрд.дол. Саме таку суму передбачається спрямувати на викуп "поганих" іпотечних активів у інститутів американського фінансового ринку [3]. Конгрес США також прийняв Emergency Economic Stabilization Act, відповідно до якого Міністерство фінансів має право скуповувати проблемні активи, надавати гарантії та надавати капітал для посилення балансів фінансових установ.

Програма порятунку TARP стала важливим кроком на шляху відокремлення сумнівних активів через урядові закупки. Відповідно до цієї програми, Міністерство фінансів США використовує кошти TARP для того, щоб допомогти рекапіталізації банківської системи шляхом купівлі акцій, які не дають права голосу у фінансових інститутах. Спочатку заплановано витратити 250 млрд. дол. для купівлі привілейованих акцій в банках. Також, Міністерство фінансів США буде використовувати деякі ресурси, отримані від державних цінних паперів, для купівлі сумнівних активів в банках та інших фінансових установах. Вилучення таких активів з балансів комерційних банків дозволить посилити їх ліквідність. Хоча на порятунк банківської системи в рамках TARP спрямовуються досить великі кошти, багато експертів висловлюють сумнів щодо ефективності таких витрат. Важливою умовою досягнення поставлених цілей вважається викуп сумнівних активів за справедливими, тобто ринковими цінами [3; 9].

З метою подолання кризових явищ Федеральна резервна система США значно знизилася процентні ставки, а також надала великі суми ліквідності фінансовим установам. ФРС відкрила тимчасові кредитні лінії для фінансування купівлі банками високоліквідних комерційних цінних паперів грошових фондів, забезпечених активами. Це зменшило потребу грошових фондів продавати ці цінні папери на розбалансованих ринках. З метою порятунку проблемних фінансових інститутів Федеральний резерв відкрив кредитні лінії для банку Bear Stearns та страхувальника American International Group [16].

Для подолання надзвичайно гострої кризи ліквідності вперше після свого створення Федеральна резервна система США була вимушена звернутися до конгресу США із проханням дозволити їй випустити боргові цінні папери. В умовах, коли облікова ставка була знижена до 1%, що практично вичерпало можливості даного антикризового механізму, ФРС запропонувала випуск власних облігацій, векселів та інших комерційних паперів як альтернативний механізм боротьби із кризою. За прогнозами аналітиків Bank of America, всього США потенційно можуть випустити нових боргових зобов'язань на суму до 1.5 трлн.дол.

Крім порятунку національних іпотечних агентств Fanny Mae і Freddy Mac, які були фактично націоналізовані, оскільки самостійно врятуватися вони вже не мали змоги, уряд США був вимушений терміново викупити контрольний 80% пакет AIG, тобто фактично націоналізувати цього страхового гіганта. У вересні 2008, щоб запобігти колапсу компанії, держава інвестувала в неї 85 млрд.дол., а в листопаді обсяг допомоги був збільшений до 152 млрд.дол. Близько 60 млрд.дол. із цієї суми – кредит на 5 років, решта суми асигнована на фінансування активів компанії [7]. На початку 2009 року Federal Reserve Bank of New York почав реалізацію нового плану по подальшому порятунку іпотечного ринку США. План передбачає купівлю їм протягом 2009 року цінних паперів, гарантованих Fannie Mae, Freddie Mac та Ginnie Mac загальною вартістю 500 млрд.дол [15]. Були введені жорсткі заходи державного контролю над інвестиційними

банками Morgan Stanley и Goldman Sachs, але натомість влада надала їм право отримати додаткові державні кредити. В цілому уряд США був вимушений витратити в 2008 році на порятунок своїх фінансових ринків та стабілізацію економіки майже 3 трлн.дол.

Країни Європейського союзу також почали активно рятувати свої фінансові інститути. Велика Британія, в свою чергу, запропонувала банкам допомогу в залученні нового капіталу за рахунок додаткової емісії привілейованих акцій, які викупить держава [11]. На ці цілі британський уряд виділив 50 млрд. фунтів стерлінгів (64,43 млрд.євро). Французький уряд вирішив виділити шість провідним банкам країни 10,5 млрд.євро, а уряд Німеччини затвердив план підтримки загальним обсягом 480 млрд.євро, з яких 400 млрд.євро піде на гарантії міжбанківських кредитів, а ще 80 млрд.євро передбачено на рекапіталізацію банків.

12 жовтня на засіданні голів урядів держав євросони було прийнято план дій, спрямований на надання додаткових капітальних ресурсів фінансовим інститутам та рекапіталізацію проблемних банків. Були узгоджені спільні принципи, яких мають дотримуватися уряди та центральні банки євросони для того, щоб уникнути прийняття заходів на національному рівні, які суперечать функціонуванню єдиного ринку. Ці принципи були визначені на засіданні Ради Європи 15-16 жовтня [11]. На самміті Євросоюзу в грудні 2008 року було запропоновано асигнувати на антикризові заходи 200 млрд.євро, або 1,5 процентів ВВП країн співтовариства. Прямі державні інтервенції в фінансову систему в цілому були такими масивними, що, за оцінками, на кінець 2008 року уряди перетворились в найбільших акціонерів в фінансовій галузі більшості промислово розвинутих країн із ринковою економікою [2]. За даними дослідників Всесвітнього банку, в цю сферу на цей час державами було інвестовано більше 500 млрд.дол., що було еквівалентно майже чверті ринкової вартості цієї галузі і йшло всупереч із фундаментальною ідеологією західної капіталістичної системи [6].

Попри хвилю критики на адресу Міжнародного валютного фонду, що ця організація виявилася неспроможною передбачити настання світової фінансової кризи і запобігти її розгортанню, МВФ також залучився до порятунку деяких країн, що найбільше постраждали від дестабілізації глобальної фінансової системи. В жовтні 2008 року Міжнародний валютний фонд надав 2.1 млрд. доларів Ісландії, банківська система якої опинилася на межі банкрутства. В листопаді 2008 року фонд прийняв рішення про надання кредиту у 10 млрд.дол. Угорщині та у 16.5 млрд.дол. Україні.

Колективні та індивідуальні дії урядів дали певний позитивний ефект – дещо знизили вартість залучення кредитів, зупинили стрімке падіння світових фондових індексів, врятували від банкрутства деякі провідні банківські установи. Разом із тим стало зрозумілим, що без ліквідації корінних диспропорцій і проблем сучасної міжнародної валютної системи, тривалої стабілізації світових фінансів досягнути буде вкрай важко [4].

1. Amer D. The Global Credit Crisis of 2008: Causes and Consequences. – Asian Institute of International Financial Law Working Paper No. 3. – AIIFL, 2009.
2. Bank bail-outs: Quids pro quo // The Economist. – November 22, 2008. – p.84-86.
3. Bebchuk L. A Plan for Addressing the Financial Crises // The Economists' Voice. – 2008. – Vol. 5, Issue 5.
4. Bruni F. Do We Understand It? Forbidden Questions on the Financial Crisis. – "Paolo Baffi" Centre Research Paper No. 2009. – "Paolo Baffi" Centre, 2009.
5. Calverley J. Financial Sector in Crises // The Financial Times. – September 10, 2008.
6. Demirguc-Kunt A., Servén L. Are All the Sacred Cows Dead? Implications of the Financial Crisis for Macro and Financial Policies. – Policy Research Working Paper 4807. – Washington D.C.: World Bank, 2009.
7. Krishna G. US Policy Struggles to Get Ahead of Events // The Financial Times. – January 4, 2009.
8. Kregel J. Changes in the U.S. Financial System and the Subprime Crisis. – The Levy Economics Institute of Bard College Working Paper No. 530. – NY: Annandale-on-Hudson, 2008.
9. Krugman P. Cash for Trash // New York Times. – September 22,

2008. 10. Mah-Hui L. Old Wine in a New Bottle: Subprime Mortgage Crisis—Causes and Consequences. — The Levy Economics Institute of Bard College Working Paper No. 530. — NY: Annandale-on-Hudson, 2008. 11. Martin D., Saba O., Alongal F. European Responses to the Financial Crisis // M&A Lawyer. — 2009. — Vol. 13. — P. 15. 12. Pruzan J. Timeline: Bear Stearns' year of turmoil // Financial Times. — 14 Mar. 2008. 13. Schwarcz S. Disclosure's Failure in the Subprime Mortgage Crisis. — Research Paper No. 203. — Duke Law School Legal Studies, 2008.

14. Schwarcz S. Understanding the Subprime Financial Crisis. — Research Paper No. 222. — Duke Law School Legal Studies, 2008. 15. Scholters S. New York Fed Starts \$500bn Home Loans Aid // The Financial Times. — January 5, 2009. 16. Taylor J. The Financial Crisis and the Policy Responses: An Empirical Analysis of What Went Wrong. — Rock Center Working Paper No. 30. — Rock Center, 2009. Rock Center. 17. The Financial Times. — 12.12.2008.

Надійшла до редколегії 12.09.11

Р. Заблоцька, д-р екон. наук, Р. Михайлов, асп.

ПРОБЛЕМИ ФОРМУВАННЯ КОМУНІТАРНОГО СТРАХОВОГО РИНКУ ЄС

У статті розглядається генезис переходу до функціонування єдиного ринку страхування у межах Європейського співтовариства. Автори висвітлюють різні підходи до системи регулювання комунітарного страхового ринку ЄС та розкривають особливості його функціонування.

The article represents us the genesis of moving toward functioning a single insurance market on the expanses of European community. Among the main ideas of the authors is covering different methods for the regulation European Union insurance market system and answering the question related for it existence.

Міжнародна економічна діяльність є процесом реалізації зовнішньоекономічних зв'язків у торгівлі товарами та послугами, спільному підприємстві та співпраці держав на світовій арені. Великої актуальності набувають дослідження процесів зближення між економіками країн Європейського Союзу (ЄС) та економікою України, наукова оцінка дієвості заходів керівництва нашої держави на шляху приєднання до співтовариства, що, у свою чергу, зумовлює необхідність дослідження питання функціонування єдиного ринку ЄС з метою визначення оптимальних способів взаємодії для економіки України.

Серед вітчизняних учених питання функціонування єдиного ринку ЄС досліджують В. В. Копійка, О. І. Шнирков, проблеми європейської інтеграції в умовах глобалізації — А. Марченко, М. І. Марчук, Є. Рябінін, Є. В. Савельєв, В. Сіденко.

Базові геополітичні та зовнішньополітичні пріоритети України в контексті розширення ЄС аналізуються у працях науковців Національного інституту стратегічних досліджень А. С. Гальчинського, О. М. Гончаренка, О. О. Ковальової, Б. О. Парахонського, О. В. Потехіна, П. М. Рудякова.

Центральне місце в російській історіографії проблем європейської інтеграції належить працям Л. І. Глухарьова, комплексним дослідженням Інституту Європи РАН за редакцією Ю. А. Борко. Відповідні дослідження ведуться в таких аналітичних центрах, як Асоціація європейських досліджень, Московський центр Карнегі, Центр пострадянських досліджень МДІМВ МЗС Росії.

Значний внесок у розробку теоретичних основ єдиного ринку ЄС зробили західні вчені Ж. Тріше, Дж. Хаген, Р. Стерн, Б. Хокман, А. Маттоо, П. Сове, П. Брага, П. Брентон, Ф. ДіМауро, Ж. Ніколетті, П. Конвай, Р. Монтізаан, Ф. Кох.

Зважаючи на значне акумулювання фінансових ресурсів у сфері страхування та вагому роль, яку воно сьогодні відіграє у світогосподарських процесах, ЄС має адекватно відповідати на ті виклики, які постають перед цією галуззю. Насамперед слід зазначити, що в основі функціонування комунітарного страхового ринку ЄС лежить система "єдиного паспорта", яка передбачає, що страхові компанії, які отримали дозвіл органу пруденційного нагляду однієї з країн-членів ЄС, можуть реалізовувати свою продукцію в іншій країні ЄС або безпосередньо (наприклад, по телефону або через Інтернет), або шляхом створення в цій країні філії або дочірньої компанії. Ця система базується на принципі взаємного визнання нагляду, здійснюваного органами різних країн, відповідно до гармонізованих правил на рівні ЄС.

Основу "комунітарного підходу" було сформульовано Жаном Монне — французьким політиком і суспільним діячем, відповідно до проекту якого в 1951 році було

запроваджено перше з Європейських співтовариств — Європейське об'єднання вугілля та сталі.

В науковій літературі "комунітарний підхід" використовується в якості протиставлення "міжурядовому підходу" до інтеграції. В першому випадку країни-члени делегують частину своїх власних повноважень наднаціональним (наддержавним) органам і закладам, що можуть приймати обов'язкові рішення як для самих держав так і для громадян. Міжурядовий підхід обмежується погодженням волі повністю суверенних держав, як правило в формі міжнародного договору.

Тому в процесі формування комунітарного страхового ринку важливим є діяльність наднаціональних інститутів Європейського співтовариства і Союзу з реалізації суверенних прав, які передали їм країни-члени, з метою розвитку єдиного простору функціонування ринку страхування.

Частка європейського ринку страхування у 2010 р. склала 37% глобального світового, загальний обсяг страхових платежів — 1 107 млрд. євро (на 3% більше, ніж у попередньому році), частка страхових платежів у ВВП — 8,2%. На ринку функціонує близько 5 000 компаній, у яких безпосередньо зайнято 950 000 населення (близько 1 млн. опосередковано — аутсорсингові послуги та незалежні посередники) [29].

До створення єдиного комунітарного страхового ринку країни ЄС йшли довго, через численні взаємні переговори та консультації. В еволюції переходу до комунітарного ринку послуг ЄС можна виділити такі етапи [7, 8]:

Етап зони вільної торгівлі (ЗВТ) (1958-1969 рр.). У цей період відповідно до Римського договору 1957 р. були поступово скасовані мита і кількісні обмеження на взаємну торгівлю, встановлено спільний митний тариф і запроваджено спільну митну політику щодо третіх країн. У міру лібералізації двосторонньої торгівлі між країнами — членами інтеграційного угруповання виникали часткові зони вільної торгівлі, причому кожна з них зберігала свій національний митний тариф щодо третіх країн.

Етап митного союзу (1968-1976 рр.). Переваги митного союзу і спільної зовнішньоторговельної політики щодо третіх країн реалізувалися спочатку в межах шести країн-засновників, а пізніше — в рамках розширеного ЄС (за рахунок вступу Данії, Ірландії та Великобританії в 1973 р. і Греції, Португалії та Іспанії — на початку 80-х років). На основі угоди 1971 р. між ЄС і ЄАВТ ЗВТ поширилася на сім країн, що були в той час членами Європейської асоціації вільної торгівлі (Австрія, Данія, Норвегія, Португалія, Швеція, Швейцарія та Великобританія). На цьому етапі розпочалася інтеграція у валютно-фінансовій сфері: у 1972 р. було введено спільне плавання валют деяких країн-членів ЄС у визначених межах ("валютна змія"), а від 1979 р. почала функціонувати європейська валютна система.

Етап спільного ринку (1987-1992 рр.). На основі Єдиного європейського акта (Single European Act), а також підписаного в 1985 р. документа White Paper про програму створення внутрішнього ринку країни ЄС зліквідували бар'єри, що залишилися на шляху пересування товарів і факторів виробництва.

Зокрема, було висунуто понад 300 ініціатив, спрямованих на забезпечення більш повної свободи міждержавного руху товарів, послуг, капіталу та робочої сили, і визначено три основні групи бар'єрів, які необхідно усунути. Серед них – фізичні бар'єри (прикордонні митні пости і паспортний контроль), технічні бар'єри (розбіжності в стандартах, невизнання освітніх сертифікатів, пріоритет національних виробників при державних закупівлях) і фінансові бар'єри (розбіжності в оподаткуванні).

Найвагомішим досягненням інтеграційного процесу в рамках ЄС стало створення до кінця 1992 р. єдиного внутрішнього ринку, в результаті чого свобода внутрішньоінтеграційного пересування товарів і послуг не тільки доповнилася свободою переміщення капіталу і робочої сили, а й серйозними заходами узгодження внутрішньоекономічної політики країн-членів.

Етап економічного союзу (від 1993 р.). Це етап посилення політичної інтеграції й форсованого розвитку валютного союзу на основі підписаного на початку 1992 р. в голландському місті Маастрихті договору про Європейський союз. Його створення ґрунтується як на минулих досягненнях погодженої валютної політики, так і на нових ініціативах. На першому етапі (1990-1993 рр.) запроваджено вільне плавання валют усіх країн ЄС у рамках європейської валютної системи й усунуто валютні обмеження; на другому етапі (1994-1998 рр.) створено Європейський валютний інститут і підсилено

координацію макроекономічної політики; на третьому етапі (від 1999 р.) спочатку взаємно фіксовано курси валют, а потім введено єдину валюту і створено єдиний європейський центральний банк.

Виходячи із запропонованої періодизації, можна зробити висновок, що від початку 70-х років основною метою законодавства щодо ринку послуг, яке розроблялося на рівні Європейського Союзу, було формування єдиного ринку відповідно до Угоди про створення ЄС. Така політика підтверджувалася підписанням значної кількості директив щодо різних аспектів функціонування ринків послуг.

Країни-члени ЄС та Європейський Союз у цілому у сфері міжнародної торгівлі постійно дотримувалися політики, що ґрунтувалася на двох основних засадах:

1) лібералізація торговельних відносин, усунення бар'єрів та обмежень у світовій торгівлі сприяє ефективному розміщенню ресурсів, зростанню добробуту населення в окремих країнах та світові загалом. Зняття обмежень, притаманних національному ринку, посилює конкуренцію за споживача, збільшує мобільність факторів виробництва, а отже, веде до підвищення ефективності економіки;

2) ЄС захищає і захищає певні сфери та галузі національних економік країн-членів від конкуренції з боку виробників третіх країн, поступово адаптуючи національних виробників до глобальної конкуренції.

Аналізуючи етапи становлення і розвитку комунітарного ринку ЄС, не можна оминати увагою працю В. Н. Сумарокова, в якій він виокремлює дві концепції державного управління: комунітарну та індивідуалістичну [20] (рис.):

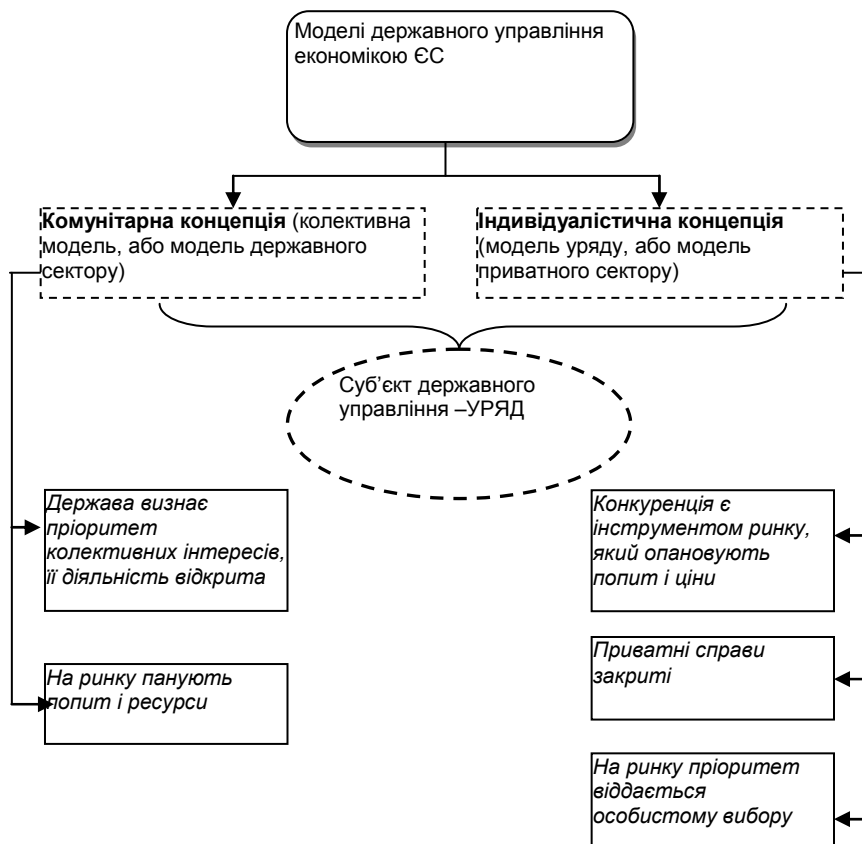

Рис. Моделі державного управління економікою ЄС

При застосуванні комунітарної концепції уряд використовує головним чином прямі адміністративні методи державного управління, організація системи державно-

го управління жорстко централізована або децентралізована. Тип організації визначається урядом згідно з обраним ним напрямом розвитку суспільства. Головна

мета діяльності уряду – задоволення потреб населення на довго- та короткострокову перспективу.

Основою індивідуалістичної концепції є протилежні положення [15-17]. Держава в особі уряду втручається в економічний розвиток держави у тому випадку, коли це продиктовано потребами національної безпеки. Головна мета діяльності уряду полягає у захисті суб'єктів різних форм власності, контролі за дотриманням активного та вільного характеру конкуренції.

У цьому разі органи державного управління використовують переважно непрямі, економічні методи державного управління. Певний інтерес у цьому зв'язку становить американська модель державного управління економікою, об'єкти якої (підприємства, установи, організації) зорієнтовані на отримання прибутку. Вирішальна роль у формуванні фінансово-кредитної політики належить не центральному банку, а біржі. Наслідок такої орієнтації – різке розшарування доходів і рівня життя різних верств населення.

Створення загальних основ єдиного внутрішнього ринку ЄС мало велике значення для розвитку комунітарної політики ЄС, оскільки:

- 1) було ліквідовано останні перешкоди на шляху вільного руху товарів між країнами ЄС;
- 2) практично уніфіковано технічні вимоги до продукції;
- 3) сформовано загальні спільні засади урядових закупівель.

Зазначені кроки сприяли вирівнюванню умов конкуренції між країнами, створенню однорідних принципів економічного змагання європейських виробників на єдиному внутрішньому ринку [17].

Страховання є важливим елементом регулювання комунітарного ринку ЄС – воно стимулює розвиток економіки та господарську активність окремих суб'єктів, тому що створює для всіх учасників рівні права та дає можливість отримати вигоду, спонукає бажання ризикувати, надає підприємцям впевненість, створює нові стимули зростання продуктивності праці й економічного розвитку.

Світова практика виробила два принципові підходи до державного регулювання ринку страхових послуг. Кожний з підходів реалізується в рамках певної системи права – континентальної чи англо-американської.

Континентальна система права діє в Німеччині, Франції, Італії, Іспанії, Японії та інших країнах. Вона заснована на точній законодавчій регламентації діяльності суб'єктів ринку, при цьому основними джерелами права є закони і кодекси. Континентальна система права передбачає модель твердого регулювання страхової справи, що характеризується детальною регламентацією всіх аспектів діяльності страховиків і систематичним контролем за дотриманням законодавства при проведенні страхових операцій.

Для континентальної моделі регулювання страхування, особливо для ранніх етапів її розвитку, були характерні такі форми регулювання, як затвердження органами страхового нагляду страхових тарифів, установлення меж коливання тарифів, затвердження змісту типових форм договорів страхування, перевірка виконання бізнес-планів, нагляд за поточними операціями, регулярні перевірки страхових компаній і т.п.

В англо-американській системі права, що діє у США, Великобританії, Австралії, Канаді та інших країнах, закон не є єдиним джерелом права, поряд з ним важливу роль відіграє судовий прецедент. Законодавство визначає найзагальніші умови, правові рамки економічної діяльності без детальної регламентації. Ця правова система передбачає ліберальну модель регулювання страхування, у якій основна увага приділяється контролю фінансового стану компаній на основі вивчення їх звітно-

сті; відсутня тверда регламентація страхових операцій, затвердження страхових тарифів і т. ін. На її основі формуються дві моделі державного регулювання:

1. Децентралізована модель державного регулювання, що відповідає принципам економічного федералізму. Кожен суб'єкт федерації має власну, автономну страхову систему і відповідно власний орган страхового нагляду, що встановлює нормативи страхової діяльності й контролює звітність страховиків, що функціонують у межах суб'єкта федерації. Єдиного органу страхового нагляду немає. На федеральному рівні регулюються лише окремі ділянки діяльності страхових компаній, основні ж регулятивні функції покладено на органи страхового нагляду в суб'єктах федерації.

2. Централізована модель державного регулювання, що характеризується єдністю системи регулювання. У британській системі діє єдиний орган страхового нагляду. Усі страховики в країні підкоряються загальним правилам і нормативам. Така система зручніша як для цілей державного регулювання страхування, так і для самої страхової діяльності.

Британська модель зовні видається найбільш ліберальною стосовно страховиків. Але не слід забувати про те, що в рамках даної моделі багато регулятивних функцій передано державі. Важливе значення в ній поряд з державним регулюванням мають механізми саморегулювання.

Британська модель регулювання страхування була прийнята за основу при створенні уніфікованої системи регулювання на рівні Європейського Союзу. Її формування відбувалося в три етапи:

1 етап (1973-1987 р.). *Зняття обмежень на діяльність філій і дочірніх організацій страховиків країн-членів ЄС.*

Перша Директива Європейського Союзу зі страхування 73/239/CEE (від 24 липня 1973 р.) стосується видів страхування, відмінних від страхування життя. Відповідно до цієї Директиви страхові організації країн-членів ЄС дістали змогу укладати договори страхування за видами, відмінними від страхування життя, у всіх інших країнах Союзу, у яких вони мають дочірні організації, філії або відділення. Директива значно спрощувала порядок ліцензування цих організацій і філій. Для національних страховиків і компаній інших країн-членів Союзу зрівнювалися умови функціонування. 5 березня 1979 р. була затверджена аналогічна Директива зі страхування життя, однак за нею режим роботи за межами своєї країни був більш жорстким, ніж за загальним страхуванням.

2 етап (1987-1994 р.). *Перехід до уніфікованого регулювання.*

У 1987 р. був підписаний Договір (Угода) про Єдину Європу, відповідно до якого Європейським Союзом почали вживатися заходи для створення до 1992 р. єдиного європейського ринку за широким переліком товарів (послуг), що підлягають уніфікованому регулюванню. У зв'язку з цим набрала чинності ще одна Директива, процес розробки якої почався в 1975 р. і тривав 12 років – до моменту остаточного оформлення в червні 1987 р. Директива дозволила проведення операцій із загального страхування компаніями країн-членів Союзу на території будь-якої країни ЄС без одержання відповідного дозволу в місцевих органах нагляду. Прийняття цієї Директиви фактично означало взаємне визнання всіма країнами Союзу систем ліцензування страхової діяльності. Крім того, Директива містила вимогу інформувати органи страхового нагляду про діяльність дочірніх організацій і філій у країнах, що не входять до ЄС

(частина щодо обмежень на діяльність за межами ЄС згодом була знята).

3 етап – від 1994 р. *Функціонування єдиного європейського страхового ринку з уніфікованим регулюванням*.

Усередині ЄС дозволяється взаємне надання страхових послуг без юридичного оформлення комерційної присутності на території даної країни (реєстрації філій або дочірніх організацій). Унаслідок цього ще більш посилюється зближення національних систем регулювання страхових ринків.

Уніфікація вимог у директивах ЄС зовсім не означає відмови від національних систем регулювання страхового ринку. Навпаки, за національними органами страхового нагляду зберігаються виключне право нагляду за вітчизняними й іноземними страховиками, що оперують у країні, контроль їхнього фінансового стану і т. п. Крім того, директиви ЄС – це інструмент прямого регулювання, а непряме (економічне) регулювання цілком здійснюється на рівні національних систем. Зокрема, режими оподаткування страхової діяльності в різних країнах значно різняться. Вибір моделі, форм і методів державного регулювання залежить від особливостей конкретного страхового ринку, зумовлених специфікою економічного розвитку країни і національних традицій.

10 листопада 2009 р. Європейська Рада прийняла Директиву 2009/138/ЄС стосовно започаткування та ведення діяльності зі страхування та перестрахування (Solvency II). Після імплементації цієї Директиви 1 січня 2013 р. буде змінено чинний режим достатності капіталу.

Solvency II – це фундаментальний перегляд режиму достатності капіталу в галузі страхування Європейського Союзу. Основною метою такого перегляду є формування загальноєвропейських вимог до капіталу та стандартів управління ризиками, які будуть застосовуватися замість вимог Solvency I.

Під дію Solvency II підпадатимуть усі страхові та перестрахові компанії з валовим доходом страховика, більшим ніж 5 мільйонів євро, або технічними резервами, більшими за 25 мільйонів євро. Встановлення більш жорстких вимог достатності капіталу та ризик-менеджменту сприятиме зменшенню ризиків неплатоспроможності страховика, збитків споживача та дестабілізації ринку [6].

До основних складових комунітарної політики страхового ринку в країнах ЄС слід віднести:

1. Єдиний ринок страхових послуг.

У директивах про страхову діяльність визначено режим нагляду, який передбачає видачу єдиної ліцензії та виключний пруденційний нагляд з боку компетентного органу країни-члена ЄС, де зареєстрована страхова компанія. Такий режим нагляду дає можливість страховій компанії працювати в будь-якій країні ЄС згідно з принципом вільного створення філій та вільного надання послуг. Єдиний ринок страхових послуг було створено в середині 90-х років після прийняття директив про страхову діяльність третього покоління – Директиви про страхування життя (92/96/ЄЕС) та Директиви про види страхування, відмінні від страхування життя (92/49/ЄЕС) [4].

2. Страхування життя.

Згідно з чинним законодавством, що регулює діяльність страхових компаній, страховик не може одночасно займатись страхуванням життя та видами страхування, відмінними від страхування життя. Це пояснюється природними відмінностями ризиків, притаманних кожному з названих видів страхування, а також вимогами, що висуваються до фінансів та обліку. Страхування життя стосувалися директиви 79/267/ЄЕС, 90/619/ЄЕС, 92/96/ЄЕС.

3. Види страхування, відмінні від страхування життя.

Починаючи з 70-х років відбулося три етапи прийняття директив, що стосувались видів страхування, відмінних від страхування життя (директиви 73/239/ЄЕС, 88/357/ЄЕС, 92/49/ЄЕС). Інші директиви також вносили зміни до основних директив про страхування життя та види страхування, відмінні від страхування життя, в результаті чого правовий режим розвивався фрагментарно і став надзвичайно складним.

Особливим видом страхування, відмінного від страхування життя, є обов'язкове страхування відповідальності власників транспортних засобів перед третіми особами. Цей вид страхування в усіх країнах-членах є обов'язковим [4].

4. Технічні резерви та управління активами.

Як для компаній, що займаються страхуванням життя, так і для тих, що займаються видами страхування, відмінними від страхування життя, визначено абсолютно різні режими роботи з активами, що представляють технічні резерви, які є основою для здійснення страхових виплат за вимогами застрахованих, і активами, що покривають інші зобов'язання і використовуються для виплат за вимогами інших кредиторів.

5. Вимоги щодо платоспроможності та бухгалтерського обліку.

Вимога до страхових компаній забезпечувати достатній запас платоспроможності є одним із найбільш важливих загальноприйнятих пруденційних правил. Запас платоспроможності – це лише один з аспектів, хоча і дуже важливий, фінансового становища страхової компанії. Чинні вимоги щодо запасу платоспроможності були запроваджені у 1973 р. з прийняттям Першої Директиви стосовно діяльності страхових компаній, які займаються видами страхування, відмінними від страхування життя (72/23 9/ЄЕС), та в 1979 р. з прийняттям Першої Директиви стосовно діяльності страхових компаній, які займаються страхуванням життя (79/267/ЄЕС) [5].

Режим забезпечення платоспроможності, створений у 70-ті роки, було змінено і модернізовано в рамках пакетів Solvency I та Solvency II.

6. Регулювання ступеня концентрації на ринку страхових послуг.

У Директиві 2002/87/ЄС визначено, що пруденційний нагляд здійснюватиметься за діяльністю групи в цілому, особливо в частині платоспроможності та концентрації ризику на рівні конгломерату, трансакцій, здійснюваних у межах групи, внутрішніх процедур управління ризиками на рівні конгломерату, а також відповідності менеджменту.

7. Реорганізація і припинення діяльності.

Згідно з Директивою 2001/17/ЄС від 19 березня 2001 р. рішення про початок реорганізації та припинення діяльності ухвалює компетентний орган країни-члена ЄС, де було видано дозвіл на діяльність компанії (країна реєстрації) у відповідності до законодавства цієї країни.

8. Договірне право в галузі страхування і захист споживачів.

У ЄС договірне право в галузі страхування ще не повністю гармонізовано. Узгоджені обов'язкові правила стосуються захисту прав споживачів та права на отримання інформації, припинення дії договору та вилучення коштів на користь страхувальника. Ці правила також визначають вибір права, що застосовується до певного договору страхування та до несправедливих умов у стандартних формах.

9. Страхові посередники.

Концепція єдиного ринку страхових послуг передбачає, що страхові посередники повинні мати можливість вести свою діяльність по всій території ЄС та надавати послуги вільно у відповідності до принципів, закладених

у Договорі. Страхові посередники є необхідною ланкою в процесі реалізації страхових продуктів у Європейському Союзі. Таким чином, вони становлять важливий елемент функціонування єдиного ринку страхових послуг. На практиці законодавство ЄС особливу увагу приділяє розгляду скарг споживачів щодо страхових посередників. Так, Директива ЄС № 2002/92/ЄС від 9 грудня 2002 р., що регулює діяльність страхових та перестрахових посередників, які засновані чи бажають розпочати діяльність в одній з держав ЄС, передбачає, що всі держави-члени ЄС мають установити порядок подання скарг споживачами та асоціаціями споживачів на дії посередників, а також порядок відповідей на ці скарги. Крім того, вони мають сприяти встановленню порядку подання скарг і їх розгляду для досудового врегулювання спірних питань між посередниками та споживачами.

Нині європейські країни мають розвинуту страхову систему, яка пропонує клієнтам близько 400-500 видів страхування. Багаті страхові традиції кожної з країн Європи, а також процеси економічної інтеграції створили передумови для об'єднання національних страхових систем у єдиний європейський страховий ринок, що характеризується дуже високим рівнем розвитку страхування. Датою створення єдиного страхового ринку, на якому сьогодні функціонують близько 5000 страховиків, вважають 1 липня 1994 р.

Важливо зазначити, що саморегулювання страхового ринку здійснюється міжнародними об'єднаннями страховиків. Головне з них у Європі – Європейський комітет зі страхування (ЄКС, Comité Européen des Assurances, CEA) – створено в 1953 р. як консультативний і координаційний центр, покликаний сприяти розвитку страхування в Європі і репрезентувати інтереси європейського страхового ринку на міжнародному рівні [19].

Основне завдання ЄКС – представляти інтереси страховиків країн-членів ЄКС у міжнародних організаціях, передусім у Європейському Союзі. Звідси – такі напрямки роботи, як: сприяння формуванню страхової культури в суспільстві; організація конференцій; видавнича діяльність у сфері страхування; розвиток інформаційного забезпечення страховиків; участь у розробці міжнародних норм права; захист економічних інтересів учасників національних ринків у взаєминах з їхніми урядами тощо.

У зв'язку з фінансово-економічною кризою та з урахуванням звіту, що був підготовлений групою високого рівня під головуванням Жака де Ларозьє¹, Єврокомісія опрацювала пропозиції до проекту нової структури фінансового нагляду в ЄС. Проект передбачав створення Європейської Ради з системних ризиків (European Systemic Risk Board (ESRB)), Європейської системи фінансових наглядачів (European System of Financial Supervisors (ESFS)) та Європейського органу з регулювання страхової діяльності та діяльності щодо недержавного пенсійного забезпечення (European Insurance and Occupational Pensions Authority (EIOPA)).

Європейська Рада з системних ризиків стала новим незалежним органом, який відповідає за збереження фінансової стабільності, забезпечуючи "макроруденційний" нагляд на рівні ЄС.

Для реалізації запланованого ESRB здійснює такі основні функції:

1) збирає та аналізує всю важливу інформацію для моніторингу та оцінки потенційних загроз фінансовій стабільності, які є результатом макроекономічного розвитку та розвитку фінансової системи в цілому;

¹ Жак де Ларозьє – экс-голова Центрального банку Франції та директор-розпорядник МВФ. В групу також входила Рада міністрів фінансів та економіки країн Європейського економічного співтовариства (ECOFIN), 25.02.2009 [25].

2) ідентифікує та визначає найбільш пріоритетні ризики;

3) попереджає про проблемні ризики, які є істотними;

4) за необхідності надає рекомендації щодо заходів, які мають бути вжиті як реакції на ідентифіковані ризики;

5) продовжує моніторинг певних попереджень та рекомендацій;

6) співпрацює з Міжнародним валютним фондом (International Monetary Fund), Радою фінансової стабільності (Financial Stability Board) та третіми країнами.

Європейська система фінансових наглядачів складається з національних наглядових органів та агентств щодо нагляду за банківськими установами, ринком цінних паперів, страхових компаній та пенсійних організацій, які мають реалізовувати такі функції: встановлення єдиних гармонізованих правил щодо ліцензування та нагляду за фінансовими інститутами; забезпечення цілісності застосування європейських правил, включаючи питання:

a) посередництва та врегулювання можливих розбіжностей між національними органами нагляду;

b) гарантування нагляду національних органів за виконанням спільного законодавства;

c) встановлення спільної культури нагляду та цілісної наглядової практики;

d) безпосереднього нагляду за окремими надєвропейськими інститутами, які регулюються на рівні ЄС (наприклад, Агентство кредитних рейтингів);

e) гарантування скоординованих дій у кризовій ситуації з можливістю прийняття рішення надзвичайного характеру, а також акумулювання "мікроруденційної" інформації.

Метою Європейського органу з регулювання страхової діяльності та діяльності щодо недержавного пенсійного забезпечення є підтримка стабільності фінансової системи, прозорості ринків небанківських фінансових послуг, а також захист прав споживачів страхових послуг. Ця мета досягається завдяки виконанню таких завдань: поліпшення захисту споживачів фінансових послуг, відновлення довіри до фінансової системи; запровадження надійної й ефективної системи регулювання та нагляду з урахуванням різних інтересів усіх держав-членів та різного характеру фінансових інститутів; сприяння підвищенню гармонізації та узгодженості у застосуванні правил для фінансових установ та ринків у Європейському Союзі; посилення контролю за діяльністю транскордонних груп, а також сприяння координації наглядової діяльності в межах Європейського Союзу [28].

Отже, є всі підстави стверджувати, що Європейська спільнота зробила кілька важливих кроків у пошуку оптимальних механізмів мінімізації негативних наслідків, викликаних фінансовою кризою, яка знайшла своє відображення у інституційному реформуванні комунітарної страхової політики ЄС.

Висновки

В умовах існування єдиного економічного простору на території ЄС страховий ринок є не тільки частиною фінансового ринку, а й суттєвим чинником конвергенції економічного розвитку країн.

Важливим результатом розвитку комунітарної політики в ЄС є зміна самого підходу до неї, визнання пріоритетності її завдань для успіхів інтеграційних процесів у цілому. Зміна підходів утілюється в значному збільшенні фінансових коштів, диверсифікації форм та методів комунітарної політики, спробах ЄС уже на етапі розробки рішень взяти до уваги їх вплив на соціальний розвиток.

Досвід зарубіжних країн свідчить, що розвинутий ринок страхових послуг сприяє розвитку підприємництва та вирішенню багатьох соціальних проблем насе-

лення. Таким чином, стає зрозумілим, що страхування – об'єктивно необхідний атрибут ринкової економіки країни, а ступінь його розвитку слугує показником зрілості ринкових відносин. Для України розвиток страхового ринку ЄС є прикладом щодо реалізації власного надійного механізму мінімізації можливих втрат від непередбачуваних подій та вирівнювання наявних дисбалансів у соціально-економічному розвитку країни.

1. 73/239/ЕЕС Перша Директива Ради ЄС – Початок та здійснення професійної діяльності в галузі страхування. Електронний ресурс: <http://www.znay.ru/law/eec/eec73-239.shtml> 2. 88/357/ЕЕС Друга Директива Ради ЄС про зміни Директиви 73/239/ЕЕС – Положення, спрямовані на забезпечення виконання принципу свободи надання послуг. Електронний ресурс: <http://www.znay.ru/law/eec/eec88-357.shtml> 3. 90/618/ЕЕС Зміни до директив 73/239/ЕЕС та 88/357/ЕЕС – Страхування відповідальності власників автотранспорту. 4. 92/49/ЕЕС Третя Директива Ради ЄС про зміни директив 73/239/ЕЕС та 88/357/ЕЕС. Електронний ресурс: <http://www.znay.ru/law/eec/eec92-49.shtml> 5. 2002/13/ЕС Зміни Директиви 73/239/ЕЕС – Маржа платоспроможності компаній, що займаються видами страхування, відмінними від страхування життя. Електронний ресурс: <http://www.znay.ru/law/eec/eec2002-13.shtml> 6. Директива 2009/138/ЕС Solvency II Європейського парламенту та Ради ЄС від 25 листопада 2009 р. 7. Баглюк Ю. Б. Інтеграція українського ринку страхових послуг у світову систему: Дис.... канд. екон. наук. – Донецьк, 2008. – 188 с. 8. Вовк Т., Друзенко Г., Зугравий Г., Качка Т., Коноваленко І., Парпап М., Перестюк Н. Регулювання сфери фінансових послуг у праві Європейського Союзу та перспективи адаптації законодавства України. – Харків: Консум, 2002. – 912 с. 9. Європа перемен: концепції і стратегії інтеграційних процесів / Под ред. Л. І. Глухарева. – М.: Крафт, 2006. – 352 с. 10. Європейський Союз та Україна: Стратегія відносин в контексті розширення. – К.: "К.І.С.", 2003. – 206 с. 11. Копійка В.В. Європейський Союз: Досвід розширення / Україна. – К.: Юрид. думка, 2005. – 448 с. 12. Марченко А. Регіональна політика Європейського Союзу: історія і сучасність // Світова економіка. – 2004. – №5. – С. 24-27. 13. Марчук М. І. Інтеграція як чинник еволюції регіональної правової системи: досвід ЄС // Електронний ресурс: <http://radnuk.info/statii/547-evro/14580-2011-01-18-06-06-02.html> 14. Особливості страхування життя в європейських країнах // Електронний ресурс: <http://economy.at.ua/publ/7-1-0-49> 15. Рябінін Є. Процеси інтеграції у XX столітті: основні концепції їх вивчення // Електронний ресурс: <http://www.politik.org.ua/vid/magcontent.php3?m=1&n=63&c=1411> 16. Рябченко О.П. Держава і економіка: адміністративно-правові аспекти взаємовідносин: Монографія / За заг. ред. О. М. Бандурки. – Харків: Вид-во Ун-ту внутр. справ, 1999. – 304 с. 17. Савельєв Є.В. Європейська інтеграція і маркетинг: Наукові нариси. – Тернопіль: Карт-бланш, 2003. – 482 с. 18. Сіденко В. Розширення Європейського Союзу на схід: наслідки для України // Національна безпека і оборона. – 2004. – №3. – С.7-10. 19. Страхова індустрія Великої Британії // Електронний ресурс: <http://forinsurer.com/public/03/04/17/1041> 20. Сумароков В. Н. Государственные финансы в сфере макроэкономического регулирования. – М.: ФинС, 1996. – 224 с. 21. Черешнюк В. Внутренний рынок Европейского союза: основные аспекты правового регулирования перемещения товаров // Електронний ресурс: <http://www.k-team.com.ua/ru/library/articles/5.html> 22. Шнирков О. Політика Європейського Союзу у сфері міжнародної торгівлі: особливості сучасного етапу // Економічний часопис-XXI. – 2004. – №5. – С.28-31. 23. Hagen J., Bruckner M. Monetary and Fiscal Policy in the European Monetary Union // Monetary and Economic Studies (Special Edition). – 2002. – December. 24. International Convergence of Capital Measurement and Capital Standards. A Revised Framework // Basel Committee on Banking Supervision. – Basel. – Updated November 2005 // Електронний ресурс: – Mode of access: www.bis.org 25. Report of the high-level group on financial supervision in the EU. – Brussels. – 25.02.2009. Електронний ресурс: – Mode of access: http://ec.europa.eu/internal_market/finances/docs/de_larosiere_report_en.pdf 26. Trichet J.-C. Economic and Financial Integration in EMU and Implications for Monetary and Economic Policies // SUERF / UNICREDIT conference "Governance and Structure of European Finance after EU Enlargement". – F.a.M. – 2005. – 9 March. 27. Сайт Європейського союзу. Директиви сфери послуг // Електронний ресурс: http://ec.europa.eu/internal_market/services/services-dir/background_en.htm#final 28. Сайт Державної комісії з регулювання ринків фінансових послуг // Електронний ресурс: <http://www.dfp.gov.ua> 29. Сайт Європейського комітету зі страхування. Електронний ресурс: <http://www.cea.eu/index.php/facts-figures>

Надійшла до редколегії 12.09.11

В. Мазуренко, канд. екон. наук, доц.

СИСТЕМНІ ДЕТЕРМІНАНТИ ТА ЕТАПИ РОЗГОРТАННЯ СВІТОВИХ ФІНАНСОВИХ КРИЗ

Ця стаття присвячена аналізу системних детермінант світових фінансових криз. Автор ставить за мету виокремити, класифікувати та узагальнити основні детермінанти фінансових криз, дослідити фази та стадії їх розгортання.

This paper is devoted to the analysis systemic determinants of world financial crises. The purpose of the author is to define, classify and generalize the basic determinants of financial crises, to investigate their phases and stages.

Жодна країна не лишилась осторонь світової фінансової кризи, що розпочалась з падіння фінансових ринків у 2007 році у епіцентрі – економіці США, та яка восени 2008 р. дуже швидко поширилась на інші регіони світу. Нагромаджені "глобалізовані" та "транснаціоналізовані" дисбаланси створили свого роду ефект натягнутої пружини (струни), яка на певному етапі не втримала тиску.

Стрімке поширення кризових процесів призвело до кардинального переосмислення цінностей й падіння вартості не тільки фінансових, а й товарних активів, нерухомості, що викликали "тектонічні" зрушення у напрямках міжнародного руху капіталу. Цей рух, першу хвилю, якого очолював космополітичний спекулятивний капітал монополюючи керований міжнародними "арбітрами" – трійкою рейтингових агенцій викликав обвальне падіння вартості фондових активів та національних валют країн периферії й навіть окремих розвинених країн. Країни з інституціонально слабкими фінансовими системами, фіксованими режимами, незначним рівнем міжнародних резервів та обтяжливим рівнем зовнішньої заборгованості відчували найбільшого шоку. Метою руху такого капіталу, як це не дивно був постраждалий епіцентр кризи – США та інші розвинені країни.

Переосмислення цінностей потребувала також переоцінки стану активів банків, страхових компаній, хеджових фондів та інших фінансових установ, що в умовах глобальної тенденції вибуху "бульбашок" викликала багатомільярдні списання таких активів, що раніше підтверджувались найвищим рейтингом "AAA". Так, за деякими

оцінками лише у 2008 році списання вартості активів перевищили 50 трлн. дол. Паніка та шок від втрати вкладів охопила інвесторів та кредиторів по усьому світу.

Після переоцінки рівня достатності капіталу національних системоутворювальних банків, уряди таких країн як США, Великобританія, Японія, Франція ФРН, Швеція, Швейцарія, Угорщина та багатьох інших країн почали рятувальні операції з підтримки національних банківських систем. Загалом сукупний обсяг антикризових програм країн перевищив за деякими оцінками 13 трлн. дол США.

Активну роль у координації національних антикризових програм, та надання допомоги постраждалим країнам відігравав G-8 та її розширений формат G-20, ЄС та МВФ. З метою подолання міжнародної кризи ліквідності G-8 /G-20, ЄС та США своїми рішеннями намагались повернути на ринки капітал, що подався у офшори, після угодженого зниження ЦБ ставок до надзвичайного мінімуму.

Разом з тим, такі заходи не врятували від банкрутства багато міжнародних банків, у першу чергу інвестиційних й розпочалась криза міжнародна банківська криза.

Масштабне надходження капіталу у центр світового господарства дестабілізувало досягнутий паритет між ключовими валютами та викликала флуктуації на валютних фінансових та товарних ринках.

Світова фінансова криза виявилась свідченням того, що спрощені припущення, на яких багато в чому

заснована сучасна макроекономіка, не здатні належним чином пояснити події реального світу.

Так наприклад, ООН, МВФ, СБ упродовж 2008-2009 рр. систематично погіршували прогнози темпів розвитку світової економіки. З цього приводу слід зазначити, що стандартна економічна теорія ринкових систем ніколи не розраховувала на таку турбулентність фінансових ринків, яка спостерігається сьогодні, а провідні світові організації, прогнози яких ґрунтувались, зокрема, на неокласичних моделях й моделях динамічної стохастичної рівноваги, що базується на концепції раціональних очікувань, виявилися неспроможними передбачити глибину глобальної фінансової кризи.

Швидке зростання і подальше падіння широкого діапазону цін на активи, як представлялося, мали небагато спільного з раціональним процесом ціноутворення, пов'язаним з базовою вартістю. Це породжувало рівні цін, які згодом виявлялися "економічно неприйнятними".

Значна кількість теорій фінансових криз, у широкому розумінні слова пов'язує їх із критичними (поворотними) точками циклів ділової активності. Так, за підрахунками фахівців в економічній науці представлено близько 1,5 тис. типів економічних циклів – різної тривалості. Проте розмаїття факторів, що їх обумовлює створило складнощі для аналізу процесів, що відбуваються у світових фінансах.

Не змогли також заздалегідь виявити проблеми, що загострювалися й моделі, побудовані на кейнсіанських принципах. Некейнсіанські моделі відрізнялися від класичних насамперед тим, що вони ґрунтувалися на припущенні Дж. М. Кейнса про негнучкість заробітної плати й цін під час шоків, яким піддається економічна система. Цей підхід також було покладено в основу нової динамічної стохастичної моделі загальної рівноваги економіки, що одержала поширення в останні роки, навіть серед дослідників у ЦБ розвинених країн світу. Як зазначали у одній з останніх своїх робіт Дж. Акерлоф та Р.Шиллер, в умовах невизначеності економічна поведінка багато в чому керується евристичними прийомами й чистими емоціями або "природним оптимізмом", які можуть викликати раптові і різкі відхилення від минулої практики.

Відстоюючи власні кейнсіанські погляди, нобелівський лауреат у галузі економіки П. Кругман доводить, що ринки далеко від ефективності, люди нерациональні, а держава повинна серйозно втручатися в економіку з метою недопущення "бульбашок" цін на активи. Крім того вчений виступає проти заміни економіки відірваними від реальності складними математичними моделями, вважаючи це однією з причин сучасної кризи. П. Кругман пропонує дивитися на економічне життя планети глибше і разом з тим простіше, опираючись на факти, а не багатоперехові умовиводи.

Як зазначав у своїй роботі відомий дослідник С. Вайн для створення сучасних складних прогнозних економетричних моделей потрібні були висококваліфіковані кадри. Тому банки і рейтингові агентства наймали фахівців з досвідом роботи в NASA або в галузі ядерної фізики, тобто дуже "просунутих" знавців моделювання, що, як відомо, нематематикам, рідко здатні донести до економістів механізми роботи своїх моделей, що й ускладнює контроль над ними. Моделі які працювали в сфері технологій, робототехніки непрацювали в економіці, оскільки люди не механізми, а їх поведінка мінлива [2].

Гіпотеза ефективних ринків також не передбачала можливостей утворення "бульбашок" або їхніх вибухів, оскільки значні падіння цін на активи, як правило, роз-

глядалися як ринкова реакція на зміни фундаментальних макроекономічних показників.

Слід відмітити широту спектру монетаристських концепцій фінансових криз. Так, зокрема Ч. Кіндлебергер визначав фінансову кризу як гостре, коротке, безпосередньо не пов'язане з циклом, погіршення усіх або більшості фінансових показників – короткотермінових відсоткових ставок, цін на активи (акції, нерухомість, землю), збільшення комерційних банкрутств і краху фінансових посередників. У такому визначенні науковець підкреслював гострий характер і короткотерміновість фінансової кризи, повністю заперечує їхню циклічність та також залишає поза увагою питання ірраціональної поведінки економічних суб'єктів.

Монетаристський підхід пояснення детермінант фінансових криз було також викладено у роботах М. Фрідмана і А.Дж. Шварц. Проте до недоліків їх теорій фінансових криз можна зарахувати таке: фінансова система ототожнюється з кредитною; а фінансова нестабільність розглядається винятково з боку банківської кризи та взаємовідносин між кредитором і позичальником. Боргова криза та валютні шоки виносяться за рамки визначення фінансової кризи.

А. Деміргук-Кант та Е. Детражиач Л.Лайвен й Ф. Валенсія Д.В. Даймонд і Ф.Х. Дібвіг та інші у своїх дослідженнях акцентували увагу саме на банківському сегменті фінансових криз. Фундаментальний теоретичний аналіз кризових процесів у сфері боргових відносин, й суверенної платоспроможності міститься у роботах Д.Т.Бірза, Р.Хеммінга й Н.Чока Е.Детражиача й А.Спілімберго. Значна кількість досліджень зосереджують увагу на валютному компоненті фінансових криз зокрема (П. Кругман, М. Обстфельд, Дж. Франкела та Е. Роуза Б. Ейченгріна, Е. Роуза та Ч. Упшоша). Одночасне виникнення двох з основних компонентів фінансових криз (як правило валютної і банківської) у науковій літературі одержало назву подвійної кризи (twin crises). Уперше цей феномен визначили Г. Камінські та К. Рейнхарт. Проте за межами їх аналізу залишився борговий компонент фінансових криз. І. Голдштейн, А. Познер, Дж. Франкел, С. Морріс та Х. Шин, К. Бьорнсайд, Р. Ченг та А. Веласко, І. Голдфайн та Р. Валдес, В. Міллер та А. Веласко та Н. Маріон аналізували банківський сектор у поєднанні з валютним.

Не можна пояснити сучасну фінансову кризу й на основі моделі побудови світового ринку капіталу "центр – периферія", що була запропонована Дж. Соросом. Його модель базується на припущенні, що криза виникатиме саме в країнах периферії й тоді капітал змінює напрямок та починає рухатись у центр.

Сьогодні спостерігалась зовсім інша ситуація – капітал рухався із відносно стабільної периферії у постраждалий центр світової економіки.

Слід зазначити, що найбільш загальну класифікацію фінансових криз на валютні, банківські та боргові було запропоновано у науковий оборот експертом Національного бюро економічних досліджень США Майклом Бордо, проте науковець не передбачав одночасне виникнення та розвиток подвійних та потрійних криз.

Для сучасних фінансових ринків та ринків активів були характерні періодичні цикли буму, за якими наставали різкі спади. Існування дестабілізуювальних кредитних циклів та циклів у динаміці цін на активи є одним із принципових положень гіпотези фінансової нестабільності Г. Мінські. На можливість застосування положень цієї гіпотези також до аналізу міжнародного валютного ринку і до періодів завищення та заниження вартості національ-

них валют указували Ч. Кіндлебергер та Р. Алібер. Термін "моментум Мінські" дістав поширення у науковій літературі як вислів, що визначає точку у якій кредитний цикл здійснює поворот від експансії до скорочення.

Гіпотеза фінансової нестабільності Мінські припускає, що фінансові ринки можуть генерувати свої власні внутрішні сили, що викликають хвилі кредитної експансії і зростання цін на активи, за якими слідують хвилі зменшення обсягів кредитування та падіння цін. З положень гіпотези Мінські випливає теза про те, що фінансовим ринкам не властиве внутрішнє прагнення до оптимізації або стабільності, й це звичайно не призводить до природно оптимального розподілу ресурсів. Іншими словами, аргументи Мінські входять у протиріччя з самою основою сучасною ортодоксальною економічною теорією, що заснована на принципах вільної торгівлі.

Таким чином, невідповідність сучасним економічним реаліям та викликам, які постали перед світовою спільнотою, актуалізують необхідність розширення звичних рамок традиційних досліджень.

За даними МВФ, упродовж 30 останніх років економіки 17 провідних країн світу відчули на собі негативний прояв 113 фінансових криз: 37 у 1980-ті роки, 42 у 1990-ті роки й 34 фінансові кризи у 2000-х роках. При цьому переважна більшість кризових епізодів спостерігалася на фондових ринках – 50 епізодів (45%). За цей період відбулося 43 банківські кризи (38%) і 20 валютних (17%). Зазначається, що тривалість банківських криз перевищувала валютні. Середній термін кризового періоду у фінансовій сфері склав 2,4 квартали [8, С.124].

Найбільш узагальненим фундаментальним чинником фінансових криз, на наш погляд, виступає загострення глобальних дисбалансів у сфері торгівлі та потоків капіталу внаслідок розбіжностей між темпами заощадження, споживання й інвестицій у різних країнах.

Фінансові кризи є складними подіями, що зумовлені багатьма причинами, виявлялись у девальвації національної валюти, у посиленні інфляції, у різкому падінні курсів цінних паперів, у скороченні їхньої емісії, у масовому вилученні внесків із комерційних банків, у значному скороченні обсягів кредитування, зростанні банкрутств господарських суб'єктів й фінансових установ, що їх обслуговують, у розладі платіжно-розрахункових систем.

Отже світова фінансова криза, на нашу думку, – це раптове, синхронізоване порушення рівноваги міжнародних фінансових ринків, що відбувається унаслідок поширення дестабілізації системи фінансових відносин країн епіцентру, яка поширюється на інші регіони і дістає вияв у спонтанному, неочікуваному падінні вартості активів (акцій, нерухомості тощо), погіршенні динаміки більшості фундаментальних макроекономічних показників і через дезорганізацію процесів формування та розподілу централізованих фондів держав викликає різке зростання зовнішнього боргу та ймовірності дефолту за приватними, а інколи й суверенними боргами. Залежно від системних детермінант і ступеня стійкості фінансової системи світова фінансова криза в окремих країнах може набирати форми валютної, банківської та боргової кризи різної глибини або будь-якої їхньої комбінації. Світова фінансова криза, окрім країн епіцентру, де вирішальне значення мають внутрішні джерела походження, як правило, зумовлюється зовнішніми чинниками (шоками) і посилюється слабкістю внутрішньої фінансової системи та диспропорціями економіки

Основними детермінанти фінансових криз є, на наш погляд, такі:

- порушення рівноваги, між фундаментальними параметрами, що вважаються основою стабільності існуючої інституціональної структури економіки, у тому числі надмірно високий рівень безробіття та несприятлива політична ситуація;

- фінансова нестабільність, що пов'язана із критичними (поворотними) точками циклів ділової активності, та яка розглядається як складова циклічної економічної кризи зокрема у в трьох сегментах економіки: сферах грошового обігу, кредитного й фондового ринку;

- перевищення темпів зростання внутрішнього кредитування, порівняно з темпами зростання попиту на грошові кошти, що, у свою чергу, викликає зростання надлишку грошей в обігу;

- нестабільність фінансового стану підприємств й фінансових установ, що впливає на зниження темпів економічного зростання країни, у тому числі завдяки швидкому збільшенню відсоткових ставок за кредитами у національній й іноземній валюті;

- нестабільність на фінансових ринках у формі раптового зниження цін на основні національні фінансові активи, що викликає масові банкрутства суб'єктів ринку;

- криза державних фінансів, що виявляється у порушенні процесу формування та розподілу централізованих державних фондів, у надмірному кредитуванні державного сектора, значному або такому, що постійно збільшується, дефіциті державного бюджету;

- раптове, після певного періоду абсолютної або відносної стабільності, зниження вартості національної валюти відносно іноземних, у тому числі внаслідок фундаментальної невідповідності між внутрішньою економічною політикою влади й фіксованим валютним курсом, стрімкого зростання негативного сальдо поточного рахунку та платіжного балансу, різкого збільшення тиснення валютного курсу, спекулятивного нападу на фіксований режим валютного курсу та масштабних втрат валютних резервів;

- глибокий розлад функціонування основних складових фінансової системи країни, що виявляється у повній неплатоспроможності фінансових установ та супроводжується "банківською панікою", що посилюється, у тому числі завдяки слабкості нагляду й незадовільної системи зі страхування депозитів, зростання впливу іноземного капіталу. Банківська паніка, унаслідок втрати довіри до фінансових установ, спроможна викликати банкрутства навіть тих з них, які за інших умов розглядаються як надійні та стабільні;

- зіткнення між соціальними групами, що викликають порушення характеру та системи регуляції, що знаходять свій прояв у неефективній економічній, валютно-фінансовій та кредитній політиці;

- інформаційно-залежна детермінанта криз, що знаходить прояв у загостренні асиметрії інформації на фінансових ринках в умовах кредитної експансії, низької вартості активів, неефективного інвестування та утворення бульбашок у вартості активів (або фінансових пірамід), і яка, унаслідок раптового визнання кредиторами нерациональності своєї поведінки порушує, рівновагу функціонування фінансової системи, викликає дезорганізацію роботи фінансових ринків;

- надмірне та стрімке зростання зовнішньої заборгованості в іноземній валюті як державного так й приватного сектору, що, у першу чергу, через значний рівень короткострокової зовнішньої заборгованості знижує ліквідність банківської системи;

➤ цілеспрямовані дії великих учасників фінансових ринків типу фондів Сороса, які спроможні впливати на ринкові ціни без сторонньої допомоги.

У цілому системні детермінанти світової фінансової кризи можна визначити як якісні динамічні структури, що характеризують логічний причинно-наслідковий зв'язок між виникненням нерівноваги на фінансових ринках та порушенням інтегральної єдності системоутворювальних елементів глобальної фінансової архітектури. Нерівновага на фінансових ринках зумовлюється

дією фундаментальних чинників та каталізаторів і залежить від домінантних компонентів, фаз, каналів і факторів поширення.

Зв'язок між детермінантами фінансових криз є дуже рухливим: те, що в одних умовах виступає в ролі передумови, в інших може виявитися причиною, фактором або ланкою, що опосередковує кризовий вплив.

Схематично систему детермінант фінансових криз зображено на рис.1.

ДЕТЕРМІНАНТИ ФІНАНСОВИХ КРИЗ							
Домінантні структурні компоненти		Фундаментальні чинники	Каталізатори	Фази	Канали	Фактори	Іструменти анти-кризової політики
Валютні	Нерівновага платіжного балансу	Нестійкість фінансової системи	"Провокаційні" політичні заяви чи дії	1. Початкова фаза	Зовнішні шоки	Крах потужних фінансових установ	Національні
	Деформація попиту та пропозиції на валютному ринку	Структурні слабкості (вразливість) економіки та фінансової системи, у тому числі в умовах трансформаційних процесів			Подібність макроекономічної ситуації		
Банківські	Ризик погіршення якості активів банківської системи	Асиметрична інформація на фінансових ринках:	Банківська паніка	2. Активна фаза	Зовнішньоторговельний канал	Паніка та стадна поведінка інвесторів на фінансових ринках	Національні
		неліквідність, неплатоспроможність			Ефект конкурентної девальвації		
Боргові	Криза ліквідності банківських установ.	Циклічна нерівновага фінансових ринків	Спекулятивний напад на валюту	3. Фаза спаду	Ефект на доходи	Стрімкий розпродаж активів	Міжнародні
	Дефолт або примусова реструктуризація зовнішньої заборгованості державного та/або корпоративного секторів	Загострення балансової нерівноваги:			Ефект дешевого імпорту		
		на метарівні, на макрорівні	Помилкові оцінки рейтингових агенцій		Фінансовий канал		
		Регулятивні недоліки та нерациональна макроекономічна політика влади			Прямі фінансові зв'язки		
		Експансійна грошово-кредитна, податково-бюджетна та боргова політика			Спільний кредитор		
					Спільний інвестор		
					Інформаційний канал		
					Асиметрична інформація і стадна поведінка		
					Асоціативне мислення інвесторів		
					Політичний канал		

Розроблено автором

Рис. 1. Система детермінант фінансових криз

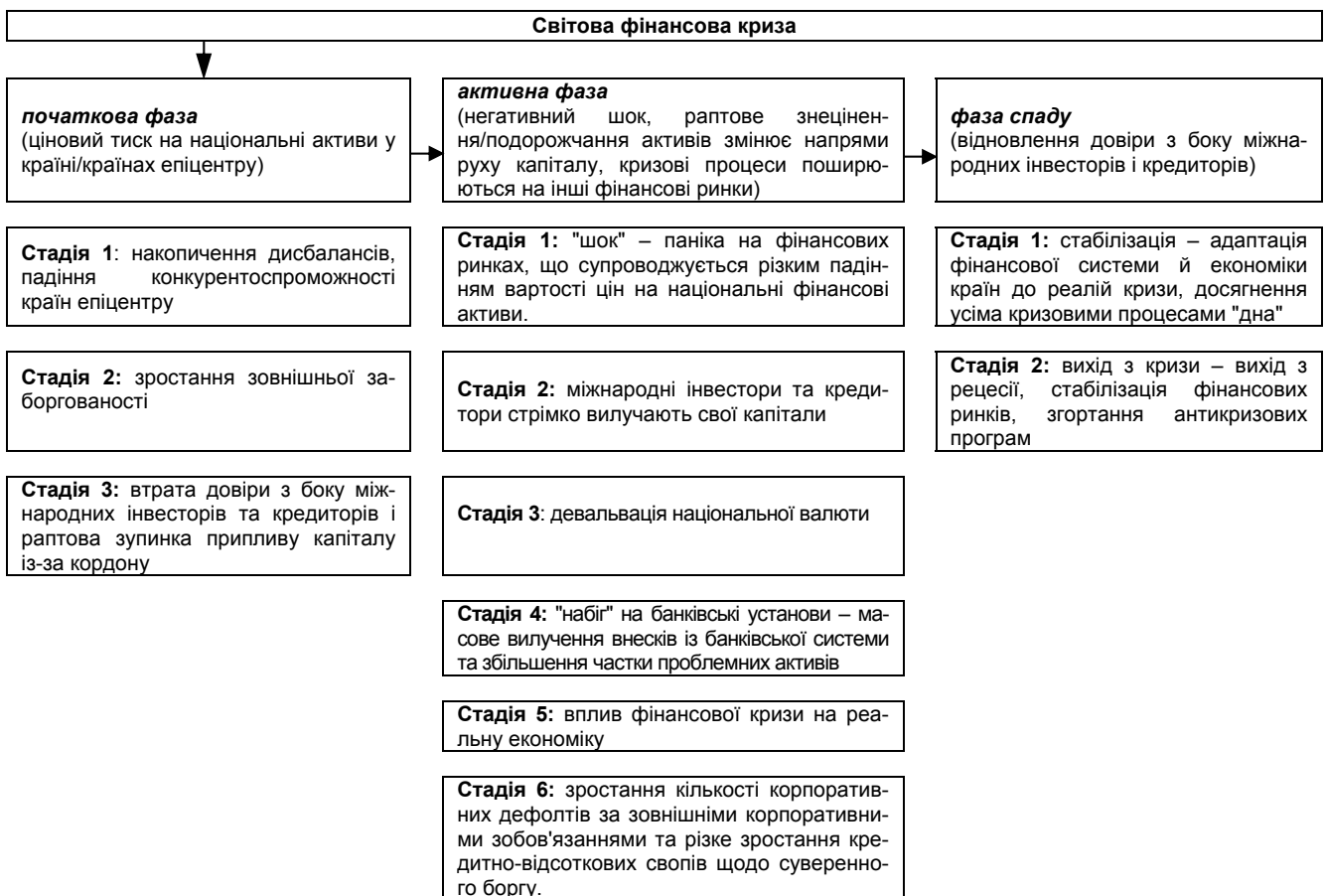
Світові фінансові кризи під час виникнення, розвитку та затухання проходять певні етапи циклу й характеризуються періодами загострення дисбалансів та протиріч у епіцентрі майбутньої кризи, виникненням нестабільності та розгортанням кризових процесів на фінансових ринках, їх поширенням на інші країни та регіони, які завершуються досягненням нового рівня рівноваги.

Як зазначав дослідник Барановський О.І. "...сама криза має кілька прихованих періодів своєї динаміки: латентний (прихований) період, коли її передумови на-зрівають, але ще не стають явними; період обвалу, тобто стрімкого загострення всіх суперечностей, різкого погіршення динаміки всіх показників, порушення стабільності; переходу до фази депресії, яка забезпечує

тимчасову рівновагу між системою, що втратила свою колишню силу, й тою, що утверджується" [1, С.4-5].

На нашу думку, розвиток фінансової кризи можна умовно поділити на такі фази (рис. 2):

- початкова фаза – ціновий тиск на національні активи у країні/країнах епіцентру);
- активна фаза – унаслідок раптового знецінення/подорожчання активів змінюються напрями руху капіталу, кризові процеси поширюються на інші фінансові ринки, сегменти, сектори та регіони світової економіки;
- фаза спаду фінансової кризи – поступові локалізація та згасання кризових процесів, що свідчать про адаптування фінансової системи до нових умов функціонування та перехід до відновлення.

Складено автором

Рис. 2. Фази й стадії світових фінансових криз

До ознак фінансової нестабільності, що загострюється під час початкової фази фінансової кризи, слід віднести волатильність цін на фінансові активи, зокрема різкі коливання валютних курсів світових валют.

Початкову фазу фінансової кризи, що розвивається у епіцентрі фінансової кризи й, як за правило, охоплює одну чи декілька країн певного регіону, умовно можна поділити на три основні стадії розвитку: накопичення дисбалансів, досягнення зовнішньої заборгованості до критичного для даної країни рівня та виникнення "раптової зупинки", як наслідку цінового тиску на національні фінансові активи.

Перша стадія – накопичення дисбалансів. Пов'язується з поглибленням балансової нерівноваги (дисбалансів) в усіх її виявах. Національна економіка (економіка) у епіцентрі продовжує достатньо успішно функціо-

нувати. Залучається капітал із світових ринків, спираючись на який, забезпечуються сталі темпи економічного зростання. У той самий час, упродовж цього періоду накопичуються серйозні приховані внутрішні проблеми й дисбаланси у сфері національної економіки та фінансів, які важко розпізнати через високу інвестиційну активність. Іноземні інвестори, незважаючи на загострення цих проблем, продовжують вкладати кошти в економіку. Зазвичай, під час початкової фази кризи укріплюється валютний курс національної валюти відносно до іноземних, завдяки чому зростає ефективність імпорту, порівняно з експортом. У той же час спостерігається суттєве зниження конкурентоздатності економіки країн епіцентру фінансової кризи.

Друга стадія – зростання зовнішньої заборгованості. Внутрішні проблеми країни – реципієнта капіталу при-

зводять до зниження ефективності багатьох видів діяльності та загострення дисбалансу між власними та позиковими коштами у більшості фінансових установ. Розв'язання таких проблем потребує подальшого та все більшого обсягу залучення коштів із-за кордону. Одночасно з цим іноземні капітали, що надходять у національну економіку, стимулюють імпорتنі операції, які збільшують попит на іноземну валюту. Це ще більше загострює валютно-боргові проблеми, рівень зовнішньої заборгованості державного та/або корпоративного секторів досягає критичного рівня.

Третя стадія – втрата довіри з боку міжнародних інвесторів та кредиторів. Внутрішні проблеми національної економіки загострюються настільки, що вже стає неможливо запобігти падінню доходності на інвестиції. Це призводить до переоцінки міжнародними інвесторами сформованої ситуації і веде до зміни їхньої політики: приплив міжнародних інвестицій припиняється, що ще більше оголює проблеми країни-реципієнта. Упродовж першої фази відбувається зростання чистої пропозиції/попиту на активи (напр., іноземну валюту). Як наслідок, у певному сегменті фінансової системи виникає незбалансованість, й вартість ціни на активи потрапляє під тиск. У решті-решт, відбувається так звана "раптова зупинка" припливу капіталу із-за кордону.

Обмеження доступу до ресурсів світових ринків капіталу відігравала ключову роль у виникненні криз у країнах з ринками, що формуються. Саме у цих епізодах наочно виявилось таке явище, яке у сучасній науковій літературі зветься як "раптова зупинка" ("Sudden Stop"). С.Раделет і Дж.Сакс в якості детермінанти боргових криз розглядають значні реверси у русі капіталу [7].

Серед макроекономічних характеристик "раптових зупинок" слід, насамперед, назвати: виникнення реверсів у потоках міжнародного капіталу, що виявляються в раптових збільшеннях чистого експорту й позначаються на стані поточного балансу, зниження обсягів внутрішнього виробництва і завантаження виробничих потужностей, зміна у цінах на активи.

Г. Калво, ґрунтуючись на дослідженні вибірки, що включає 31 країну, що JP Morgan визначає як КРФ, дійшов висновку, що раптові зупинки супроводжуються значним й повільним падінням у обсягах виробництва [5]. Інші дослідники, такі як Ж.М. Мілесі-Ферретті й А. Разін, використовуючи інше визначення раптової зупинки, фактично дійшли до аналогічного опису цього явища [6].

Внаслідок таких запобіжних заходів, як нагромадження резервів, спостерігається зниження імовірності виникнення раптових зупинок, що у довгостроковому плані узгоджуються з нормальним циклом ділової активності.

Під час другої активної фази фінансова система країни відчуває негативний шок (різке падіння цін на національні активи), що викликає порушення у діяльності окремих фінансових ринків, що, у свою чергу, ще у більшому ступені загострює дисбаланси у світовій фінансовій системі.

Упродовж цієї фази криза розповсюджується "у глиб та у шир". Кризу відчувають не тільки споріднені фінансові ринки, вона охоплює інституціональну сферу та поширюється на реальний сектор. Під час усіх стадій розвитку активної фази фінансової кризи відбувається розповсюдження її "у шир" – криза, через усі фактори інфікування передається в інші країни. При цьому глибина кризових процесів в інших країнах залежатиме від ролі країн епіцентру у світовій економіці, характеру й обсягів зв'язків з економіками країн епіцентру.

Надалі починає спостерігатись географічна переорієнтація потоків міжнародних капіталів. Кризові процеси в інших країнах, залежно від їхньої глибини, стимулюватимуть подальше поширення кризи. Наприклад, скорочення експорту в країні, що має тісні економічні та фінансові зв'язки з країною – джерелом кризи, може викликати девальвацію ще однієї національної валюти. Це також зумовлює виробничий шок, погіршує інвестиційний клімат і провокує відтік капіталів із цієї країни. Урешті-решт, відтік капіталів може охопити цілі регіони. Капітали, що надходять до фінансових центрів світової економіки, поступово розміщуються в інших регіонах світу. При цьому така міграція капіталу продовжуватиметься до моменту стабілізації загальносвітової економічної ситуації.

Скорочення загальносвітового експорту й імпорту відбиваються на падінні експортоорієнтованих галузей, викликаючи економічний спад (рецесії) у відкритих економіках. Зменшення імпорту в країні-реципієнті автоматично скорочує обсяги експорту в країнах, що мають з нею зовнішньоторговельні зв'язки. Падіння експорту в кожній із таких країн приводить до скорочення валютних надходжень, що підриває валютну рівновагу й, звичайно, викликає зменшення імпорту. Криза через усі існуючі фактори поширюється на інші економіки та врешті-решт призводить до зменшення загальносвітового торговельного обороту та спаду світового виробництва. В умовах економічної взаємозалежності, чим глибше криза в країні, де вона виникла, тим сильніше буде її вплив на інші країни та регіони світу.

Весь процес розвитку фінансової кризи під час активної фази від виникнення кризи в окремій країні (країнах) та його поширення на світову економіку можна поділити на п'ять умовних стадій:

1. Стадія "шоку": паніка на фінансових ринках, зокрема, на фондових й ринках деривативів, що супроводжується різким падінням вартості цін на національні фінансові активи. Як правило, системним кризовим явищем передусім обвальне падіння вартості активів на фондових або валютних ринках. Часто перша стадія активної фази фінансової кризи у країнах епіцентру супроводжується стрімким падінням цін на нерухомість.

Окремо слід підкреслити роль фондових ринків під час першої стадії. Як зазначав відомий російський фінансист Геращенко В.В., "фондовий ринок – це свого роду термометр, що показує стан економіки країни. Зростають фондові індекси, тому виходить, що у країні сприятливий інвестиційний клімат, стабільне економічне зростання. Падає фондовий ринок – це вірна ознака неблагополуччя в економіці, відсутності довіри інвесторів. А якщо середня ціна акцій за місяць знижується більш ніж на 60%, а з кінця весни поточного року – майже в 5 разів, то розмови про "тиху гавань" і інвестиційну привабливість країни повинні стихнути самі собою" [4, С.197].

Проте слід знов зробити застереження про те, що не усі раптові та різкі падіння фондових індексів викликають фінансові кризи, іноді такі падіння мають тимчасовий характер й пояснюються таким явищем, як "корекція фондових ринків".

2. Під час другої стадії міжнародні інвестори та кредитори масово вилучають свої капітали, викликаючи реверс руху потоків капіталу. Такий процес супроводжується нападами на курс національної валюти, стрімким її знеціненням та швидкою втратою золотовалют-

них резервів. Різко погіршується стан фінансового рахунку платіжного балансу країни. Під час цієї стадії уряди і центробанки намагаються взяти ситуацію під контроль, загострюється політична ситуація в країні. Влада робить спроби перешкодити відтоку капіталів, що ще більше дискредитує країну в очах іноземних інвесторів.

3. Третя стадія – девальвація національної валюти. Вилучення інвестицій, перш за все, портфельних й закриття міжнародних кредитних ліній викликає різке зростання попиту на іноземну валюту в умовах нестачі її пропозиції на валютному ринку. Такий дисбаланс між попитом і пропозицією, за якого порушується фундаментальна рівновага на валютному ринку країни-епіцентру, викликає стрімке падіння курсу національної валюти. При цьому ЦБ після втрати значної частки своїх ЗВР, як правило, вдається до девальвації національної валюти.

4. Під час четвертої стадії падіння курсу національної валюти, а також виникнення фундаментальних проблем у розподілі ресурсів й загострення проблем ліквідності, що викликається різким погіршенням фінансового стану банківського сектору із значною зовнішньою заборгованістю провокує банківську паніку (bank run) – масове вилучення внесків із банківської системи та збільшення частки проблемних активів. У зв'язку з цим значна кількість фінансових установ потрапляє у хитливий стан та опиняється на межі банкрутства. Намагаючись призупинити такі процеси, ЦБ країн, що потерпають від кризи, збільшують облікову ставку. Комерційні банки також різко підвищують відсоткові ставки як по кредитах, так й по депозитах. Внаслідок погіршення фінансового стану та стану з ліквідністю банківських установ практично призупиняється кредитування економіки. Криза розповсюджується у глибину – поширюється на інші фінансові ринки епіцентру.

Крім того, девальвація національної валюти викликає падіння ефективності імпорتنих операцій і значне скорочення їхніх обсягів. Одночасно із цим починається реструктуризація всієї фінансової системи, що супроводжується економічним, організаційним та управлінським хаосом.

Під час цієї стадії широко впроваджуються антикризові заходи на підтримку фінансового сектору, застосовуються державні субсидії монополіям. Спостерігається координація антикризових дій на міжнародному рівні.

5. Фінансова криза починає негативно впливати на реальну економіку країн епіцентру. Різке скорочення споживчого попиту, нестача ліквідності викликає збої у внутрішньому господарському механізмі країни-реципієнта та погіршення економічної ситуації у країні. Економічні проблеми, епіцентром яких був фінансовий сектор, іноді здобувають форму рецесії, що супроводжується стрімким зростанням безробіття, падінням реальних доходів населення. Різко погіршуються фінансові результати діяльності корпоративного сектору, що викликає скорочення надходжень до бюджету країни. Це, у свою чергу, зменшує можливості фінансування публічних програм та, іноді, примушує скорочувати зарплати працівників бюджетної сфери. Девальвація національної валюти ще більше знижує життєвий рівень населення, унаслідок чого загострюється соціальна напруга. Усе це додатково погіршує інвестиційний клімат і перешкоджає відновленню економіки. Під час цієї стадії існує серйозна небезпека, що рецесія перетвориться в економічну депресію або кризу. Незначне падіння вартості життя може перетворитися на катастрофу, якщо з'явиться спадна дефляційна спіраль, описа-

на вперше Ірвінгом Фішером. За найнесприятливішим сценарієм падіння цін може позбавити економіку попиту. Поки споживачі будуть чекати більш дешевих товарів, обсяги продажів компаній будуть падати, а виходить, доходи, так само, як і заробітна плата, різко скоротяться, і почнуться масові звільнення. Хвиля банкрутств і безробіття нанесуть по попиту другий удар, зачепивши організації й споживчу довіру, що призведе до ще більшого скорочення видатків.

6. Зростання кількості корпоративних дефолтів за зовнішніми корпоративними зобов'язаннями та різке зростання кредитно-відсоткових свопів щодо суверенного боргу. Для цієї стадії характерні регуляторні недоліки та опір негайним заходам, що могли б допомогти у розв'язанні кризи.

Кожна фінансова криза на цій стадії активної фази має як загальні, так й особливі риси, порівняно з іншими подібними явищами, такими, що зумовлюються природою національної економіки. Не брак ліквідності сам по собі, а безповоротність коштів у результаті відтворювального циклу є основною типовою рисою кризового стану систем на мікро- або макрорівнях.

Поступово, упродовж розв'язання внутрішніх проблем країнами, що потрапили у кризовий стан, відновлюється довіра до них з боку міжнародних інвесторів і кредиторів, і ці країни знову залучаються до світового фінансового ринку.

1. Першу стадію фази спаду фінансової кризи умовно можна назвати фазою стабілізації, яка характеризується такими ознаками:

- під час першої стадії спостерігається адаптація фінансової системи й економіки країни до реалій кризи, досягнення усіма кризовими процесами свого роду "дна" коли під впливом ринкових чинників та унаслідок урядового втручання блокується подальше розповсюдження криз "у глибину" (на інші фінансові ринки) та "у шир" (зупиняється географічне поширення – на інші країни та регіони), спостерігається локалізація кризових процесів;

- у світовій економіці та на міжнародних фінансових ринках, як і раніше, зберігаються негативні тенденції, проте колективні антикризові заходи найбільших ЦБ і проведені владою зміни у фінансовій бюджетній політиці багато в чому знижують ризики поглиблення кризових процесів. Під час цієї стадії починають відчуватися ефекти антикризових заходів, що застосовувались як на національному, так й міжнародному рівнях;

- унаслідок списань втраченої вартості "бульбашкових активів" через механізми банкрутств та реорганізації світовий фінансовий ринок полишають слабкі банківські та інші фінансові установи. Завдяки реорганізації, рекапіталізації, реструктуризації та націоналізації, банки, що залишились, виходять з кризи більш потужними й завдяки цьому відновлюється довіра до міжнародних міжбанківських ринків;

- відновлюються фундаментальні глобальні, регіональні та внутрішні рівноваги у країнах епіцентру та "інфікованих" кризою економіках, завдяки досягненню нового рівня світових цін на фінансові активи;

- згасають панічні настрої міжнародних інвесторів;

- закінчується криза неплатежів, більшості великих компаній вдається відстрочити боргову кризу та вирішити проблему із заборгованістю.

2. Друга стадія фази спаду фінансової кризи – стадія "виходу з кризи" – має такі характеристики²:

➤ вихід з рецесії і перехід у стадію економічного та фінансового зростання епіцентру кризи та переважної більшості економік – "локомотивів" світової економічної динаміки;

➤ важливими ознаками цієї стадії є зменшення рівня безробіття;

➤ завершується дефляція та спостерігаються ознаки відновлення попиту, що свідчить про завершення кризових процесів у світовому господарстві. Зростання цін на сировину викликається не очікуваннями подальших макроекономічних поліпшень, а саме зі зростанням споживання;

➤ відбувається стабілізація фінансових ринків, зменшується коливання курсів провідних валют;

➤ відбуваються згорання антикризових програм на національному та міжнародному рівнях, застосовуються так звані "exit strategies".

Такою є загальна схема розвитку фінансової кризи. Специфіка національних криз може змінювати протікання світових фінансових криз, проте загальна схема залишається незмінною. Слід також відзначити, що подолання міжнародної кризи також має свою етапність або алгоритм, й навіть після того, як центр вийде із фази кризи, на периферії ще довго залишатиметься напруженість.

Ґрунтуючись на комплексному аналізі генези основних концепцій і моделей фінансових криз, у контексті структурування їх детермінант, можна дійти таких висновків:

² Для візуального зображення протікання кризи використовують букви латинського алфавіту, а також деякі символи, такі як:

V – переважне на сьогоднішній день візуальне трактування кризових процесів означає різкий провал, а потім швидке відновлення світової економіки й сфери світових фінансів (досить різкого "відштовхування від дна") один з останніх прикладів – криза доткомів у США у 2001 р.

U – подібна крива припускає стагнацію в нижній точці, а потім перехід до відновлення (приклад – американська рецесія початку 1980-х років).

L – подібна форма означає різкий спад і потім тривалий період відновлення біля дна, найбільш яскравим прикладом такої рецесії є Велика депресія.

W – подібна форма траєкторії протікання кризи припускає наявність другої хвилі фінансової кризи. Рецидив кризи (падіння з подальшим відновленням) слідує за спадом та переходом до періоду нетривалого відновлення. Наприклад, Дж. Сорос не виключає можливість повторного спаду у зв'язку з очікуваним обвалом фондового ринку.

UUU – подібний сценарій розвитку сучасної кризи, а саме троекратний спад, що передбачається перед остаточним виходом із кризи. Такий сценарій світової економіки прогнозується, зокрема, провідним економістом Deutsche Bank Норбертом Вальтером. Початок першого "дна" ("U") дослідник пов'язує з банкрутством інвестиційного банку Lehman Brothers, через те, що ця подія ледь не призвела до краху всієї світової фінансової системи. Друга – спад, пов'язаний із кризовими процесами в Європі, й у тому числі у ФРН. Прогнозується, що третя кризова хвиля глобального масштабу буде пов'язана з відмовою світових центральних банків від політики низьких процентних ставок і згоранням урядових програм стимулювання. На думку Н. Вальтера, уряди різних країн могли б не допустити розвитку подібного сценарію за допомогою нових антикризових заходів, однак, повторне коло стимулюючої програми на трильйони доларів є недоцільним.

По-перше, детермінанти фінансових криз визначають особливості розвитку та перебігу криз і впливають на глибину їхніх соціально-економічних та фінансових наслідків на мета-, макро- та мікрорівнях тощо;

По-друге, детермінанти фінансових криз являють собою динамічні структури, оскільки відносяться до процесів й явищ, що викликають, характеризують, відзначають специфічні риси фінансових криз. Зв'язок між системними детермінантами фінансових криз є дуже рухливим: те, що в одних умовах виступає в ролі катализатора або чинника, в інших може виявитися фактором або ланкою, що опосередковує кризовий вплив

По-третє, детермінанти слід розглядати як системні структури, оскільки їх дія, так само як і їх взаємодія між собою, відбувається в рамках систем банківської валютно-фінансової та системи боргових відносин тощо;

По-четверте, детермінанти фінансових криз характеризують логічний причинно-наслідковий зв'язок між виникненням початкової нерівноваги на фінансових ринках до порушення сукупної інтегральної єдності системоутворювальних елементів глобальної фінансової архітектури. При цьому виникнення нерівноваги на фінансових ринках зумовлюється як дією фундаментальних чинників, так і катализаторів, які носять спонтанний характер й напрями, що не пов'язані з раціональними очікуваннями учасників фінансових ринків;

По-п'яте, детермінанти фінансових криз являють систему домінантних компонентів, фундаментальних чинників, катализаторів, фаз, каналів і факторів їх поширення.

1. Барановський О. І. Предтечі фінансових криз / О. І. Барановський // *Фінанси України*. – 2009. – № 3. – С. 3–22. 2. Вайн С. Глобальний фінансовий кризис: Механизмы развития и стратегии выживания. – М.: Альпина Бизнес Букс, 2009. – 302 с. 3. Гальчинский А. С. Кризис и циклы мирового развития / А. С. Гальчинский. – Киев: АДЕФ-Украина, 2010. – 480 с. 4. Геращенко В. В. Россия и деньги. Что нас ждет? / В. В. Геращенко. – Москва: Астрель; Русь – Олимп, 2009. – 224 с. 5. Calvo G. A. Contagion in Emerging Markets: when Wall Street is a Carrier / G. A. Calvo // Working paper: University of Maryland. – 1999. – 22 p. 6. Milesi-Ferretti Gian Maria. Current Account Reversals and Currency Crises: Empirical Regularities / Gian Maria Milesi-Ferretti, Assaf Razin // IMF: Working Paper. – 1998. – № 98/89. – 49 p. 7. Radelet Steven. The East Asian Financial Crisis: Diagnosis, Remedies, Prospects / Steven Radelet, Jeffrey Sachs // *Brookings Papers on Economic Activity*. – 1998. – Vol. 1. – P. 1–90. 8. World Economic Outlook. Financial Stress, Downturns, and Recoveries // *World economic outlook: a survey by the staff of the International Monetary Fund*. – Washington, DC: International Monetary Fund, 2008. – October. – 301 p.

Надійшла до редколегії 12.09.11

СВІТОВИЙ ДОСВІД РОЗВИТКУ ПРОЕКТНОГО ФІНАНСУВАННЯ

В статті подано теоретичні положення світового досвіду використання механізму проектного фінансування, основні положення якого будуть корисними з погляду подолання негативних явищ, що перешкоджають нормальному інвестиційному процесу в реальному секторі економіки. Ключові слова: проектне фінансування, проектне кредитування, інвестиційне кредитування,

Theoretical bases of world experience of mechanism of the project financing, its bases can useful from overcoming point of the subzero phenomena, which interfere with a normal investment process in the real economy sector, are examined in the article.

Постановка проблеми. Фундаментальні дослідження українських та зарубіжних вчених однозначно свідчать про те, що процеси економічного оновлення та зростання визначаються обсягами та структурою інвестицій, якістю та швидкістю їх здійснення. Більше того – дослідники фіксують, що однією з головних проблем, які сьогодні стоять перед державою – це пошук нових механізмів мобілізації коштів для фінансування інвестицій, за рахунок яких, в розвинених країнах забезпечується основа частини капіталовкладень в національне господарство.

Аналіз дослідження та публікацій. Процеси фінансування реальних інвестицій, зокрема інвестиційних проектів, певною мірою висвітлена в економічній літературі. Належне місце в розробці цієї теми займають праці українських економістів: Бланка І.А., О.Д. Василюка, Гальчинського А.С., Губського Б.В., Дзюблюка О.В., Заруби О.Д., Івасіва Б.С., Лук'яненка Д.Г., Мертенса А.В., Мороза А.М., Нейкової Л.І., Пересади А.А., Поручника А.М., Савлука М.І. та інш. Серед російських вчених варто виділити праці Бірманна Г.І., Ковальова В.В., Колесникова В.І., Кроливецької Л.П., Лаврушина О.І., Ліпсця І.В., Мелкумова Я.С., Міркіна Я.М., Панової Г.С., Смірнова О.Л., Шенаєва В.М., Ширінської Є.Б., Усоськіна В.М. та інші. Серед західних економістів вагомий внесок у розробку цієї тематики зробили Г.Айленберг, Г.Асхауер, Ж.Вігур, Дж.Непман, О.Монгенштерн, Дж. М. Кейнс, Г.Марковіч, П.Массе, Ф.Модільяні, М.Міллер, К.Рейлі, Ф.Мишкін, В.Шарп, Е.Шнайдер та інші.

Виділення невирішеної частини загальної проблеми. В той же час, питання специфіки проектного фінансування у економіці України вивчені та висвітлені ще недостатньо. Необхідно вивчити світовий досвід впровадження різних форм проектного фінансування з метою їх ефективного використання в Україні.

Виклад основного матеріалу. В умовах стрімкого розвитку середнього та великого бізнесу в нашій країні виникає необхідність у гнучкій системі зовнішнього залучення коштів. Особливо ця необхідність виявляється під час відкриття нових проектів або освоєння нових сфер діяльності в рамках проектів, що вже існують. Одним зі шляхів залучення спонсорських коштів є так зване проектне фінансування, коли певна фінансова структура надає суб'єктові підприємницької діяльності кошти з тим, щоб забезпечити отримувача початковою фінансовою підтримкою.

Проектне фінансування почало широко використовуватись у кінці 70-х – початку 80-х років ХХ ст. у великих експортно-імпортних та інвестиційних операціях. Використання цієї форми фінансування, яка передбачала широке залучення зарубіжних інвесторів, створювало можливість ініціаторам інвестиційних проектів знизити витрати з погашення боргів, встановити довгострокові відносини з постачальниками сировини й матеріалів, зменшити ризики, пов'язані з поставкою обладнання, з введенням об'єктів в експлуатацію, забезпечити фінансовані об'єкти підтримкою національної монетарної влади та міжнародних кредитних організацій.

Спершу світовий ринок проектного фінансування був поділений між небагатьма американськими, канад-

ськими, німецькими та японськими банками. Пізніше, внаслідок бурхливого розвитку нафто- та газовидобутку в Північному морі до них приєдналися комерційні банки Великої Британії. Далі активну участь на світовому ринку проектного фінансування виявили банки Франції, Швейцарії, Голландії, Бельгії, Італії тощо.

На основі різних типів і схем проектного фінансування були реалізовані великі інвестиційні проекти у розвинених державах і країнах, що розвиваються. Одним з класичних прикладів "чистого" проектного фінансування є проект "Євротунелю", який з'єднав Великобританію з європейським континентом. Цей проект базується на інвестиціях приватного сектора, без участі державних органів і міжнародних організацій. Загальний обсяг фінансування проекту склав 7 млрд. ф. ст. У проекті взяли участь 198 банків з п'ятнадцяти держав.

Попри широке застосування схем проектного фінансування у світі, його сутність науковці й практики бачать по-різному. Так, під проектним фінансуванням розуміють окрему форму фінансування, що ґрунтується на життєздатності самого проекту, без урахування платоспроможності та гарантії основних його учасників. З іншої позиції, проектне фінансування вважається галузю фінансування інвестицій, що забезпечує техніко-економічну ефективність діяльності підприємства та дає можливість генерувати достатні для цього грошові потоки. Існує також погляд, що процес фінансування – це поєднання різних джерел та методів фінансування конкретного інвестиційного проекту з розподілом ризиків серед його учасників.

Загалом під *проектним фінансуванням* розуміють форму реалізації фінансово-кредитних відносин учасників з приводу організації та здійснення фінансування інвестиційного проекту з використанням різноманітних фінансових інструментів за умови, що джерелами погашення заборгованості виступають генеровані проектом грошові потоки, а забезпеченням боргу виступають активи учасників фінансування.

Сучасне проектне фінансування бере свій початок з відомого продукту банківського бізнесу – погашення кредиту виробленою продукцією. На початку 30-х рр. ХХ ст. перші механізми подібного роду були задіяні під час розроблення нафтових родовищ у США. У 70-ті рр. у зв'язку з геологорозвідкою та початком широкомасштабної розробки нафтогазових запасів у Північному морі схеми проектного фінансування почали застосовуватися в Європі. Так, кошти, необхідні для розробки родовищ нафти, надавалися банком у кредит під нафтові запаси. З початком добування нафти позичка погашалася з отриманих від продажу доходів. Фінансовий ризик банку при цьому полягав у ймовірній недостатності нафтових запасів для погашення основного боргу та відсотків по ньому. Згодом фінансування за типом проектного дало поштовх розвитку енергетичних галузей та сировинної промисловості: розробка рудників, будівництво електростанцій, нафтопереробних заводів, тобто тих галузей та напрямів, які відчували потребу у значних вкладеннях. Це суттєво вплинуло на поведінку банків, що зайняли активну позицію на фінансовому

ринку. Вони відшукували прибуткові проекти для кредитування з метою їх фінансування без регресу або з обмеженням регресом на позичальника, беручи на себе підвищені ризики. До 1980-х рр. енергетичні та сировинні проекти, особливо розробка нафтових родовищ, були основою портфеля проектного фінансування фінансово-кредитних установ. Проте падіння цін на нафту та газ, з одного боку, знецінило визначений напрям роботи банків, а з другого – спонукало до розвитку та поширення проектного фінансування на інші сфери та галузі, серед яких особливо виділилися високотехнологічні галузі, гірничодобувна та інші галузі мінерально-сировинної промисловості, туристичний бізнес та індустрія розваг (готелі, казино, аквапарки тощо).

З другого боку – світова криза заборгованості країн, що розвиваються, яка почалася в 1982 р., призвела до скорочення кредитування країн, що розвиваються, під суверенні гарантії. Середньо- та довгострокове кредитування платіжного балансу таких країн комерційними банками фактично припинило своє існування.

Високі темпи економічного зростання, характерні для розвитку світового господарства в першій половині 90-х рр., зумовили велику потребу у формах проектного фінансування. Понад усе така потреба була характерна для ринків країн, що розвиваються. До світової фінансової кризи 1997–1998 рр. лідерами на світовому ринку проектного фінансування були країни Південно-Східної Азії. У 1996 р. в Гонконгу було реалізовано 36 інвестиційних проектів обсягом 19,3 млрд дол. США, в Індонезії – 72 проекти обсягом 14,1 млрд дол., у Таїланді – 31 проект обсягом 9,4 млрд дол. Усього в 1996 р. в азіатських країнах було профінансовано 400 інвестиційних проектів обсягом більше 86,2 млрд дол. Ці показники були більшими, ніж у країнах європейського та американського континентів.

У кінці 1990-х рр. азіатські країни втратили першість на світовому ринку проектного фінансування, лідерами знову стали США та західноєвропейські держави. Проте останніми роками азіатські та східноєвропейські країни знову прагнуть забезпечити високі темпи економічного зростання за рахунок залучення іноземних інвестицій. Це стосується передусім таких азіатських країн, як Китай, Філіппіни, Малайзія, Індонезія, а також східноєвропейських країн, де темпи інвестування за останні 2–3 роки стали помітними на загальносвітовому тлі.

За даними журналу "Project and Trade Finance", наприкінці 90-х рр. у всесвітньому масштабі було укладено 897 угод інвестиційних проектів на умовах проектного фінансування на загальну суму більше ніж 225 млрд. дол.

У міжнародній практиці поширилися такі методи та інструменти фінансування інвестиційних проектів:

- боргові зобов'язання у формі цінних паперів, що випускаються корпораціями та інвестиційно-фінансовими інститутами (у тому числі транснаціональними), державних облігацій, облігацій, що випускаються регіональними та муніципальними органами (включаючи облігації з фіксованими ставками та термінами), цінних паперів, забезпечених активами компанії-позичальника, облігацій з більш низьким статусом порівняно з іншими фінансовими зобов'язаннями емітента тощо;

- різноманітні цінні папери міжнародних фінансових ринків (у тому числі єврооблігації, євроноти та єврокомерційні папери), а також похідні від них фінансові інструменти (передусім опціони та свопціони), доходи за якими не оподатковуються;

- кредитні лінії та банківські кредити ("старші" та субординовані, забезпечені та бланкові, авальні, акцептно-рамбурсні, контокорентні, ролл-оверні, револьверні, синдикувані, "стенд-бай" тощо);

- різновиди лізингу, операції факторингу та форфейтингу;

- гарантії, у тому числі умовні гарантії, непрямі гарантії, гарантії виконання контракту, гарантії завершення проекту та інші види гарантії;

- зобов'язання, підкріплені прямими гарантіями третіх осіб; різні комбінації зовнішніх та внутрішніх зобов'язань, обмін ними;

- специфічні контракти (зобов'язання) на продаж майбутньої продукції типу "take and/or pay", толлінгові, "пропускні" (throughput) та інші компенсаційні угоди;

- структурування фінансування проектів на основі дочірніх ("кептивних") компаній, спеціалізованих філіалів, спільних підприємств, спеціальних проектних компаній, трастових фірм та венчурних фондів, стратегічних альянсів, партнерств тощо.

Учасниками міжнародної системи проектного фінансування виступають міжнародні та регіональні фінансово-кредитні інститути, багатосторонні агенції розвитку та агенції з гарантії інвестицій, транснаціональні та багатонаціональні корпорації, транснаціональні банки, великі міжнародні страхові асоціації-синдикати, національні уряди, національні агенції експортно-імпортного кредитування та страхування, а також національні кредитори та інституційні інвестори (фінансово-промислові групи, інвестиційні та пенсійні фонди, холдинги, банки чи їх об'єднання, фінансові, інвестиційні, страхові, лізингові компанії, фонди венчурного капіталу та спеціально створені венчурні-інвестори цільового призначення тощо).

У наш час проектне фінансування є однією з найпоширеніших форм залучення та організації інвестицій у реальний сектор економіки як в промислово розвинутих, так і в нових індустріальних країнах та тих, що розвиваються. За схемою проектного фінансування реалізується сьогодні значна кількість проектів із загальним обсягом фінансування кожного до 100 млн. дол. Враховуючи те, що загальний обсяг запозичень на світових ринках капіталу в кінці 1990-х рр. становив 1250 млрд. дол., можна передбачити, що п'ята частина ресурсів міжнародних ринків позичкового капіталу обслуговує проектне фінансування.

Схеми проектного фінансування припускають також використання широкого кола інвесторів. Активні інвестори (насамперед інвестиційні банки) є класичними зацікавленими особами проекту, а пасивні інвестори – кредиторами. Активні інвестори беруть на себе основні проектні ризики, а також функції експертизи проектів (проектного аналізу). Частіше за все вони активно, через своїх представників, працюють у проектних командах, де мають досить високі права. Їхній досвід у реалізації проектів є дуже цінним для тих, хто впроваджує проект, а тому підтримка проекту з боку активних інвесторів сприяє підвищенню ймовірності їх успішного завершення. Разом з тим послуги активних інвесторів коштують дуже дорого. Вони в більшості випадків складаються не тільки зі ставки дохідності на рівні, вищому, ніж за звичайними позиками, а й з оплати проведення експертиз, аналізу проекту, його юридичного супроводжування тощо. У світовій практиці такі послуги інвестиційного банку становлять близько 5 % від сумарної вартості проекту. Зниження загальних витрат на залучення інвестиційних ресурсів відбувається за рахунок залучення до цього процесу пасивних інвесторів. До них відносять пенсійні фонди, універсальні банки та подібні до них фінансові інститути. Їхні вимоги до дохідності значно нижчі, що і дає змогу зменшити загальну вартість фінансових ресурсів.

Водночас залучення до фінансування проекту пасивних інвесторів неможливе, якщо в їх реалізації не бере

участі активний інвестор. Не маючи досвіду щодо проектного аналізу та конкретики реалізації проектів, пасивні інвестори при вкладенні тимчасово вільних коштів цілком покладаються на висновки та безпосередню участь у проекті активних інвесторів. Тобто якщо активний інвестор, особливо з високим "брендом", виявив зацікавленість у проекті, пасивні інвестори довіряють його оцінці й теж схилиються до його інвестування.

Для успішного виконання великих проектів (як правило, міжнародних) використовуються різні комбінації видів боргового та пайового, зовнішнього та внутрішнього фінансування, гарантій та організаційних структур, а також різноманітні схеми проектного фінансування типу "будуй – володій – експлуатуй" (BOO = Build, Own and Operate), "будуй – експлуатуй – передай право власності" (BOT = Build, Operate and Transfer) чи комбіновані схеми "будуй – придбавай права власності – експлуатуй – передавай права власності та отримай дивіденди" (BOOT = Build, Own, Operate and Transfer) та інші схеми фінансування, у процесі реалізації яких здійснюється суміщення фінансування з обмеженим регресом та фінансування під державні гарантії.

Класичним прикладом використання проектного фінансування (з обмеженим регресом на позичальника) для великого інвестиційного проекту є проект "Євротунель". Інвестиційна стадія проекту (будівництво тунелю завдовжки 50 км під проливом Ла-Манш між Великою Британією та континентальною Європою) завершилася в 1993 р. Вартість проекту – 60 млрд. фр. фр. Це перший випадок реалізації великого інфраструктурного проекту, на основі приватного капіталу навіть без залучення державних гарантій. Для реалізації такого проекту була створена спеціальна проектна компанія, акціонерний капітал якої в розмірі 10 млрд. фр. фр. був мобілізований за рахунок емісії франко-британських цінних паперів. Проектній компанії був наданий міжнародний кредит у сумі 50 млрд. фр. фр. (основний кредит – 40 млрд. фр. фр. та резервний кредит на умовах "stand-by" – 10 млрд. фр. фр.). Гарантами по кредиту виступили 50 міжнародних банків. Кредитором виступив банківський синдикат у складі 209 банків. Кредит надавався на умовах обмеженої відповідальності позичальника, погашення його передбачається лише за рахунок надходжень від доходів з проекту. За ризики по основному кредиту (термін погашення 18 років) передбачається виплата маржі в розмірі 1,25 % річних понад базову ставку в період до завершення будівництва об'єкта, 1 % річних після введення об'єкта в експлуатацію, 1,25 % річних після трьох років функціонування об'єкта в тому разі, якщо не будуть виконані умови кредитної угоди за показниками окупності проекту. Крім того, банки-кредитори поставили умову, щоб кошти проектною компанією (акціонерний капітал) були значною мірою використані на початковій стадії робіт, а використання кредитів передбачалося на наступних стадіях.

Важлива роль у реалізації проекту "Євротунель" відводиться договору концесії, в розробленні якого брали активну участь банки-кредитори. У договорі було обумовлено "право заміни", що дозволяє кредиторам передавати концесію від компанії-позичальника – у разі її неспроможності виконувати свої фінансові зобов'язання – іншому концесіонеру. У процесі реалізації проекту до функцій кредиторів належали: контроль процесу створення компанії-позичальника (тобто компанії-концесіонера); підготовка засновницьких документів, визначення складу акціонерів, дирекції, розміщення акцій. Кредитна угода за проектом набула чинності лише після підписання основних договорів та угод (концесії, підряду на будівництво, про банківські гарантії, з

питань експлуатації об'єкта тощо). Ряд зобов'язань за ризиками по кредитній угоді були покладені на компанію-позичальника (за термінами введення об'єкта, за забезпеченням додаткового фінансування з інших джерел у разі перевищення кошторису тощо).

Таким чином, механізм проектного фінансування має два основні аспекти:

- цільове кредитування щодо реалізації інвестиційного проекту, за якого основним об'єктом забезпечення прав інвестора є безпосередньо сам проект; додаткові гарантії інвесторів щодо проектних ризиків формуються за рахунок регресів;

- засіб консолідації різноманітних джерел фінансування та комплексного використання різних методів фінансування конкретних інвестиційних проектів; у результаті відбувається більш-менш оптимальний розподіл ризиків, пов'язаних із реалізацією проекту.

На сьогоднішній день проектне фінансування як система в Україні не застосовується. Для його становлення і розвитку необхідні певні передумови і відповідний рівень розвитку ринкової інфраструктури.

Основною законодавчою передумовою для здійснення проектного фінансування є наявність законодавства про розподіл продукції та врахування його вимог у стандартах бухгалтерського обліку та порядку оподаткування. Його наявність визначається необхідністю відокремлення власне результатів проекту від сукупних підсумків фінансової діяльності організації, у рамках якої здійснюється проект. Вони не завжди рівнозначні, і навіть можуть мати різну якість. Природно, що в цих умовах втрачається прозорість результатів проекту, а отже, впевненість інвестора у справедливій компенсації свого ризику при здійсненні проектного фінансування.

В Україні хоч і прийнято такий закон, однак він є недосконалим і суперечить іншим нормативним актам. Особливо яскраво це можна побачити при зіставленні зі стандартами бухгалтерського обліку і податковим законодавством. У результаті інвестор не може бути впевненим у тому, що результат від рівня досягнення якого і визначаються його прибутки, розрахований правильно. Ці побоювання цілком справедливі, тому що відсутність нормативних актів щодо виділення продукту проекту з поточної діяльності фірми може призвести: до завищення собівартості продукту проекту внаслідок перенесення на нього частки постійних операційних витрат підприємства, на якому впроваджується проект; списання на проект збитків основної діяльності; неможливості точного розподілення точного обліку доходів з основної діяльності та таких, які виникли внаслідок реалізації проекту; труднощів у забезпеченні прав інвестора на проект у разі його невдачі.

Серйозною перешкодою для широкого використання схем проектного фінансування є нерозвиненість банківського сектору України. Чинні нині норми регулювання активних банківських операцій, формування резервів, участі банківського капіталу в реальному секторі економіки практично не залишають шансів для успішного освоєння цієї перспективної схеми фінансової підтримки здійснення проектів.

Висновки. Проектне фінансування не може виявити всіх своїх позитивних сторін без розвинутої мережі фінансових посередників: інвестиційних банків, універсальних банків, інвестиційних фондів, довірчих товариств тощо. Сьогодні в Україні реально забезпечити організацію проектного фінансування спроможні тільки універсальні банки з причини фактичної відсутності інших. Це, крім іншого, стримує конкуренцію на ринку грошей, що, як доводилось вище, є одним із чинників розвитку форм ризикового фінансування. Великої шкоди перспективам

проектного фінансування завдала відсутність адекватної державної політики в галузі створення та контролю за діяльністю фінансових посередників на початку 90-х років минулого століття. В результаті в цій галузі зосередились шахраї та просто некомпетентні особи, які перетворили інвестиційні ресурси на ресурси свого збагачення. І сьогодні сама назва "інвестиційний фонд" чи "довірче товариство" діє на потенційного вкладника відштовхуюче. А без наявності їх на ринку повноцінний розвиток проектного фінансування просто неможливий.

1. Инвестиции на развивающихся рынках / М. А. Лимитовский. – М.: Изд.-консалтинг. компания "ДеКА", 2002. 2. Катасонов В.Ю., Морозов Д.С. Проектное финансирование: организация, управление риском, страхо-

вание. – М., 2000. 3. Ковалев В.В. Финансовый анализ: методы и процедуры. – М., 2001. 4. Пересада А.А., Майорова Т.В., Лихова О.О. Проектное финансирование. Пособие. – К.: КНЕУ, 2005. – 736 с. 5. Шенаев В.Н., Ирнязов Б.С. Проектное кредитование. Зарубежный опыт и возможности его использования в России. – М.: "Консалтбанк", 1996. – 120 с. 6. Benoit Philippe. Project Finance at the World Bank. An Overview of Policies and Instruments. – World Bank Technical Paper Number 312, The World Bank, Washington, D.C. – 1996. – 110 pp. 7. Capital DATA Project Finance. Ware, 1999. 8. Philip R.Wood. Project Finance, Subordinated Debt and State Loans. – London, Sweet & Maxwell. – 1995. – 308 pp. 9. Tax and Project Finance. Special Issue // International Business Lawyer. – May 1998. – Vol. 26. – № 5. – Pp. 193–240. 10. Project Finance Magazine – www.projectfinancemagazine.com 11. HBS Project Finance Portal – www.peple.hbs.edu/besty/profinportal/ 12. Project Finance Courses – www.euromoneytraining.com

Надійшла до редколегії 12.09.11

Л. Поліщук, канд. екон. наук, доц.

НОВА СТРАТЕГІЯ РОЗВИТКУ ЄС В УМОВАХ ЕКОНОМІЧНОЇ НЕСТАБІЛЬНОСТІ

У статті оцінюється вплив сучасної фінансової кризи на економіку Європейського Союзу та окремих країн-членів, а також окреслюються напрями мінімізації нестабільності у процесі реалізації стратегії економічного зростання та зайнятості. Ключові слова: Європейський Союз, економічний розвиток, фінансова нестабільність, стратегія розвитку.

Article estimates the impact of financial crisis on the EU and individual member states, and outlines ways to minimize instability in the process of implementing the strategy of economic growth and employment. Keywords: European Union, economic growth, financial instability, economic development strategy.

Актуальність дослідження. У березні 2000 р. на сесії Європейської ради в столиці Португалії була прийнята Лісабонська стратегія, яка повинна була за 10 років перетворити Євросоюз у "найбільш динамічну і конкурентноздатну економіку світу". Така економіка повинна була базуватися на знаннях і будуватися на принципах стійкого розвитку.

В якості головних орієнтирів називалося збільшення витрат на НДДКР до 3% ВВП і підвищення щорічних темпів приросту ВВП до 3%. Проте вже до кінця 2003 р. стало зрозуміло, що стратегія не виконується, і шанси на її порятуюнок дорівнюють нулю. Тоді весною 2005 р. сесія Європейської ради в Брюсселі затвердила новий варіант програми. Вона стала називатися Лісабонська стратегія економічного росту і зайнятості, а з тексту були вилучені слова про те, що ЄС стане найконкурентнішою економікою у світі. Замість цього головними цілями стали: економічне зростання і збільшення кількості робочих місць. Колишні кількісні орієнтири – ріст витрат на НДДКР, ріст ВВП і зайнятості – збереглися. Одночасно був удосконалений механізм реалізації стратегії і краще прописані повноваження національних урядів і органів ЄС.

Однак і друга спроба виявилася невдалою. Світова економічна криза, котра розпочалася восени 2008 р. привела до того, що в 2009 р. ВВП Євросоюзу впав майже на 4%, а безробіття виросло на третину. Ще в 2008 р. органи ЄС виробили план антикризових заходів, а ЕЦБ розпочав вливання для швидкого підвищення ліквідності банківського сектору зони євро. У другій половині 2009 р. ситуація дещо стабілізувалася, і в четвертому кварталі навіть з'явилися деякі ознаки поживлення. Правда, поки ніхто з експертів не береться оцінити міру їх стійкості. Але усім зрозуміло, що гостра фаза кризи залишилася позаду. Однак стало зрозуміло, що потрібна нова стратегія розвитку ЄС в сучасних умовах економічної нестабільності.

Постановка проблеми. Саме тому особливої уваги потребує аналіз розробленої в Європейському Союзі стратегії економічного розвитку, яка визначає нові напрями та завдання економічної політики для подальшого зближення країн-членів та інструменти передбачення викликів для економіки Союзу в умовах глобалізації.

Виклад основного матеріалу. У міру того як країни ЄС почали виходити з кризи, виявилось, що стан їх державних фінансів різко погіршився. За підсумками минулого року бюджетний дефіцит склав 6% по ЄС і 7% по зоні євро. Тільки шість країн з 27 – Люксембург, Болгарія, Естонія, Фінляндія, Швеція і Данія – дотримувалися Пакту стабільності і росту, тобто мали дефіцит менше 3% ВВП. 12 країн перевищували цю стелю удвічі, а в чотирьох – Латвії, Іспанії, Ірландії і Великобританії – дефіцит складав 10% ВВП і більше.[4]

Концентрованим вираженням проблеми державних фінансів країн ЄС стала боргова криза в Греції, що вибухнула після того, як обраний осінню новий уряд оголосив про загрозу дефолту. Як з'ясувалося, в результаті невдалої політики попереднього кабінету борговий тягар країни зріс до 300 млрд. євро, з яких 53 млрд. слід було виплатити в 2010 р. У 2009 р. дефіцит держбюджету Греції склав 12,7% ВВП замість 7,7%, що планувалися. Це спричинило зниження курсу євро і підвищення ставок за грецькими державними облігаціями.

На саміті ЄС в Брюсселі глави держав і урядів схвалили план порятунку грецької економіки. Відповідно до нього, Греції виділяється 110 млрд. євро терміном на три роки, з яких 80 млрд. надається по лінії двосторонніх кредитів держав-членів єврозони (у тому числі 30 млрд. впродовж першого року) і 30 млрд. євро – від МВФ.

Фінансова криза в Греції стала поштовхом до гострої, широкомасштабної дискусії щодо реставрації економічної частини ЄВС, тобто про посилення наднаціональних повноважень Європейської комісії (ЕК) і Ради у сфері економічної і бюджетної політики країн-членів. По суті, це означає негласний рух ЄС до федерації і політичного союзу, яке, як здавалося, було перервано провалом Конституції і прийняттям замість неї набагато менш амбітної Лісабонської угоди. 15 травня 2010 року в ЄС була прийнята програма зміцнення економічної опори ЄВС, згідно якої Європейська комісія, Рада Екофін і Європарламент, а також Евростат отримають широкі повноваження у сфері контролю над макроекономічною, структурною і бюджетною політикою країн-членів [1].

7 червня міністри фінансів країн Єврозони завершили розробку Європейського інструменту фінансової стабілізації (European Financial Stability Facility), створеного за рішенням Європейської ради від 9 травня

2010 р. Цей інструмент, – свого роду аналог Європейського валютного фонду, хоча з юридичних міркувань у його назві було вирішено не використовувати слово "фонд". Віднині у випадку надзвичайних економічних проблем, котрі загрожують цілісності зони євро, її члени зможуть отримати фінансову допомогу у розмірі 400 млрд. євро. Боргові зобов'язання фонду, гарантовані державами-членами, спрямовуватимуться на викуп облігацій тієї країни, яка буде не в змозі проводити рефінансування за "розумними" ставками. Виділення засобів фонду не потребує схвалення національних парламентів. Загальний розмір засобів, що мобілізуються з урахуванням ресурсів МВФ (до 250 млрд. євро) та інших джерел складе 750 млрд. євро [1].

Ключовою проблемою стабільності євро і ЄВС є усунення нерівномірності, яка виявилась у період кризи між єдиною грошово-кредитною політикою і обмеженістю повноважень у проведенні узгодженої економічної політики у рамках Євросони. Пошуки шляхів вирішення цього завдання будуть в центрі уваги інститутів ЄС і країн-членів.

Заслугує розгляду "Етапна доповідь про прогрес у розвитку економіки ЄС", яка датована груднем 2009 р. і опублікована на сайті Єврокомісії в лютому 2010 р. [3]. Передусім, у ньому Європейська комісія констатує невизначеність стану європейської економіки, що зберігається. З одного боку, вона вказує на явне поліпшення розвитку фінансового ринку і зовнішньої торгівлі. Зокрема, відзначається, що у вересні 2009 р. експорт ЄС виріс на 17%. З іншого боку, ЄК приводить свідчення тривалого спаду: скорочення сукупного ВВП держав-членів в 2009 р. склало 4% (а позитивний тренд другої половини 2009 р. був дуже слабким); зберігається низький попит на внутрішньому ринку; рівень безробіття піднявся в 2009 р. до відмітки 9,1% і до кінця 2010 р., як прогнозується в доповіді, досягне 10,3%.

Істотно постраждали від кризи державні фінанси. Середній дефіцит бюджету в ЄС (2,3% від ВВП у 2008 р., 7% ВВП у 2009 р.), як очікується, зросте до 7,5% у 2010 р. Загострення дефіциту пояснюється багато в чому зниженням податкових надходжень, але головним чином заходами щодо стимулювання економіки. Обсяги стимулюючих заходів, котрі прийняті або заплановані у бюджетах країн-членів на 2009 і 2010 рр., досягли 2,7% ВВП. Сукупний державний борг країн-членів виріс майже на 20 процентних пунктів у порівнянні з 2008 р. і до 2010 р. склав близько 80% ВВП.

У середині червня Євростат опублікував попередні дані щодо ВВП на душу населення (за паритетом купівельної спроможності) в країнах ЄС у 2009 р. Усі 10 держав ЦСЄ знаходяться нижче за середній рівень у ЄС-27: Словенія, Чехія і Словаччина – на 10-30%; Угорщина, Естонія, Польща і Литва – на 30-50%; Латвія, Румунія і Болгарія – на 50-60% [3]. В порівнянні з 2007 р., ці показники або погіршалися, або залишилися на тому ж рівні. Це означає, що криза або зупинила процес економічної конвергенції країн ЦСЄ, або навіть спричинила певну дивергенцію.

Саме ці обставини підштовхнули Європейську комісію до розробки нового документу – стратегії економічного розвитку ЄС – цього разу посткризового. Проект третьої версії Лісабонської стратегії був опублікований 3 березня 2010 р. під заголовком "Європа 2020. Стратегія розумного, стійкого і всеосяжного росту" (Europe 2020. A strategy for smart, sustainable and inclusive growth) [2].

17 червня в Брюсселі глави держав і урядів 27 країн Євросоюзу схвалили цю стратегію "Європа 2020" як нову програму стимулювання росту і зайнятості в ЄС. Стратегія визначає основні рушійні сили економічного росту: сприяння розвитку знань, інновацій, освіти і

цифрового суспільства; ефективне використання ресурсів і підвищення конкурентоспроможності; підвищення рівня зайнятості громадян і боротьба з бідністю. Документ складається з шести невеликих глав і додатків. Його безперечними перевагами є виняткова чіткість і доступність викладу.

Три головних мети стратегії вказано в її назві. Під "розумним ростом" розуміється розвиток економіки, що базується на знаннях і інноваціях. "Стійким ростом" називається "більш конкурентноздатніша" економіка, основою якої є більш ефективне використання ресурсів. "Інклюзивний ріст" передбачає сприяння високому рівню зайнятості, соціальному і територіальному згуртуванню. Планується, що до 2020 року Європейський Союз досягне наступних головних цілей (headline goals):

- зайнятим буде 75% населення у віці 20-64 років;
- 3% ВВП ЄС інвестуватиметься в НДДКР;
- викиди парникових газів скоротяться на 20% у порівнянні з рівнем 1999 р., енергоефективність ВВП виросте на 20%, і до 20% буде доведена частка відновлюваних джерел в енергобалансі;
- частка молоді, що припиняє навчання до здобуття середньої освіти, складатиме менше 10%, і не менше 40% молодих людей матимуть вищу освіту;
- чисельність незаможних не перевищить 20 млн. чоловік [2].

Для реалізації поставлених цілей Комісія висуває сім так званих флагманських ініціатив (flagship initiatives): 1) інноваційний союз; 2) молодь в русі; 3) цифрова повістка для Європи; 4) Європа ефективного використання ресурсів; 5) промислова політика для епохи глобалізації; 6) порядок денний для нових навичок і робочих місць; 7) європейська платформа боротьби з бідністю. Перші три ініціативи відносяться до мети "розумний ріст", наступні дві – до мети "стійкий ріст", дві останні – до мети "інклюзивний ріст". Кожна ініціатива має власний, причому дуже виразний і конкретний, перелік дій. Безперечною перевагою документу є і те, що в ньому детально розписані компетенції інститутів ЄС – Європейської ради, Ради ЄС, Комісії, а також країн-членів, місцевої влади, зацікавлених осіб і громадянського суспільства в процесі виконання стратегії.

Прийняті параметри закріплюються в Інтегрованих напрямках економічної політики і політики зайнятості ЄС, які, у свою чергу, складуть основу рекомендацій Ради ЄС для країн-членів і повинні трансформуватися ними в цілі національної політики і в Національні програми реформ, котрі спрямовані на усунення "вузьких місць", що стримують зростання. Але рішення в країнах прийматимуться з урахуванням їх компетенцій і специфіки, особливо в освітній і соціальній сферах. Крім того, низка країн ЦСЄ (наприклад, країни Вишеградської групи, окрім Чехії), вважають виділення 3% ВВП на дослідження і розробки непосильним завданням при нинішньому стані своєї економіки.

Усі спільні політики Євросоюзу, включаючи Єдину сільськогосподарську політику і Політику згуртування, будуть зорієнтовані на реалізацію стратегії "Європа 2020". Вони повинні сприяти росту і зайнятості в сільських регіонах, соціально-економічне і територіальне зближення. До кінця року заплановано підготувати пропозиції щодо відповідного коригування торгової політики ЄС. Будуть скоректовані також загальні енергетична і промислова політики. Пропозиції щодо нового етапу розвитку єдиного внутрішнього ринку ЄС з урахуванням доповіді М. Монті будуть розглянуті в грудні 2010 р. На базі "першої флагманської ініціативи" Європейської комісії "Цифровий порядок денний для Європи" планується створити до 2015 р. повністю функціонуючий єдиний цифровий ринок. Інші флагманські ініціативи мають бути представлені Євроradі до кінця року.

Основний акцент робиться на переорієнтації з кризового управління на середньо- і довгострокові реформи, що сприяють росту і зайнятості при стійкості державних фінансів, включаючи реформу пенсійних систем. Була підтверджена рішучість держав-членів невідкладно забезпечити бюджетну стабілізацію (хоча і в "різношвидкісному" режимі), передусім шляхом обмеження державних витрат і підвищення потенціалу зростання як основи оздоровлення фінансової системи в перспективі.

До кінця 2011 р. ЄК повинна представити проект комплексних заходів щодо реформи фінансової системи ЄС, що гарантує її безпеку, надійність, велику транспарентність і відповідальність, з урахуванням поточних стрес-тестів, проведених органами банківського нагляду. У зв'язку з цим Європада призвала Раду ЄС і Європарламент швидко ухвалити законопроекти з фінансовому нагляду, щоб Європейське управління з системних ризиків і три Європейські наглядові служби працювали на початку 2011 р.; домовитись із законопроектів щодо альтернативних менеджерів інвестфондів і щодо поліпшенню нагляду ЄС за кредитними рейтинговими агентствами; Єврокомісію підготувати пропозиції по ринках деривативів, особливо заходам з "коротких" продажів (включаючи незабезпечені) і свопів по кредитних дефолтах.

Для макроекономічного моніторингу необхідно розробити показники оцінки змін конкурентоспроможності і дисбалансів, що забезпечують раннє виявлення нестійких або небезпечних трендів, а також створити ефективну систему нагляду, що характеризує ситуацію в країнах Єврозони. Європада вирішила, що країни-члени повинні ввести системи податків і зборів на фінансові інститути для справедливого розподілу і обмеження системних ризиків.

Також слід чекати посилення координації економічної політики держав-членів. Комісія ставить наступні завдання: 1) виробити пропозиції про посилені заходи координації і нагляду за економічною політикою держав-членів; 2) ввести в дію ефективний механізм примусу, який гарантує те, що держави-члени виконуватимуть узгоджені у рамках ЄС рішення; 3) провести Семестр координації економічної політики, який допоможе їм освоїтися в новій ситуації.

Особлива роль у Стратегії відводиться новій промисловій політиці ЄС, у рамках якої здійснюватиметься подальша модернізація систем державних закупівель, державної підтримки й інших правил конкуренції, спрощення і інтернаціоналізація діяльності МСП, забезпечення ефективного доступу до єдиного ринку, розвиток європейської стандартизації, становлення інструментів для вирішення глобальних завдань і проектів, таких як "Галілео" і ГМЕД (Глобальна система моніторингу довкілля).

Незважаючи на логічність і чіткість, нова стратегія не виглядає дуже переконливою, зокрема при порівнянні головних цілей із переліком головних кількісних орієнтирів. До "розумного росту" відносять ріст витрат на НДДКР і підвищення частки молоді з вищою освітою. З "стійким ростом" зв'язані ріст зайнятості, скорочення парникових викидів, підвищення енергоефективності і ширше використання альтернативних джерел енергії. "Інклюзивний ріст" повинен вимірюватися часткою молодих людей, що завершили середню освіту, і чисельністю незаможних. Очевидно, що багато важливих складових нової стратегії, наприклад, конкурентоспроможність, інноваційність, територіальне зближення, ЄС не планує вимірювати кількісно. А раз так, то дізнатися про виконання або невиконання поставлених цілей буде неможливо.

Також у документі жодного разу не згаданий Європейський центральний банк, включаючи розділ 5.2, де розписані повноваження усіх виконавців стратегії. Комітет регіонів є, а ЕЦБ, що відповідає за головну опору ЄВС, немає. Немає його і в розділі про вдосконалення єдиного внутрішнього ринку, хоча саме ЕЦБ виконує основну, у край складну технічно, роботу із створення інтегрованого фінансового ринку Єврозони. Причини такої відсутності можна трактувати двоюко. З одного боку, ЕЦБ є незалежним органом і не підкоряється рішенням Ради. Тому давати йому рекомендації або розпорядження некоректно. З іншого боку, неучасть ЕЦБ можна сприймати як ознаку наростаючої конкуренції між керівними органами ЄС. Це може розцінюватися також і як прояв слабкої координації між економічною і грошово-кредитною частинами ЄВС.

Висновки. Нові ініціативи у сфері економічного управління (economic governance) Євросоюзом мають бути вироблені до кінця року. Це складний процес, адже будь-які спроби посилити контроль Ради і ЄК над діями національних урядів у частині економічної політики і, тим більше, втрутитися в процес прийняття державних бюджетів, де головну роль відіграють національні парламенти, можуть привести до повторення кризи, що виникла в ході ратифікації Конституції ЄС. Показово і те, що багато експертів висловлюються проти використання терміну "економічне управління", вважаючи достатнім посилення координації економічної політики країн-членів.

1. Сайт Європейської Комісії. Електронний ресурс. – Режим доступу: http://ec.europa.eu/archives/growthandjobs_2009/documentation/index_en.htm#annual_2. "Європа 2020. Стратегія розумного, стійкого та інклюзивного росту" "Europe 2020. A strategy for smart, sustainable and inclusive growth" Електронний ресурс. – Режим доступу: http://ec.europa.eu/archives/growthandjobs_2009/ 3. Етапна доповідь про процес і реалізацію. Електронний ресурс. – Режим доступу: http://ec.europa.eu/growthandjobs/pdf/european-economic-recovery....december_2009_en.pdf. 4. Евростат. Електронний ресурс. – Режим доступу (<http://epp.eurostat.ec.europa.eu>).

Надійшла до редколегії 12.09.11

В. Морозов, канд. екон. наук, доц.

РЕГУЛЮВАННЯ ЕЛЕКТРОННОЇ ТОРГІВЛІ У ФРН

У статті розкрито основи сучасної системи регулювання електронної торгівлі у ФРН. Розглянуто найважливіші регуляторні механізми німецького законодавства та законодавства ЄС, які регламентують торговельну діяльність в Інтернет. Наведено і проаналізовано особливості функціонування відповідних уповноважених німецьких державних органів влади, серед них: "Відомство з регулювання телекомунікаційної та поштової діяльності ФРН", Федеральне відомство із забезпечення безпеки в сфері інформаційної техніки. З'ясовано новітні тенденції розвитку сфери електронної комерції у ФРН та ЄС.

The article explores the principles of the modern system of regulation of electronic commerce in Germany. It also analyses the most important regulatory mechanisms of German law and EU law governing the trading activities on the Internet. The analysis also covers the specifics in the functioning of the authorized German state bodies, among them: "Regulatory Authority for Telecommunications and Posts", "Federal Office for Information Security". The author outlined the latest development trends in the sphere of e-commerce in Germany and the EU.

Федеративна Республіка Німеччина (ФРН), як країна-член Європейського Союзу (ЄС), у своїй державній полі-

тиці у сфері регулювання електронної торгівлі, у цілому, та використання електронних документів з електронним

підписом, зокрема, керується нормами спільного європейського законодавства у цій сфері. Основна позиція ЄС щодо регулювання електронної комерції передбачає досягнення окремих результатів, – головним чином, розвиток однотипних законів у незалежних державах ЄС з відмінними правовими системами та традиціями.

У сфері регулювання електронної торгівлі в ЄС, на сьогодні, існують дві основні Директиви:

1. **Директива про електронну комерцію 2000 року ("ДЕК" – англ. Directive 2000/31/EC of the European Parliament and of the Council of 8 June 2000 on certain legal aspects of information society services, in particular electronic commerce, in the Internal Market (Directive on electronic commerce))** [1];

2. **Директива про електронні підписи 1999 року ("ДЕП" – англ. Directive 1999/93/EC of the European Parliament and of the Council of 13 December 1999 on a Community Framework for Electronic Signatures (Electronic Signatures Directive))** [2].

"ДЕК" встановлює загальні основи для розвитку електронної комерції. Зокрема, стаття 9 Директиви вимагає від держав-членів ЄС надання законної сили договорам в електронному вигляді, усунення бар'єрів та перешкод для їх використання і забороняє заперечення їх чинності виключно на підставі їх електронного вигляду. Зобов'язання та вигоди, що випливають з "ДЕК", є дійсними тільки в межах ЄС.

"ДЕП" є більш деталізованою і встановлює основи для визнання електронних підписів та вимоги до держав-членів ЄС у сфері їх сертифікації. Так, стаття 5 "ДЕП" зазначає, що "електронні підписи, які виконані на основі кваліфікаційного сертифікату і створені за допомогою захисного засобу", – еквівалентні власноручним підписам. Однак, надалі в статті зазначено, що електронний підпис не може бути позбавленим чинності винятково на підставі того, що він був створений без використання кваліфікаційного сертифікату чи захисного засобу. Незважаючи на наявність таких визначень, текст Директиви залишається технологічно нейтральним: мета вимог полягає в гарантуванні досягнення максимального ступеню безпеки, замість вказування на конкретний пристрій чи метод створення електронного підпису.

Крім того, у статті 2 "ДЕП" міститься визначення т.зв. "поширеного електронного підпису" (англ. "advanced electronic signatures"), який повинен відповідати наступним вимогам:

- 1) бути пов'язаним безпосередньо з особою, яка підписала;
- 2) бути достатнім для її ідентифікації;
- 3) бути створеним за допомогою засобів, що знаходяться під одноосібним контролем особи, яка підписала;
- 4) бути пов'язаним з даними, до яких він відноситься, у такий спосіб, щоб будь-яка наступна зміна цих даних ставала очевидною.

Для перевірки електронного підпису використовується "сертифікат" ("кваліфікаційний сертифікат" – п.п. 9,10 ст. 2 Директиви). Сертифікат являє собою електронне посвідчення, що пов'язує дані для перевірки електронного підпису з визначеною особою та підтверджує ідентичність цієї особи. Кваліфікаційний сертифікат являє собою сертифікат, що відповідає спеціальним вимогам, які описані у Додатку I Директиви, та виданий органом сертифікації, який відповідає вимогам Додатку II Директиви.

Німецький підхід до надання чинності торговельним договорам в електронному вигляді в частині встановлення вимоги щодо власноручного підпису полягає у встановленні достатньо жорсткого режиму державного регулювання. При цьому, одним з найскладніших питань регулювання електронної комерції є викорис-

тання електронного цифрового підпису. Саме тому у ФРН, як і в переважній більшості інших країн-членів ЄС, це питання врегульоване окремим законом.

Зокрема, у 1997 р. набрав чинності **"Закон про цифровий підпис ФРН"**, що є статтею 3 **"Закону про регулювання основних умов надання інформаційних і комунікаційних послуг"** (нім. *Informations- und Kommunikationsdienstegesetz*) [3]. Невдовзі анульований, даний Акт надав чинності електронним підписам в електронній комерції.

Додаткові технічні вимоги були закріплені у тому ж році у **"Постанові про цифровий підпис"** (англ. *Digital Signature Ordinance*) [4].

Дані нормативні акти, по-суті, сформували регулятивну основу для створення і підтвердження цифрових підписів органами сертифікації, що мають державну ліцензію. Останніми роками у ФРН відбувається процес регулювання використання криптографії з відкритим/закритим ключем, в рамках якого встановлюються технічні вимоги до органів сертифікації, які повинні цілком відповідати Закону – з метою одержання дозволу на здійснення діяльності. Основний наголос Закону зроблений на створенні т.зв. інфраструктури цифрових підписів, а не на визнанні чинності договорів в електронному форматі. Нежиттєздатність даної спроби обумовлюється відсутністю специфічних положень, що стосуються дійсності та сфери використання цифрових підписів в електронних угодах. Замість цього даний закон містить технічні норми-вимоги до органів сертифікації, яким вони повинні задовольняти для отримання ліцензії.

Враховуючи той факт, що офіційне визнання чинності електронних документів, – рівної паперовим, – не гарантується Законом, як це зроблено в "ДЕК", мають місце *дві основні проблеми гармонізації німецького регуляторного законодавства*.

По-перше, відсутність офіційного законодавчого визнання електронних документів зумовлює необхідність надання додаткових коментарів і пояснень стосовно сфери дії угод. На даний час існує велика кількість законодавчих вимог, яким не задовольняють електронні та цифрові підписи. Таким чином, визначення угод, які можуть укладатись в електронному виді, вимагає аналізу законодавства і, як наслідок, збільшення вартості угоди.

Друга проблема створена відповідно розділами 14 і 15 Закону, які визначають механізм застосування стандартів цифрового підпису для іноземних органів сертифікації. Зокрема, цифрові підписи, створені органом іншої держави-члена ЄС, можуть бути визнані тільки у тому випадку, якщо вони мають та можуть довести відповідний рівень безпеки. Проте, як його можна довести – не зовсім зрозуміло. При цьому, як правило, вимагаються схожі умови тестування та регулюючий режим для відповідності даному Положенню. Для держав – не членів ЄС підрозділ 15(2) зазначає, що цифрові підписи можуть визнаватись рівноцінними тільки при наявності відповідних міжнародних чи міжурядових договорів.

Недоліки та надмірна негнучкість стандартів, що містяться в німецьких законодавчих ініціативах 1997 року, суперечили, по-суті, вимогам двох Директив ЄС. Тому уряд Німеччини розробив додаткові акти для заміни існуючого Закону і подальшої "інтеграції" з "ДЕП" [5, 6]. Серед них слід назвати:

1. **Німецьку пропозицію по основах "Закону про цифрові підписи" від 16 серпня 2000 року**, прийняту Бундесратом в якості Постанови 9 березня 2001 року [7];

2. Т.зв. **"Закон про підпис"** (нім. *Signaturgesetz – SigG*), який набрав юридичної чинності 21 травня 2001 року [8]. При цьому "SigG" не ставить знак рівності між електронними і власноручними підписами; точніше

він створює основи для відповідності "ДЕП". Одночасно, все-таки, залишається обов'язковий набір правил для створення і випуску сертифікатів, що можуть бути визнаними відповідно до Директиви; однак електронні підписи, за визначенням, є самодостатніми для того, щоб бути своєрідним доказом укладання угоди в електронній формі. Перша частина Закону формулює мету всього Акту: формування основ для електронних підписів. Здавалося б, вона набагато більше відповідає Директиві, ніж у попередньому Законі. Проте, замість регулювання сфери дії електронних підписів, Закон продовжує формування механізму інфраструктури цифрових підписів.

Наприкінці 2005 р. завершився процес підготовки до внесення змін до статті 126(а) "Цивільного кодексу ФРН", які б гарантували законний статус кваліфікаційного сертифікату [9]. До того ж, визнання іноземних сертифікатів є можливим за умови, якщо закордонні органи сертифікації, що їх видали, пройшли акредитацію і можуть забезпечити відповідний рівень безпеки (згідно Статті 1 § 6(23)). У випадку, якщо відповідні законодавчі зміни будуть мати місце, – це створить гарантії використання електронних підписів у всіх сферах господарської діяльності ФРН незалежно від того, для чого використовуються дані підписи.

Новий і удосконалений "SigG", деякою мірою, пом'якшив позицію Німеччини у сфері регулювання використання електронних документів з електронним підписом, але не забезпечив повною мірою створення ефективного законодавства щодо законного визнання договорів в електронному вигляді.

Так, відповідно до німецького законодавства, під **центром сертифікації** (нім. *Zertifizierungsstelle*, англ. *certification authority*, у німецько- та англomовній, а іноді й російськомовній літературі використовуються також терміни "Trust Center і Trustcenter") розуміється "фізична чи юридична особа, яка засвідчує зв'язок відкритих ключів підпису з визначеною фізичною особою і має ліцензію відповідно до § 4 діючого Закону "SigG" [10].

На центри сертифікації покладені основні задачі забезпечення функціонування технології цифрових підписів:

- створення ключів,
- посвідчення особи їхніх власників (персоніфікація),
- сертифікація,
- ведення реєстрів користувачів ("служба каталогів"),
- посвідчення документів за допомогою оцінки часу.

Для вирішення питань безпеки передбачена суворая процедура ліцензування діяльності центрів сертифікації, що проводиться урядовими службами. Центр сертифікації може отримати ліцензію тільки в тому випадку, якщо доведеною є його здатність виконувати запропоновані Законом і Постановою норми безпеки, і надалі урядові органи зобов'язані регулярно проводити перевірки дотримання центром сертифікації вимог безпеки. У випадку, якщо діяльність Центру перестане відповідати вимогам безпеки, і недоліки не будуть цілком усунуті протягом встановленого урядовим органом терміну часу, – ліцензія повинна бути скасованою. На відповідну урядову службу ФРН покладений обов'язок ведення бази даних з інформацією про всі ліцензовані центри сертифікації, зокрема з інформацією про їх публічні ключі сертифікації.

Видача ліцензій центрам сертифікації та видача сертифікатів, що використовуються центрами для підписання сертифікатів, а також нагляд за дотриманням положень "Закону про цифровий підпис" і "Постанови про цифровий підпис", згідно "Закону про цифровий підпис", відноситься до компетенції уповноваженого державного органу Німеччини, зазначеного в §66 "Закону про телекомунікації", тобто **"Відомства з регулювання те-**

лекомунікаційної та поштової діяльності ФРН" (нім. *Regulierungsbehörde fuer Telekommunikation und Post*). З його організаційною структурою, створеною для забезпечення ефективної діяльності з надання послуг електронного підпису, можна ознайомитись в Інтернеті за адресою: http://www.regtp.de/behoerde/start/in_01-01-00-00-00_m/fs.html [11].

Згідно абз. 5 §4 "Закону про цифровий підпис" уповноважений державний орган видає сертифікат для ключа підпису, що використовується центром сертифікації для підписання сертифікатів. Таким чином створюється ієрархія сертифікатів. Держорган своїм підписом засвідчує підпис центру сертифікації, а останній, у свою чергу, своїм підписом засвідчує підпис кінцевих користувачів. Розпорядження про видачу сертифікатів центрами сертифікації діють також для уповноваженого державного органу, що видає сертифікати для центрів сертифікації.

Він зобов'язаний за допомогою загальнодоступних засобів телекомунікації забезпечувати постійний публічний доступ до виданих таким центром сертифікатів, а також до інформації про адреси та телефонні номери відповідних центрів сертифікації, інформації щодо призупинення дії таких сертифікатів, про припинення діяльності центрів сертифікації та про термін дії виданих ліцензій.

Центр сертифікації для цифрових підписів при "Відомстві з регулювання телекомунікаційної та поштової діяльності ФРН" розпочав свою роботу 23 вересня 1998 р. у м. Майнц [12].

З інформацією стосовно джерел, обсягів фінансування створення даної організаційної структури Німеччини щодо надання послуг електронного підпису та електронного документообігу, а також з конкретним механізмом сплати за послуги з видачі сертифікатів ключів та ін. організаційно-правовими аспектами можна ознайомитись в Інтернеті за адресою: <http://www.regtp.de/behoerde/>.

Необхідно зазначити, що на сьогоднішній день для чиновників Федерального Уряду Німеччини вже введено в дію механізм електронного підпису. Понад 200 тис. працівників міністерств і відомств мають можливість підписувати електронні документи за допомогою т.зв. "смарт-карти", що містить зашифрований ключ. За сферою чинності електронний підпис прирівнюється до звичайного.

Видаче карт та пристроїв їхнього зчитування у ФРН було завершено наприкінці 2005 р., коли закінчилась робота над проектом по забезпеченню виходу 400 державних служб Німеччини в Інтернет. Близько чверті цих служб вимагають у своїй діяльності наявності електронних підписів. У рамках проекту були розроблені стандарти захисту електронних трансакцій, документів, доступних через Інтернет, та електронної пошти. Зокрема, при фінансовій підтримці Уряду ФРН завершено розробку і здійснено впровадження стандартів "Industrial Signature Interoperability Specification" і "MailTrus".

Одночасно хотіли б звернути увагу на той факт, що значний інтерес у свій час викликав також документ під назвою **"Офіційна позиція німецького Уряду щодо міжнародного визнання електронних цифрових підписів"** (англ. *German Government Position Paper on the International Recognition of Digital Signatures*). Даний документ не вважається офіційним нормативно-правовим актом, однак дозволяє "підсумувати" дії німецького Уряду і визначити його загальну позицію у сфері регулювання використання електронних документів з електронним цифровим підписом в органах влади [13].

По-перше, для Німеччини у сфері регулювання використання електронних документів з електронним ци-

фровим підписом в органах влади на першому місці знаходяться такі поняття, як надійність та безпека електронних підписів. Це проглядається ще раз в Акті про електронний цифровий підпис: "... спочатку потрібно створити систему сертифікації підписів, а потім вже вести роботу по зрівнянню електронних цифрових підписів із власноручними."

По-друге, пріоритетом є не "bona fide" сторін, а державний контроль за використанням підписів. Відповідно, й визнання електронних підписів можливе лише в умовах жорсткої бюрократичної системи їх сертифікації.

По-третє, у даному випадку німецький Уряд не може допустити визнання іноземних підписів, що не відповідають внутрішнім стандартам: велика "дірка на кордоні" зробила б безглуздо сувору внутрішню сертифікацію. Власне кажучи, це і зазначено в п.1 §15 "Акту про електронний цифровий підпис" ("ЕЦП"), вірогідність якого може бути перевірена за допомогою відкритого ключа, сертифікованого в "іншій державі", може бути визнана еквівалентною "ЕЦП" за дійсним Актом, якщо він має такий самий рівень безпеки".

Подібна жорсткість державного регулювання сфери використання електронних документів з електронним цифровим підписом фактично створює т.зв. "ілюзію залізної завіси" навколо Німеччини, крім її участі в міжнародній електронній комерції. Подолати цей бар'єр можливо тільки в тому випадку, якщо німецькі стандарти електронних підписів стануть загальними, що є на сьогодні малоймовірним. Іншими словами, даний підхід до державного регулювання використання електронних підписів у ФРН виключив можливість вирішення головного завдання впровадження електронних підписів – інтернаціоналізації електронної комерції.

Протягом останніх років державні органи ФРН активно працювали над реалізацією свого наміру щодо криміналізації "спамерства" у Німеччині. Згідно зі зробленими заявами, введення лише штрафів не достатньо, і розповсюдження "спаму" має кваліфікуватися як злочин, за який передбачено покарання або ув'язнення. Робоча група з питань телекомунікацій і поштової кореспонденції ще не вирішила питання про тривалість строку бажаного покарання. Німеччина має намір ввести "антиспамове" законодавство до окремого закону проти недобросовісної конкуренції, який також забороняє нав'язане розсилання факсів (англ. "unsolicited faxing"), а не до "Закону про телекомунікацію", одночасний перегляд якого очікується найближчим часом.

На думку німецьких урядовців, покарання позбавленням волі є обов'язковим для того, щоб зупинити найбільших "спамерів", які розсилають мільйони небажаної поштової реклами. Є підозра, що 2 або 3 найбільші "спам ери" за рейтингом "TOP-50" походять саме з Німеччини. Проте, окремі опозиційні партії не бажають вводити кримінальне покарання і пропонують зупинитись на адміністративних штрафах. Як і багато інших країн ЄС, Німеччина не імплементувала нове європейське "антиспамове" законодавство вчасно.

Крім того, з кінця 2003 р. у Німеччині вступив у дію новий закон, що захищає власників авторських прав в Інтернеті.

Відтепер власники сайтів, на яких викладені авторські твори, можуть бути покарані. Новий закон не відмежовує тих, хто і з якими цілями займається незаконним поширенням ліцензійної продукції, – юридичну чи приватну особу; не враховує той факт, чи отримується від цієї діяльності прибуток чи ні. Відтепер навіть приватний перегляд незаконно скопійованого фільму в колі родини може вважатися незаконним.

Стрімка комп'ютеризація суспільства у ФРН та інших країнах ЄС, поява нових, раніше невідомих злочинів в сфері комп'ютерної інформації, виявили, що правоохоронні органи неготові до адекватного протистояння й активної боротьби з цим новим соціальним явищем. Так, наприклад, у ФРН було виявлено 2,7 тис. випадків аналогічних злочинів, з них розкрито тільки 170, тоді як інші 2,53 тис. кримінальних справ було припинено за різними обставинами; у Великобританії з 270 встановлених злочинів з використанням засобів комп'ютерної техніки за останні 5 років було розкрито тільки 6; у Франції зареєстрованих налічувалось 70 злочинів, а розкрито тільки 10 кримінальних справ; у США за цей же період правоохоронними органами було розкрито 200 злочинів, за якими до кримінальної відповідальності було притягнуто лише 6 осіб.

Результати проведеного дослідження та аналіз статистичних джерел інформації показують, що приблизно 80-90% скоєних у ФРН комп'ютерних злочинів, залишаються невідомими для правоохоронних органів. Наведені дані красномовно свідчать про рівень складності здійснення процесів розслідування злочинів категорії, що розглядається.

Строки покарання за такі дії у залежності від небезпечності злочину у різних країнах визначаються по-різному: у Німеччині за менш небезпечні факти "відмивання" грошей передбачено 5 років ув'язнення, за важкі – 10, у Швейцарії – відповідно 2 роки і 10 років. У Великобританії двома роками позбавлення волі карається також відсутність у фірми заходів щодо процедури викриття фактів "відмивання" грошей, здобутих злочинним шляхом.

Слід підкреслити, що при покаранні злочинців з фінансових установ за "відмивання" грошей правоохоронним органам не потрібно доводити, що гроші були здобуті злочинним шляхом, тобто карається сама процедура неналежної перевірки прийнятих від вкладника грошей.

Підбиваючи підсумки характеристики злочинів, що можуть здійснюватись з використанням системи Інтернет-торгівлі, слід ще раз підкреслити важливість невідкладної розробки і прийняття законодавчих актів з питань "відмивання" фіктивно утворених грошових коштів, грошей, здобутих злочинним шляхом, та використання комп'ютерних систем для скоєння розглянутих та інших економічних злочинів. Втім, "жорсткий" підхід до регулювання питань електронної комерції та застосування електронних підписів характерний не для всіх країн-членів ЄС.

Окремо хотіли б наголосити на тому, що організаційно-законодавче регулювання електронної комерції у ФРН, а саме використання електронних документів з електронним підписом, тісно пов'язане з питаннями захисту інформації у ФРН у цілому.

Німецьке законодавство в галузі захисту даних засноване на положеннях, які ґрунтуються на принципі інформаційного самовизначення. Таким чином, кожний громадянин, у принципі, сам розпоряджається своїми особистими даними. Якщо в інтересах суспільства він, – наприклад, як платник податків – змушений відкрити цю інформацію, то питання державних установ до нього повинні обмежуватися необхідним мінімумом.

Використання особистих даних громадян у Німеччині заборонено. У виняткових випадках діють жорсткі законодавчі обмеження (т. зв. "Заборона із можливостю отримання дозволу"). Інформацію про громадян дозволяється збирати і використовувати тільки в рамках чітко обмежених цілей.

Кожен громадянин має право на інформацію про те, як заклади, які опрацьовують особисті дані, використовують відомості про нього. Якщо в людини склалося враження

про незаконне використання її особистих даних, вона може звернутися за допомогою до Уповноваженого із захисту даних. Відповідна директива ЄС 1995 р. ще більше розширила інформаційні права громадянина.

Відповідна *Директива 95/46/EG*, прийнята в жовтні 1995 р., вимагала включити ці норми в національне законодавство протягом трьох років [14]. Деякі країни, включаючи Німеччину, не змогли дотриматися цього терміна. Проте, норми, що регулюють взаємовідносини між громадянином і державою, уже зараз мають пряму дію, без участі національних законодавців, тому кожний громадянин може безпосередньо посилається на права, котрі чітко визначені і гарантовані в Директиві ЄС.

Це, насамперед, стосується принципової заборони на обробку так званої "чутливої" інформації. При цьому маються на увазі всі відомості, що стосуються расового та етнічного походження, політичних і світоглядних поглядів, здоров'я і сексуального життя. Так, наприклад, відомості про стан здоров'я робітника не можуть без його згоди бути передані роботодавцю.

Крім того, Директива набагато ширше трактує право громадян знати про те, як використовуються їх особисті дані, і оскаржити їхнє неправомірне використання, ніж це гарантує Федеральний закон про захист даних 1991 р. Громадянин, наприклад, має право знати, які державні установи мають доступ до його особистих даних. Захисту підлягають тепер також тимчасові банки даних.

Крім того, Директива зобов'язує національних законодавців підсилити захист особистих даних громадян від використання цих даних приватними закладами, насамперед приватними комерційними Інтернет-фірмами. Якщо хтось збирає особисті дані громадянина, то він зобов'язаний оповістити його про це і повідомити, що станеться далі з цією інформацією.

У зв'язку з цим, звернемось до **хронології розвитку цієї проблематики**. Слід зазначити, що система захисту даних була створена в Німеччині близько тридцяти років тому. Німецькі фахівці із захисту даних не знайшли в жодній іншій країні відповідних законодавчих моделей. Вони стали першопрохідниками в цілком новій галузі регуляторної політики. На основі споконвічно суто технічних і організаційних заходів для запобігання незаконного використання інформації, зібраної в автоматичних банках даних, вони згодом розробили право кожної людини на захист від цікавості навколишніх, що рівносильне основному праву людини і тому діють майже без обмежень.

Найперша регуляторна норма в галузі захисту даних не тільки у ФРН, але і в усьому світі була прийнята в 1970 р. Висунути Федеральною землею Гессен ініціативу через якийсь час підтримали інші федеральні землі. Федеральний закон у згаданій галузі діє з 1977 р. Шість років потому Федеральний конституційний суд, вища судова інстанція Німеччини, встановив ще одну важливу віху на цьому шляху. З тих пір основним критерієм використання особистої інформації в громадському управлінні та у приватному опрацюванні даних є інформаційне самовизначення кожного громадянина: громадянин самі приймають рішення про розголошення і використання інформації, котра стосується їх особисто.

В основі розвитку системи захисту даних лежало політико-психологічне прагнення перебороти настороженість громадян стосовно державного планування та його інструментів, що призвело до розробки – спочатку ненавмисного – нового індивідуального регуляторного механізму конституційного рівня.

Земельний уряд Гессена розробив законопроект про захист даних в галузі адміністративного управління. Цей закон переслідував *дві цілі*: він повинний був, по-

перше, запобігти вторгненню в приватну сферу громадян за допомогою нової інформаційної техніки; а *по-друге*, не допустити зміни визначеного Конституцією розподілу повноважень у зв'язку з "інформаційною перевагою", яка виникала у виконавчих органах влади перед парламентськими органами.

З тих пір будь-який громадянин може звернутися зі скаргою до обраного Ландтагом і незалежного Уповноваженого із захисту особистих даних громадян. Саме він, як вважав Уряд, повинний був позбавити громадян відчуття, що вони знаходяться в залежності від оснащеної сучасною технікою бюрократії.

Прийнятий у Гессені закон стосувався тільки захисту особистих даних громадянина від втручання держави. Такі питання, як захист даних громадянина "А" від громадянина "Б", даних автолюбителя від цікавості страхової компанії або даних працівника від зазіхань його роботодавця в земельному законі залишалися відкритими через розподіл компетенцій між землями і федерацією.

У галузях, що виходять за рамки державного управління, тобто в приватній економіці і громадському житті, компетенція прийняття законів належить федеральному центру. Саме він відповідає за зберігання правової та економічної єдності Німеччини, тому що розходження між нормами, прийнятими в землях, скоріше заважають цій єдності. Обговорення проекту *Федерального закону про захист даних*, який стосувався як органів федерального управління, так і кожного громадянина, почалося ще в 1971 р. Але прийняти цей закон вдалося тільки через шість років. Тривалість дискусій пояснювалася – принаймні, частково – тим, що мова йшла про цілком нову сферу регуляторної діяльності. Особлива проблемність полягала в тому, що держава мала намір втрутитися у відношення, які до цього визначалися волею громадян, тобто були частиною їх "приватної автономії".

Подальший напрямок розвитку було вказано підготовленим на замовлення Уряду в 1971 р. науковим дослідженням про *"Основні проблеми захисту даних"*. Автори дослідження висунули тезу про те, що потоки інформації створюють свого роду нервову систему людського співіснування, а володіння інформацією про співгромадян являє собою "соціальне насилля". Автоматична обробка даних означає "широкомасштабне усунення міжлюдських кордонів і перепон" в галузі використання інформації і тому являють собою нову загрозу для рівноправності громадян.

Такому збору даних автори дослідження протипоставили "право громадян на інформаційне самовизначення". Це означає, що кожен має сам визначати, у якому обсязі держава або співгромадяни повинні мати інформацію про його дії і думки. У коментарі до Федерального закону про захист даних говориться, що "право бути залишеним у спокої", повідомляти або приховувати інформацію є основним правом, яке випливає із закріпленого в Конституції права на вільний розвиток особистості.

Захищаючи одне з основних прав громадянина, принцип інформаційного самовизначення, в той же час, обмежує основне право його співгромадян на фаховий і економічний розвиток: власник Інтернет-магазину канцтоварів і шкільних посібників, звичайно, зацікавлений у тому, щоб мати дані про всіх першокласників, знати їхні адреси, а, по можливості, і фінансові можливості їхніх батьків. Однак при цьому, на думку авторів дослідження, необхідно завжди враховувати "потенційну небезпеку інформаційних систем". Тому "конфлікт інтересів вирішується, у більшості випадків, на користь приватної інформаційної системи". А використання даних про громадян, які отримані не із загальнодоступних джерел, необхідно

заборонити в принципі, дозволяючи його тільки у виняткових випадках, визначених нормативними актами.

Федеральний закон про захист даних увібрав у себе велику частину цих положень. Він дозволив обробку даних тільки у випадках, визначених законом, або за згодою громадянина, що дає йому можливість проконтролювати цей процес.

Через дванадцять років після обґрунтування вченими права на "інформаційне самовизначення" воно було також визнано вищою судовою інстанцією країни. Федеральний конституційний суд заявив у 1983 році: "Той, хто не знає з достатньою певністю, які дані, що його стосуються, відомі у певних сферах його соціального оточення, і хто не в змозі приблизно оцінити об'єм інформації, яким володіють його можливі партнери по комунікації, може бути значною мірою ущемлений у своїй свободі планувати і приймати рішення на основі самовизначення. З правом на інформаційне самовизначення були б несумісні громадський порядок і правовий порядок, який служить йому основою, при яких громадянин не міг би знати, хто, що, коли і за яких обставин про нього знає (...). Звідси випливає: вільний розвиток особистості в сучасних умовах обробки даних припускає наявність захисту індивідуума від необмеженого збору, накопичення, використання і поширення його особистих даних (...). Основне право (розвиток особистості) гарантує (...) право кожного самостійно приймати рішення про розголошення і використання його особистих даних".

Для цього необхідно, насамперед, гарантувати прозорість потоків інформації: дані про громадян не повинні проходити через сумнівні канали, люди, яких це стосується, повинні мати можливість контролювати проходження цієї інформації. Тому головними критеріями будь-якого використання інформації є необхідність і ціль такого використання.

Приміром, якщо подружжя під час шлюбнорозлучного процесу повідомляють суду у сімейних справах про свої прибутки, то ці відомості можуть використовуватися тільки в рамках процесу, вони не повинні потрапляти, наприклад, у податкові служби, які завжди жваво цікавляться економічним становищем громадян. Цілком несумісним із принципом цільового використання інформації був би, наприклад, "центральный реєстр" усіх жителів, яким у випадку потреби могли б користуватися і поліція, і управління народної освіти, і відомство у справах іноземців, і, навіть, Інтернет-торговці. Такий збір даних є неприпустимим.

Рішення Вищого німецького суду, що стало вже класичним, стосувалося захисту особистих даних громадянина від втручання держави. Конкретно ж воно було пов'язано з переписом населення. При цьому досить загальні формулювання із самого початку торкалися також і приватного сектору.

Нова редакція Закону про захист даних, прийнята в 1991 р., була покликана протидіяти не тільки неправомірному використанню особистих даних громадян. З урахуванням роз'ясненого конституційним судом принципу інформаційного самовизначення Закон спрямований на те, щоб "захистити кожного громадянина від обмеження його особистих прав у результаті використання (іншими) його особистих даних". Використання особистих даних припускає згоду даної особи або повинне бути дозволене законом.

Згідно з *Першим федеральним законом* (1977 р.) захист даних починав діяти при існуванні банку даних. У новій редакції захист даних починається вже при зборі, тобто при цілеспрямованому одержанні інформації про громадян. При цьому, у приватній сфері –

наприклад, в економічному житті – діють такі загальні правила цивільних правових відносин, як сумлінність і правова поведінка. Контроль за дотриманням цих правил можуть здійснювати наглядові органи федеральних земель.

Держава також у принципі не має права збирати ніяких відомостей "за спиною" громадянина. Під захист даних підпадають, насамперед, персональні справи і всі офіційні процедури, у тому числі ті, які включають у себе відео- і аудіозаписи (зроблені, наприклад, поліцією).

У приватній сфері, щоправда, банк даних, в загальному і цілому, залишився тим порогом, з якого починає діяти захист зібраних даних. Всі інші відомості про людей – наприклад, списки, книги або "страхові документи" – знаходяться поза сферою захисту.

Відповідно до нової редакції Закону, прийнятої в 1991 р., самі дані знаходяться під захистом лише тоді, коли вони застосовуються не тільки в приватній сфері, а виконують якусь функцію в суспільному та економічному житті. Межа стає більш чіткою на одному прикладі, що використовують, зокрема, контрольні органи федеральних земель: список днів народження друзів і знайомих не підпадає під захист даних на відміну від такого списку, складеного якоюсь організацією для своїх членів. Метою законодавця була не регламентація будь-якого обміну інформацією в колі близьких знайомих, а, скоріше, захист приватної сфери кожного громадянина в рамках загальної мережі контактів, які все більше стають безособовими, як, наприклад, у відносинах між організацією і її членами.

Закон регламентує використання особистих даних громадян в економічному і громадському житті в залежності від того, для яких цілей зібрана подібна інформація – в інтересах власного бізнесу або ж за завданням іншої особи. Власні цілі переслідує при цьому, наприклад, приватна медична фірма або адвокатська контора, які створюють власну інформаційну систему в інтересах своєї справи (наприклад, збираються дані про пацієнтів і клієнтів); при цьому інформаційне Інтернет-бюро у фінансово-економічній сфері, яке передає наявні в неї відомості третім особам в інтересах їхнього бізнесу, тобто виступає тільки в якості передавача інформації, підпадає під другу категорію.

В галузі обробки даних по (чужому) завданню діють в основному ті ж правила, як і у випадку використання інформації у власних цілях. Проте, такі організації повинні бути зареєстровані в контрольних органах, вони повинні ставити їх до відома про наявні у їхньому розпорядженні технічні засоби і у випадку регулярної передачі даних про громадян надавати інформацію про одержувачів цих даних.

Громадські і приватні установи повинні за вимогою громадянина інформувати його про те, які дані про нього, що підпадають під захист, вони мають в своєму розпорядженні. Це стосується також відомостей про джерело інформації і її отримувача. Ця інформація повинна надаватися письмово, у ясній формі і безкоштовно.

Приватна особа, яка збирає в інтересах своєї справи дані про інших осіб, які не являються загальновідомими, наприклад, для надання кредиту, повинна проінформувати про це особу, яку це стосується, якщо вона ще не дізналася про це – наприклад, із формуляру договору. Таким чином, кожний громадянин може, у принципі, дізнатися, які дані про нього поширюються в суспільстві.

Поряд із можливостями, які Закон надає кожному окремому громадянину для перевірки своїх даних, він передбачає також наявність контрольних інстанцій. Закон ставить за обов'язок федеральним адміністративним органам забезпечити захист інформації в сфері,

на яку поширюються їхні повноваження. Поряд із внутрішнім контролем закон передбачає також зовнішній контроль. Здійснення зовнішнього контролю в сфері суспільного управління входить до обов'язків Федерального уповноваженого із захисту даних. Його обирає Німецький Бундестаг. Обрання парламентом наділяє його власними демократичними повноваженнями і робить його значною мірою незалежним від державної адміністрації. Федеральний уповноважений із захисту даних обирається на п'ять років і може бути переобраний ще на один термін. Федеральний уповноважений нікому не підпорядковується і керується тільки Законом.

Одне з основних завдань Федерального уповноваженого полягає в тому, щоб перевіряти особисті скарги громадян на використання їх особистих даних федеральними державними установами та інформувати особу, яка подала скаргу, про результати перевірки. Він має право відмовитися від дачі показань у якості свідка, у тому числі в суді, і не зобов'язаний показувати свої робочі документи ніяким третім особам. Тому громадяни можуть довіритися головному захиснику даних у Федерації, не побоюючись витоку будь-яких відомостей.

Раз на два роки Федеральний уповноважений подає Німецькому Бундестагу звітну доповідь про свою діяльність; в ній він повинен також відобразити розвиток системи захисту даних у недержавній сфері. Можливість виступати в парламенті з критикою і пропозиціями дає йому прекрасний шанс впливати на громадську думку демократичного суспільства.

Кожне підприємство, на якому зайняті, як мінімум, п'ять робітників на автоматизованій або двадцять осіб на ручній обробці особистих даних, повинне мати власного Уповноваженого із захисту даних. Він підпорядковується безпосередньо керівництву і більше нікому в ієрархічній структурі підприємства. Уповноважений із захисту даних на підприємстві не виконує ніяких вказівок і може бути відкликаний тільки в тому випадку, якщо цього зажадає контрольна інстанція, або якщо роботодавець вдасться звільнити його через суд через серйозні промахи в роботі.

Порушення норм захисту даних може переслідуватися законом. Кримінально-правовий захист поширюється на дані, які не являються надбанням громадськості, такі, наприклад, як дані про стан здоров'я. Той, хто піддає такого роду інформацію автоматичному опрацюванню, не маючи на це право, тобто, приміром, записує її в пам'ять комп'ютера, передає її, витягує її з пам'яті комп'ютера або добуває таку інформацію ще якимось чином з банку даних, порушує Закон. Покарання загрожує також тому, хто домагається передачі даних обманним шляхом за допомогою хибних відомостей; хто передає їх, неприпустимим чином змінюючи ціль використання інформації, або протизаконно збирає дані.

Порушнику загрожує позбавлення волі терміном до одного року або грошовий штраф. Якщо він використовує інформацію з метою збагачення або намагаючись нашкодити іншій особі, то може бути позбавлений волі терміном до двох років. Такий злочин переслідується, однак, тільки за заявою потерпілого.

Зазначаючи **новітні тенденції розвитку сфери електронної комерції у ФРН, зокрема, та ЄС, у цілому**, слід вказати на той факт, що паралельно зі звільненням інформаційних потоків на внутрішньому ринку країн-членів ЄС підсилюється контроль над інформаційним обміном з країнами, які не входять до ЄС, так званими третіми країнами. До них, не в останню чергу, відносяться США. Сполучені Штати та ЄС пов'язані між собою найважливішими у світі потоками товарів та інвестицій. На відміну від державного регулювання в кра-

їнах ЄС, США в галузі захисту даних роблять ставку на саморегулювання економіки, головним чином на договірній основі. Європейська комісія та Уряд США шукають компромісне рішення. При цьому, для всіх країн-партнерів по ЄС обов'язковим залишається наявність контрольного органу, до якого потерпілі можуть звернутися без особливих зусиль і великих витрат".

В галузі розробки програмного забезпечення вигідним вважається перенесення цілих галузей виробництва в країни з дешевою робочою силою за межами ЄС (*англ. "Global Sourcing"*). Треті країни повинні мати відповідний рівень захисту при передачі даних. Його можна забезпечити за допомогою добровільних зобов'язань зацікавлених підприємств; такого роду регулюванню віддають перевагу, наприклад, у США. Рівень захищеності даних диктується, наприклад, їхнім характером (відомості з телефонних книг або виписки з банківських рахунків). У сумнівних випадках рішення приймає комісія, до якої входять представники країн-членів ЄС.

У випадку згоди зацікавленої особи з "експортом" його даних рівень захисту інформації в третій країні не має великого значення.

Взаємодію національних контрольних органів забезпечують спеціалісти країн-членів ЄС у рамках спеціальної *"Групи із захисту даних"*. Експерти щорічно подають на розгляд Європейської комісії, Європейського парламенту і Ради глав держав і урядів доповідь "Про рівень захисту фізичних осіб при обробці особистих даних у Європейському Союзі та у третіх країнах".

Спеціальний закон ФРН "Про інформаційні і телекомунікаційні служби" регулює відносини між фірмами, які пропонують телекомунікаційні послуги, та їх користувачами, наприклад у сфері телебанкінгу і телешопінгу. Клієнту повинна бути надана можливість скористатися цими послугами та оплатити їх анонімно, по можливості за допомогою оплаченої готівкою чіп-картки, щоб ніхто інший не міг дізнатися, чим він цікавиться. Фірми можуть вимагати надання особистих даних тільки у тому випадку, якщо вони необхідні для укладення договору з клієнтом. Додаткову інформацію вони можуть одержувати тільки за згодою самого клієнта. При цьому Закон захищає споживача від кожної поспішно даної згоди, до чого його може підштовхнути вимога на екрані персонального комп'ютера (достатньо відповісти "Так" одним натисканням клавіші або мишки); підтвердження повинно бути запитане повторно, і цей запит повинний бути добре помітний на екрані. Закон однозначно визначає, що телекомунікаційні фірми можуть рекламувати свої послуги за допомогою підготовлених незалежними експертами висновків про прийняті ними заходи для захисту даних.

Подібний "аудит захисту даних" у сфері електронної комерції може до того ж стати гарним ринковим стимулом для забезпечення високого рівня захисту даних у всіх сферах життя. На користь цього в 1998 р. висловилося й Об'єднання німецьких юристів.

Федеральний уповноважений із захисту даних здійснює відповідний контроль над "транспортним рівнем" телекомунікацій, тобто над "власниками телекомунікаційних мереж"; у той час як контроль за "товаром", що поширюється по цих мережах, тобто за конкретними телекомунікаційними послугами, входить у компетенцію органів нагляду в недержавній сфері.

Проблеми розмежування повноважень в наявності: вони в принципі ставлять під питання необхідність подальшої "специфікації" захисту даних. Так, наприклад, виникає питання про те, чи являється сервер електронної пошти звичайною мережною телекомунікаційною послугою, тобто являє собою просте використання ком-

п'ютерної мережі, або ж його варто вважати самостійним видом змістовної телекомунікації, оскільки він одночасно пропонує послуги пошукової Інтернет-системи. Проте, хто б не відповідав за контроль: очікування, у тому числі й економічні, пов'язані з технічними нововведеннями, виправдаються тільки в тому випадку, якщо споживачі зможуть їм довіряти. А для цього необхідний надійний захист даних.

Федеральний закон про захист даних містить декілька положень, відповідно до котрих доступ до техніки, яка обробляє дані, робота на ній і використання накопиченої інформації дозволяються тільки певному колу осіб і підлягають контролю. Ці вимоги сформульовані, однак, в досить загальній формі, щоб умови збереження даних могли бути модифіковані в залежності від конкретних умов і технічного прогресу.

При цьому важливе значення набувають принципи запобігання збору зайвих даних і ощадливого поводження з інформацією. Це означає, що вибір і структура систем обробки даних повинні бути такими, щоб вони взагалі не обробляли або обробляли якнайменше особистих даних громадян. Негативним прикладом можуть слугувати мобільні телефони, які визначають місцезнаходження абонента в момент початку розмови, хоча тарифи в мережах мобільного телефонного зв'язку не залежать від відстані між учасниками розмови. Тут "принцип найкращого задоволення потреб клієнта поставлений з ніг на голову", – вважає Федеральний уповноважений із захисту даних.

У той же час, цілеспрямоване використання техніки, яка відповідає вимогам захисту даних (англ. *"privacy enhancing technology"*), може значно зменшити загрозу для інформаційного самовизначення окремих громадян. [15] Ця вимога міститься також в опублікованій в 1998 р. доповіді спеціальної комісії Німецького Бундестагу "Майбутнє засобів інформації в економіці і суспільстві – шлях Німеччини в інформаційне суспільство".

В інтересах інформаційної безпеки Федеральний уряд ще в 1991 році створив "Федеральне відомство із

забезпечення безпеки в сфері інформаційної техніки" (нім. *Bundesamt fuer Sicherheit in der Informationstechnik*), яке, крім всього іншого, повинне надавати консультативну допомогу з технічних питань Федеральному уповноваженому із захисту даних [16]. Федеральне відомство повинне також оцінювати безпеку запропонованих на ринку інформаційних систем і, в разі потреби, надавати їм сертифікати безпеки, які можуть ефективно використовуватися в рекламних цілях у сфері електронної торгівлі у ФРН.

1. Directive 2000/31/EC of the European Parliament and of the Council of 8 June 2000 on certain legal aspects of information society services, in particular electronic commerce, in the Internal Market (Directive on electronic commerce). – http://europa.eu.int/eur-lex/en/lif/dat/2000/en_300L0031.html.
2. Directive 1999/93/EC of the European Parliament and of the Council of 13 December 1999 on a Community Framework for Electronic Signatures (Electronic Signatures Directive). – <http://europa.eu.int/comm/dg15/en/media/sign/electsignen.pdf>.
3. Informations- und Kommunikationsdienstegesetz. – <http://www.iid.de/rahmen/iukdgeb.html>.
4. Digital Signature Ordinance. – <http://www.iid.de/iukdg/gesetz/sigve.html>.
5. Forschung von Baker&McKenzie. – <http://www.bmck.com/ecommerce/germany.html>.
6. Federal Republic of Germany. Bundesregierung Background Information. – <http://www.iid.de/iukdg/gesetz/engindex.html>.
7. Federal Republic of Germany. "Signature Law Passes Bundesrat and Can Take Effect Without Delay". – March 2001. – Bundesregierung Background Information. – Germany in the Global Economy. – Fr 2001/03/09. – <http://www.iid.de/iukdg/eval/VIB2Referentenentwurfenglisch.pdf>.
8. Signaturgesetz. – http://www.gesetze-im-internet.de/sigg_2001/.
9. Forschung von Baker&McKenzie. – <http://www.bmck.com/ecommerce/germany.htm>.
10. Allgemeine Anforderungen. Signaturgesetz. – http://www.gesetze-im-internet.de/sigg_2001/_4.html.
11. Organisationsstruktur. Regulierungsbehoerde fuer Telekommunikation und Post. – http://www.regtp.de/behoerde/start/in_01-01-00-00-00_m/fs.html.
12. Regulierungsbehoerde fuer Telekommunikation und Post. – <http://www.regtp.de/>.
13. German Government Position Paper on the International Recognition of Digital Signatures. – http://www.kuner.com/data/sig/gov_digsig_recognition.html.
14. Richtlinie 95/46/EG des Europäischen Parlaments und des Rates vom 24. Oktober 1995 zum Schutz natürlicher Personen bei der Verarbeitung personenbezogener Daten und zum freien Datenverkehr. – <http://eur-lex.europa.eu/LexUriServ/LexUriServ.do?uri=CELEX:31995L0046:de.html>.
15. Privacy-enhancing technologies. – http://en.wikipedia.org/wiki/Privacy_enhancing_technologies.
16. Bundesamt fuer Sicherheit in der Informationstechnik. – https://www.bsi.bund.de/dn_165/DE/Home/home_node.html.

Надійшла до редколегії 12.09.11

М. Безнощенко, канд. екон. наук, доц.

НАСЛІДКИ ВВЕДЕННЯ В УКРАЇНІ ПОДАТКУ НА ДОХОДИ ФІЗИЧНИХ ОСІБ ВІД ДЕПОЗИТІВ

У статті аналізуються можливі позитивні та негативні наслідки введення податку на доходи фізичних осіб від депозитів на економіку України. Розглянуто не лише основні якісні зміни, але й наведена кількісна оцінка впливу введення податку на економіку України. В статті розглянута практика оподаткування доходів від депозитів в інших країнах з ринковою економікою.

The article examines the possible positive and negative consequences of introduction of tax on personal income from deposits for the economy of Ukraine. The article considers not only the main qualitative changes, but provides quantitative assessment of impact of the tax on the economy of Ukraine. The article also shows the practice of taxation of income from deposits in other market economies.

Останнім часом, у зв'язку із запропонованим в одному з варіантів Податкового кодексу України введенням оподаткування доходів громадян від депозитів [1], актуальною стала дискусія щодо можливих наслідків такого кроку у фінансовій політиці. В цьому контексті ми вважаємо необхідним проаналізувати можливий вплив цього податку на схильність домогосподарств до заощаджень, на кредитні та депозитні ставки, на доходи державного бюджету і на розвиток економіки в цілому.

Ефекти введення податку на доходи від депозитів є однією з актуальних і все ще недостатньо вивчених тем серед економістів інших, у тому числі розвинених, країн. Слід зауважити, що ця проблематика досить широко обговорюється науковцями всього світу. Дослідження з питань оподаткування індивідуального доходу проводили такі вчені як Беслі Т., Гордон Р., Мертон Р., Менків Г.,

Міррліс Дж., Потерба Дж., Стігліц Дж. та інші. Серед вітчизняних вчених виділимо таких авторів як Варналій З.С., Данілов О.М., Лисенко В.В., Мельник В.П., Серебрянський Д.М., Тарангул Л.Л., Швабій К.І., Циганов С.А. та інші. Крім того дослідженнями у цій галузі займаються цілі наукові інститути як в Україні так і практично в кожній країні світу. На нашу думку, ретельний попередній аналіз таких ефектів є необхідною передумовою впровадження відповідного податку.

У якості першого кроку в аналізі можливих наслідків введення податку на доходи фізичних осіб від депозитів пропонуємо вивчити ситуацію з оподаткуванням процентного доходу, у тому числі доходів від депозитів у інших країнах світу та розглянути основні аргументи на користь та проти введення такого податку.

Таблиця 1. Ставки податку на процентний дохід в окремих країнах світу у 2010 році

Країна	Ставка податку на доходи фізичних осіб від депозитів	Країна	Ставка податку на доходи фізичних осіб від депозитів
Високорозвинені країни		Країни-сусіди України та країни пострадянського простору	
Австрія	0%	Білорусія	0%
Данія	38%-59%	Естонія	0%
Нідерланди	0%-59%	Казахстан	10%
Великобританія	20%	Латвія	0%
Швеція	0%-57%	Литва	10%
Канада	0%-29%	Молдова	0%-18%
Італія	27%	Польща	20%
Іспанія	24%-43%	Росія	0% (з певними обмеженнями)
Німеччина	0%-45%	Туреччина	15%-35%
США	10%-35%	Угорщина	0%
Фінляндія	28%	Чеська Республіка	15%
Франція	5,5%-40%	Україна	0% (можливо 5% з 2011р.)

Джерело: складено автором на основі даних www.worldwide-tax.com та www.oecd.org [13], [14]

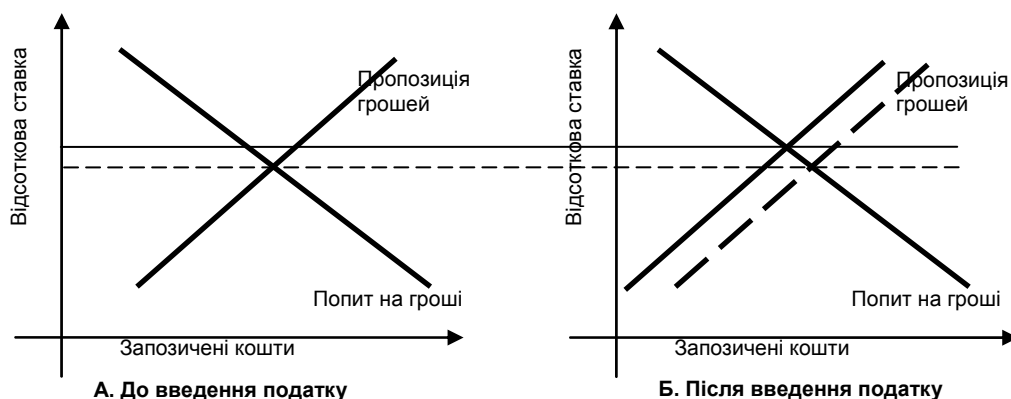
У міжнародній практиці політика збирання податку з процентного доходу, у тому числі доходу від депозитів, є достатньо поширеною серед країн з високим рівнем економічного розвитку (див. табл. 1). Ставка податку по таким доходам, як правило, дорівнює діючій в країні ставці податку на доходи фізичних осіб. У нових країнах з ринковою економікою практика застосування цього податку є не такою поширеною. Можемо зауважити, що серед пострадянських країн-сусідів України такий податок існує лише в Молдові. Ті країни, які ввели податок на доходи фізичних осіб від депозитів мають, як правило, добре розвинену банківську систему та високий обсяг депозитних ресурсів в банках по відношенню до ВВП. На нашу думку, цей факт свідчить про те, що такий податок варто вводити в умовах сталого економічного розвитку та надійної, стабільної, сформованої банківської системи і високого рівня довіри населення до банків і держави, чого, на жаль, поки що немає в Україні.

У світовій практиці існують три можливі типи процедури стягнення податку на проценти. Перша процедура, яка використовується у більшості європейських країн, передбачає, що податок стягується при виплаті процентів, хоча ставки податку значно різняться (див. табл. 1). За цією схемою платник податків сплачує ці податки "заочно", тобто податок для нього означає зменшення депозитного доходу, а податковим агентом виступає депозитна установа. Цей тип сплати податку отримав назву "податок, що утримується у джерела доходу" (англ. Tax Deducted at Source). Така процедура сплати податку є найлегшою для платника і має низькі операційні витрати для податкової адміністрації. Другий варіант процедури сплати податку передбачає включення процентного доходу до річної податкової декларації та оподаткування у складі сукупного доходу фізичної особи. Серед європейських країн така процедура використовується у Швеції, Данії та Нідерландах. Третій варі-

ант процедури збору податку на проценти використовується у таких країнах як Німеччина, Франція, Іспанія і передбачає передоплату податку на доходи від депозитів. Податок з процентів стягується у формі авансового вкладу або передоплати прибуткового податку. Потім сплачена наперед сума вираховується із сукупного податкового зобов'язання фізичної особи.

Зауважимо, що наявність диференціації в ставках оподаткування одних і тих самих доходів у різних країнах Європейського Союзу створює велику кількість можливостей для ухилення від сплати податку. Країни з відносно низькими ставками податку отримують приплив капіталу з країн із відносно великими податковими ставками. За оцінками фахівців, щорічні витрати Німеччини пов'язані з відпливом капіталу перевищують 7 млрд. євро щорічно. Проблема компенсації втрат пов'язаних із переливом капіталу розв'язується в рамках ЄС щонайменше у два способи. По-перше, громадян інших країн ЄС, що отримали процентні доходи на території даної країни, мають звітувати про такі доходи до податкових органів країни походження. По-друге, податок на проценти по депозитах стягується установою, що проводить виплату процентів, і пересилається уряду країни походження громадянина.

Розглянемо вплив податку на доходи фізичних осіб від депозитів на відсоткові ставки, використавши для цього модель попиту та пропозиції грошей, запропоновану у 1930 році Ірвінгом Фішером [3]. На рис. 1 (А) показано криві попиту та пропозиції грошей у стані рівноваги. У даному випадку кошти на ринку запозичень виступають у ролі товару, а відсоткова ставка у якості його ціни. Чим більшою буде відсоткова ставка, тим більше буде бажаючих надати гроші в борг, що ілюструється кривою пропозиції грошей. Попит на гроші навпаки, зменшується із зростанням відсоткової ставки.

Джерело: Побудовано автором на основі [2, с. 396].

Рис 1. Рівноважна відсоткова ставка та вплив на неї введення податку на доходи фізичних осіб від депозитів

Згідно із моделлю Фішера [3] відсоткова ставка може змінитися лише у випадку зміни попиту та пропозиції на ринку запозичень. За будь-якої заданої величини відсоткової ставки сукупний попит фірм на запозичені кошти буде залежати від їх уявлень про можливості прибуткового інвестування. Ці уявлення змінюються з виникненням нових технологій та нових поглядів на перспективи економічного розвитку. На нашу думку, введення податку на доходи фізичних осіб від депозитів не змінить обсягів попиту на запозичені кошти, так як цей податок прямо не впливає на оцінку фірмами можливостей щодо перспектив інвестування. Що ж до кривої пропозиції, то вона залежить в основному від багатства населення та від розподілу цього багатства. Для населення, для кого депозитні вклади є способом заощадження коштів і однією з небагатьох безризикових інвестиційних можливостей реальна доходність депозитів знизиться на величину податку; відповідно, бажаючих надати ринку свої кошти стане менше. Домогосподарства стануть шукати інших можливостей для використання тимчасово вільних коштів. Відбудеться зсув кривої пропозиції вліво, що у підсумку повинно призвести до підвищення відсоткової ставки з одночасним скорочення як попиту, так і пропозиції на ринку запозичень (див. рис 1 (Б)).

Даний якісний аналіз вказує на дестимулюючий вплив фіскальної політики на економіку. Адже зменшення пропозиції на грошовому ринку і зростання цін на гроші матиме негативний вплив на економічне зростання. Проте залишається відкритим питання про те, що переважить: додаткові доходи від податку на депозити фізичних осіб чи скорочення надходжень від податку на прибуток, ПДВ та інших податків, пов'язаних із уповільненням економічного розвитку?

Слід зазначити, що це вже не перша спроба ввести податок на доходи від депозитів в Україні. У листопаді 2002 року Верховна Рада України вже приймала у першому читанні Закон України "Про податок на доходи фізичних осіб", запропонований депутатом Сергієм Терехініним із пропозицією впровадження 5%-го податку на проценти по депозитах як в національній, так і в іноземній валютах. Серед аргументів, які наводилися на користь податку окрім наповнення бюджету, вказувалося на те, що надходження від депозитів є однією з форм доходу від капіталу. Отже, вони підлягають оподаткуванню як і будь-які інші доходи.

У 2001 році Інститут економічних досліджень разом з Німецькою консультативною групою наголошували на тому, що звільнення процентів по депозитах від оподаткування в той час, коли дивіденди підлягають оподаткуванню, призводить до викривлення інвестиційних стимулів для фізичних осіб та створює можливості для ухилення від сплати податку. З огляду на це, всі типи доходу від капіталу мають оподатковуватись, а ставки податку на дивіденди та проценти по цінних паперах і депозитах мають поступово зближуватись [8].

Оцінимо потенційні доходи бюджету від введення податку на доходи фізичних осіб від депозитів. За даними НБУ [12], обсяг залучених депозитними корпораціями (крім НБУ) депозитів від домогосподарств склав у вересні 2010 року 261 млрд. грн. (у тому числі у національній валюті: 134 млрд. грн. (51%), у іноземній валюті 127 млрд. грн. (49%)).

Доходність короткострокових депозитів для фізичних осіб у вересні 2010 року коливалась в межах 12,6-16,4% і складала у середньому 15%; доходність довгострокових депозитів була 17-19,1%, у середньому 17,9%. Короткострокові депозити у національній валюті (на вимогу та до 1 року) складала 87,7 млрд. грн. (65%

від всіх депозитів у національній валюті). Довгострокові депозити у національній валюті складала 46,3 млрд. грн. (35% від всіх депозитів у національній валюті).

Вартість короткострокових валютних депозитів складала 6,9-8%, у середньому 7,4%, вартість довгострокових валютних депозитів складала 8,3-10,1%, у середньому 9,1%. Короткострокові депозити в іноземній валюті (на вимогу та до 1 року) складала 78,4 млрд. грн. (61% від всіх депозитів в іноземній валюті). Довгострокові депозити в іноземній валюті складала 49,1 млрд. грн. (39% від всіх депозитів у національній валюті).

Припустимо, що ці дані є типовими для сучасного стану банківської системи і оцінимо на основі наведених даних потенційну річну величину податку на доходи фізичних осіб від депозитів за ставкою 5% яка була запропонована в одному з проєктів Податкового кодексу України:

Податкові надходження = $5\% \times 87,7 \text{ млрд. грн.} \times 15\% + 5\% \times 46,3 \text{ млрд. грн.} \times 17,9\% + 5\% \times 78,4 \text{ млрд. грн.} \times 7,4\% + 5\% \times 49,1 \text{ млрд. грн.} \times 9,1\% = 0,66 \text{ млрд. грн.} + 0,41 \text{ млрд. грн.} + 0,29 \text{ млрд. грн.} + 0,22 \text{ млрд. грн.} = 1,59 \text{ млрд. грн.}$

Дана величина складає 0,63% від величини запланованих надходжень державного бюджету України на 2010 рік (252,75 млрд. грн.). Звичайно, в наступних періодах ця величина буде залежати від конкретної кількості депозитів у банківській системі та від депозитних ставок, що будуть існувати на той момент; але її порядок, на нашу думку, у найближчі роки суттєво не зміниться.

На підставі нашої гіпотези про загальне підвищення кредитних ставок спробуємо оцінити величину такого зростання. З даними НБУ, у вересні 2010 року середня відсоткова ставка по кредитах, наданим депозитними корпораціями була 13,8% (у тому числі в національній валюті – 14,6% та в іноземній – 10,3%). Логічно припустити, що зростання відсоткової ставки буде відбуватися у межах, близьких до запропонованої податкової ставки 5%. Тобто, кредитні ставки зростуть в середньому на 0,69 відсоткових пункти ($5\% \times 13,8\%$), кредитні ставки в національній валюті зростуть на 0,73 відсоткових пункти, в іноземній – на 0,52 відсоткових пункти.

Якщо подивитись на обсяг кредитів, наданих депозитними корпораціями України резидентам України, то у вересні 2010 року ця цифра складала 728,6 млрд. грн. Відповідно, згідно з нашими розрахунками, додаткові витрати економічних суб'єктів України зростуть на 5,03 млрд. грн. ($0,0069\% \times 728,6 \text{ млрд. грн.}$).

При оцінці зміни темпів зростання депозитів фізичних осіб у банківській системі необхідно наголосити на тому, що це питання в основному залежить від ставлення (уподобань) фізичних осіб щодо нового регулювання. З однієї сторони, 5%-ий податок на доходи від депозитів не є катастрофічним і не занадто сильно знижує доходи громадян від депозитів. З іншої сторони, лише сама можливість введення такого податку викликає стійку негативну реакцію у громадян і знижує рівень довіри до банківської системи. У даному контексті ми вважаємо необхідним провести соціологічні дослідження щодо ставлення громадян до цього податку для того, щоб більш точно спрогнозувати їх поведінку.

Якщо оцінювати вплив введення податку на доходи фізичних осіб від депозитів на схильність домогосподарств до заощадження то можна чітко відповісти, що скорочення ефективної доходності депозитів для населення матиме негативний ефект на схильність до заощадження. Цей ефект навряд чи можна назвати позитивним для сучасного стану економіки України. В Україні співвідношення між депозитами населення та ВВП у 2009 році складало 36,6% [15], що в 2-3 рази менше,

ніж в розвинених країнах. В Україні ми можемо констатувати недостатність вкладень у депозитні інститути. Це свідчить, по-перше, про значний потенціал для залучення ресурсів до банківської системи, по-друге, про низький рівень довіри населення до банків. Окрім того, можна припустити, що населення України має низьку схильність до заощаджень, але це складно перевірити зважаючи на великий відсоток тіньової економіки. Наразі важко сказати напевне, яку частину свого доходу українці заощаджують, але можна спрогнозувати, що зниження доходності депозитних вкладів з одночасним зменшенням довіри до банків призведе до перетікання заощаджень з банків до домашніх готівкових заощаджень. В свою чергу, збільшення готівкових заощаджень стимулює, по-перше, зростання доларизації тіньової економіки, так як громадяни більше довіряють готівковому долару та євро, ніж готівковій гривні, по-друге, це стимулюватиме поточне споживання як спробу протидії інфляційним очікуванням.

Якщо підсумувати основні прогнозовані наслідки введення податку на доходи фізичних осіб від депозитів, то можна виділити наступні позитивні наслідки введення податку на доходи фізичних осіб від депозитів:

1. Додаткові надходження до бюджету у розмірі близько 0,5-0,7% від розміру доходів державного бюджету.
2. Вирівнювання оподаткування по різних формам доходу від капіталу, зменшення можливостей для ухилення від податків.

Негативними наслідками введення податку на доходи фізичних осіб від депозитів стануть:

1. Зменшення кількості бажаючих вкладати кошти у банківську систему, зокрема, у зв'язку з можливою необхідністю порушення банківської таємниці.
2. Підвищення відсоткових ставок для бізнесу і, як наслідок, певне уповільнення темпів економічного зростання.
3. Зростання витрат банків, оскільки банки будуть виступати податковими агентами, то їм буде необхідно наймати нових працівників, які будуть вести розрахунки з податковою.
4. Податок буде в цілому негативно впливати на схильність населення до заощадження.

В цілому можемо констатувати, що за результатами нашого аналізу наслідки введення податку на доходи фізичних осіб від депозитів не можна звести до лише позитивних або лише негативних. Ця ж думка присутня і в інших публікаціях з цієї проблематики. Не існує згоди щодо доцільності запропонованого податку і серед представників діючої українською влади. Так, голова НБУ В.Степашко сумнівається в доцільності введення оподаткування доходів фізичних осіб від банківських депозитів у тому вигляді, яке передбачено проектом Податкового кодексу [7].

Голова НБУ наголошує, що позиція регулятора полягає в тому, що дохід від депозитів повинен зберігати вкладникам вартість грошей. *"Тобто, відсоток у межах інфляції не повинен обкладатися. Понад інфляцію – треба думати, може, і треба, але необхідно вибрати оптимальний варіант"*, – зазначив Голова НБУ. На думку Степашки, введення податку на доходи від депозитів може призвести до таких небажаних наслідків, як подорожчання кредитів або перехід населення з депозитів на готівку, що спричинить за собою тиск на ринок товарів і тиск на інфляцію. Крім того, на думку В. Степашки, адмініструвати цей податок дуже складно.

В той же час заступник міністра фінансів України Єфименко Т. позитивно оцінює введення податку на доходи фізичних осіб від депозитів та наводить у якості головного аргументу наявність такої практики у країнах ЄС [16]. Їй опонує представник банківського середовища Пушкарєв В., голова правління "ВТБ-Банку", наголошуючи на загрозі фактично подвійного оподаткування: "Клієнти банків приносять на депозити вже зароблені гроші, з яких раніше вже були сплачені податки. Я розумію тих, хто хоче заробити, але вважаю великою помилкою бажання "здерти дві шкіри" [17]. В той же час інший відомий банкір Тимонькін Б., голова правління "Укросоцбанку", виступає за обов'язкове введення такого податку: "Якщо подивитися економіку будь-якого універсального банку, то дві третини доходів, які ми заробляємо, йдуть на виплату відсотків. Дві третини. Тобто головним вигодонабувачем від нашої роботи є не акціонери, не колектив, не держава, а підприємства і населення. Виходить, що дві третини доходу йдуть в офшорну діру. Оподатковувати, без сумніву, потрібно" [17].

Підсумовуючи, зазначимо, що практика оподаткування пасивного процентного доходу, в тому числі доходу від депозитів є поширеною у світі і може слугувати одним з інструментів фінансової політики. Проте, на нашу думку, в Україні, станом на 2010 рік, негативні аргументи проти введення податку на доходи фізичних осіб від депозитів перевищують позитивні, тому вважаємо, що введення такого податку в Україні, наразі, є не доречим. Перш за все, через занадто малий фінансовий ефект у порівнянні із потенційними втратами для економіки України. Передумовами введення такого податку можна вважати стабільність у банківській сфері, збільшення обсягу депозитів у банківській системі та стан сталого зростання економіки. Вважаємо, що введення податку на доходи фізичних осіб від депозитів буде доцільним кроком лише у фазі активного зростання економіки. Тоді введення цього податку буде відносно безболісним для економіки і навіть буде кроком захисту економіки від перегріву.

1. Проект "Податкового кодексу України" – <http://sta.gov.ua/doccatalog/document?id=291169>.
2. Ченг Ф. Ли, Джозеф И. Финансы корпораций: теория, методы и практика. Пер. с англ. – М.: ИНФРА-М, 2000. – XVIII, 686 с.
3. Fisher I. The Theory of Interest, as determined by impatience to spend income and opportunity to invest it (1930).
4. Bernheim B. Douglas, Taxation and Savings. – NBER, March 1999. – Working Paper 7061. – 107 p.
5. Закон України "Про Державний бюджет України на 2010 рік".
6. Jones M. Sally Principles of Taxation: For Business and Investment Planning. – Irwin: McGraw-Hill, 1999. – 506 p.
7. Уряд ініціює податок на депозити // Дзеркало тижня, 3 вересня 2010.
8. Чи потрібно вводити в Україні податок на проценти: резюме. – Інститут політичних досліджень та Політичних консультацій, 2003. – S 27 – 8 с.
9. Gordon H. Roger Taxation of Interest Income. – Univ. of California, 29 Apr. 2003. – 16 p.
10. Klautke T., Weichenrieder A. Interest Income Tax Evasion, the EU Savings Directive, and Capital Market Effects. – Goethe-University Frankfurt, 26 Jan 2009. – 20 p.
11. Martinez-Serrano A. Patterson B. Taxation in Europe: recent developments. – European Parliament Economic Affairs Series, Jan 2003. – ECON 131 EN. – 116 p.
12. <http://www.bank.gov.ua/> – офіційна інтернет-сторінка Національного Банку України.
13. <http://www.worldwide-tax.com/> – спеціалізований Інтернет-ресурс присвячений податковим системам різних країн.
14. http://www.oecd.org/home/0,3305,en_2649_201185_1_1_1_1_1,00.html – Офіційний статистичний портал Організації економічного співробітництва і розвитку (OECD).
15. <http://bank.gov.ua/Statist/index.htm> – Офіційний статистичний портал Національного Банку України.
16. Сколотян Ю., Яценко Н. Тетяна ЄФИМЕНКО: "Оподаткування – це не самоціль, а спосіб регулювання національної економіки" // Дзеркало Тижня. – №18, 15-21 травня 2010.
17. <http://news.finance.ua/ru/toplist/~2/2/201822> – Алексєєв А. "Депозитний" налог: иллюзорные вызовы и дополнительные возможности // Интернет-портал Финанс.УА.

Надійшла до редколегії 12.09.11

Н. Резнікова, канд. екон. наук, доц., М. Відякіна, канд. екон. наук, асист.

ПЕРСПЕКТИВИ МУЛЬТИПОЛЯРНОЇ ВАЛЮТНОЇ СИСТЕМИ В УМОВАХ РЕБАЛАНСУВАННЯ СВІТОВОЇ ЕКОНОМІКИ

Аналізуються перспективи функціонування міжнародної валютної системи в умовах багатополарності. У ролі потенційних центрів сили, поряд із США, розглядаються країни Єврозони та БРІК. Досліджуються дисбаланси, які можуть спіткати розвиток багатополарної валютної системи, та альтернативні шляхи їх подолання. Ключові слова: міжнародна валютна система, багатополарність, БРІК, Єврозона, США, СПЗ.

The paper analyzes the prospects of international monetary system development in the context of multipolarity. It stresses the growing importance of the euro area and the BRICs along with the USA as potential power centres. The article focuses on the disbalances that the new monetary system can face, and weighs alternative ways to their alleviation. Keywords: international monetary system, multipolarity, the BRICs, the euro area, the USA, the SDR.

Постановка проблеми. Розподіл економічного і фінансового впливу у світі диктує сценарії розвитку всієї світової економіки. Так, від здатності Сполучених Штатів Америки зберегти за собою статус світового лідерства при очікуваному зниженні їхньої частки у світовому ВВП і випереджаючому рості інших економічних центрів залежить початок руху до мультиполярної фінансової архітектури. Вже в найближче десятиліття очікується підтвердження закономірності росту фінансової глибини світової економіки – або її так званої фінансiалiзацiї – по мірі переходу дедалі чисельнішої групи країн до стану зрілості, що і трансформуватиме частини економік, що розвиваються, до рівня "нових індустріальних". Водночас, слід наголосити на певній інерційності валютних систем, попри те, що життєздатність тої чи іншої валюти повністю визначається силою економік, що їх запровадила. Суттєвий дисбаланс впливовості між декількома центрами сили і рештою світу робить нереалістичним сценарій впровадження нової світової резервної валюти, повністю виключаючи революційність таких змін на користь поступовій трансформації системи. В той же час, конкурування кількох емісійних центрів за статус резервної валюти де-факто залишатиметься невід'ємною рисою світової фінансової системи. Таким чином, найвірогіднішим сценарієм зміни останньої є надання їй рис мультивалютності при вільному глобальному ринку цих валют і поступовому посиленню міжнародного фінансового регулювання.

Аналіз досліджень і публікацій. Втім, нинішня міжнародна фінансова система багато в чому неузгоджена і ще близько трьох десятиліть тому описана Максом Корденом у термінах "антисистеми". Відомий фахівець у галузі світових фінансів А. Роуз, хоча дещо в іншій інтерпретації, спираючись на тезу про недовідомість дієвої координації політики на тлі плаваючих валютних курсів і таргетування інфляції, доходить тих самих висновків. Теоретичним аспектам функціонування міжнародної валютної системи в умовах багатополарності присвячені також дослідження П. Гарбера, М. Дулей, Б. Ейхенгріна, Р. Тріффіна, Р. Хаасса.

Виділення невирішеної частини загальної проблеми. Наразі країни БРІК, чия зростаюча присутність на світовій арені була визначальною рисою світової економіки початку ХХІ століття, мають реальний шанс вплинути на перебіг трансформації міжнародної валютної системи. Водночас, європейські інтеграційні процеси, особливо, що стосується функціонування зони євро, є окремим джерелом тиску на міжнародну грошову систему. Очевидно, що намагаючись зміцнити власні позиції на світовій арені, і країни БРІК, і країни зони євро сприятимуть еволюції міжнародної валютної системи. Глобальна структура управління, що протягом більшої частини післявоєнного періоду характеризувалася провідною роллю США, наразі зазнає суттєвих змін, головним чином через перехід до багатополарності. Вивчення наслідків таких зрушень є питанням першочергового значення, а отже й головною метою даного дослідження.

Виклад основного матеріалу. Багатополарність має різні форми прояву і наслідки у різних сферах сучасних міжнародних відносин. Багатополарність, наприклад, притаманна міжнародній торгівлі, попри невдачі Дохійського раунду переговорів у рамках СОТ. Тим не менш, поняття багатополарності викликало неабиякі дискусії у галузі міжнародних валютно-фінансових відносин [2; 4; 6; 8]. Так, американський дослідник Б. Ейхенгрін вважає безпідставним панування долара США в міжнародній валютній системі [5]. Втім, така позиція ігнорує перерозподіл відносної економічної влади і глибоку взаємозалежність між США та рештою потужних гравців. В сучасних умовах важливі рішення, що стосуються міжнародної валютної системи, не можуть не враховувати інтереси ЄС і нових динамічних економік (це не лише країни БРІК, а й такі як Пд. Корея, Мексика, Саудівська Аравія). Торгівля та інвестиції між США, ЄС та БРІК складають значну частину їх відповідних глобальних потоків. Приблизно чверть експорту США припадає на зону євро, і чверть – на країни БРІК, у той час як 16 відсотків загального обсягу експорту з країн БРІК спрямовані в США, а 29 – в країни зони євро (табл. 1) [7].

Таблиця 1. Обсяги торгівлі між БРІК, США та ЄС (млрд. дол. США)

	Торгівля з США		Торгівля з ЄС		Торгівля з БРІК	
	Експорт	Імпорт	Експорт	Імпорт	Експорт	Імпорт
БРІК	296,5	112,2	513,9	288,5	-	-
США	-	-	244,9	353,6	112,2	296,5
ЄС	353,6	244,9	-	-	288,5	513,9

Джерело: складено на основі [7; 10].

Взаємозалежність посилюється й у зв'язку з інтенсифікацією транскордонних операцій та прямих іноземних інвестицій. Так, понад третина загального обсягу прямих закордонних інвестицій американських ТНК спрямовані в підприємства та банки розташовані в зоні євро. В сукупності на три полюси, які ми досліджуємо, припадає 61%

світового виробництва, 51% світової торгівлі та 63% капіталізації цінних паперів на фондових ринках світу [10].

Що ж до керованості міжнародної валютної системи у найближчому майбутньому, країни БРІК відстоюють посилення ролі спеціальних прав запозичення (СПЗ) з метою забезпечення багатосторонньої заміни долара, й

оголосили про намір придбати облігації МВФ деноміновані в СПЗ на суму еквівалентну 70 млрд. дол. США. Таке співробітництво може знизити ризики криз, і, водночас посилює ризики загострення конкуренції між трьома блоками країн.

У червні 2009 року в м. Єкатеринбург відбулася нарада країн БРІК з приводу встановлення нового багатополярного світового порядку, основним завданням якої було проголошено гармонізацію міжнародної валютної системи, створеної після Другої світової війни. Попри успіхи цієї системи, країни БРІК виокремлюють її структурну упередженість стосовно країн, що розвиваються та відведення останнім другорядної ролі у процесі формування і перетворення міжнародної фінансової архітектури.

За останнє десятиліття трансформації фінансового порядку істотно сприяли наступні зрушення у глобальних економічних відносинах. По-перше, відбувся суттєвий перегляд економічної влади унаслідок накопичення вимог до США (і в меншій мірі, до інших розвинених країн) з боку країн з ринками, що формуються і країн-експортерів нафти. По-друге, потужним гравцем міжнародної валютної системи став євро. По-третє, відбулося загальне скорочення багатосторонності в деяких сферах. По-четверте, економічне зростання, удосконалена економічна політика, і розвинені інституції призвели до посилення міжнародної ролі економік, які формуються. Усі ці події сприяли формуванню регіональних полюсів і таких угруповань як БРІК. В цілому, ці зрушення свідчать про те, що важливі рішення щодо глобальних економічних реформ у майбутньому більше не можуть прийматися виключно Сполученими Штатами і їх союзниками, або навіть в межах Великої вісімки.

Загально прийнято, що глобальні дисбаланси пов'язані з низьким рівнем заощаджень в США і високим рівнем заощаджень в Азії, та підвищеним тиском на ціни на природні ресурси, призвели до накопичення іноземних активів ринками, що формуються і країнами експортерами нафти. Офіційні валютні резерви Китаю наразі складають близько 2,6 трлн. дол. США [3], майже половина з яких накопичуються починаючи з 2004 року, коли країна досягла профіциту платіжного балансу, як і США, так і іншими партнерами. Активи, що перебувають у управлінні суверенних фондів оцінюються приблизно в 3,9 трлн. дол. США, майже дві третини з яких фінансуються за рахунок надходжень від експорту сировинних товарів, в основному нафти й газу. На кінець 2009 року зарубіжні фінансові активи Китаю склали 3,4 трлн. дол. США [3].

З іншого боку, значущість запровадження євро, часто недооцінюється. Вперше, в результаті добровільних, міжнародних переговорів було створено багатосторонню валюту. Це саме те, чого не вдалося реалізувати в рамках Бреттонвудської системи на глобальному рівні, адже СПЗ, як кошик існуючих валют, ніколи не функціонували як повноцінна валюта. За період свого існування, євро, з деякими винятками, продовжує стверджуватися як реальний конкурент долара, а обсяги запозичень у цій валюті перевищують доларові. Розширення переліку країн-членів зони євро сприяло створенню регіональної економіки з великими капітальними резервами, і суттєво знизило трансакційні витрати і нестабільність національної валюти для інвесторів країн-членів, тоді як євро залишається орієнтиром для сусідніх країн. За останнє десятиліття суттєво скорочується частка глобальних валютних резервів виражених в доларах (трохи менше двох третин). І хоча товари, а саме нафта, й досі оцінюються в доларах, перевага долара в цій сфері теж ставиться під сумнів.

З ослабленням економічної влади США спостерігається й ослаблення багатосторонності на користь інтенсифікації регіональної інтеграції та просування регіональних інтересів. Для цього існує декілька причин. Одна з них полягає у тому, що процес європейської інтеграції став прикладом для інших регіонів. Так, МЕРКОСУР, Рада співробітництва арабських держав Перської затоки, і кілька груп африканських і східно-азійських країн планують, або принаймні дискутують, створення регіональних валют і об'єднання фінансових ресурсів. Ще однією причиною є сумніви щодо потенціалу глобальних фінансових інституцій, а саме МВФ, адекватно реагувати на масштабні глобальні фінансові кризи.

По мірі того, як зрушення в структурі глобальних іноземних активів підірвали позиції США в міжнародній валютній системі, на перший план виступають ринки, що формуються, в особі БРІК. Китай демонструє успіхи у поступовому переході від централізованої планової до змішаної економічної системи без серйозної економічної кризи, і є найбільшою економікою і третім найбільшим експортером у світі. Індія, після десятиліття млявого економічного зростання, нарешті відкривається для навколишнього світу і перетворюється на потужного глобального гравця. Бразилія, приборкавши гіперінфляцію, успішно перейшла до плаваючого обмінного курсу і монетарної політики, що базується на таргетуванні інфляції з одночасним стримуванням хронічних бюджетних дефіцитів. Бразилія і Росія отримала переваги від стійкого зростання цін на сировинні товари.

Унаслідок цих перетворень, ринкам, що формуються присвоюються рейтинги інвестиційного рівня. Разом з тим, сучасна світова фінансова криза серйозно запламувала репутацію США і фінансових ринків інших розвинених країн, які спричинили її розгортання. Крім того, криза виявила прогалини у фінансовому управлінні цих країн і поставила під сумнів компетентність їх фінансових інституцій.

Таким чином, на зміну діючій однополярній валютній системі на чолі зі США, у наступні кілька десятиліть варто очікувати посилення ролі інших полюсів таких як ЄС (або ж зона євро) і БРІК (та інші великі ринки, що формуються та країни-експортери нафти). БРІК не є регіональним угрупованням, однак ці чотири країни беруть участь у різних регіональних інтеграційних ініціативах. Монетарна ж інтеграція навколо долара США в західній півкулі навряд чи досягне значних успіхів.

Цілком очевидно, що потенційні полюси міжнародної валютної системи відрізняють різні стратегії щодо вирішення глобальних проблем та реалізації міжнародних валютних реформ, зокрема реформи управління міжнародними фінансовими установами, створення міжнародного резервного активу, та ініціатив з посилення фінансового регулювання.

Той факт, що США переживають спад відносного економічного впливу свідчить про те, що їм доведеться враховувати дедалі більше чинників у формуванні внутрішньої і зовнішньої економічної політики. За таких обставин варто очікувати виваженої позиції США при підтримці будь-яких багатосторонніх інституцій, зосередження на двосторонніх відносинах у формі двосторонніх торговельних угод або валютних свопів з іншими центральними банками. Підтримуючи бажання БРІК розширити силу голосу в МВФ, США протистоятимуть будь-якій реформі, яка б поставила під загрозу власне право вето в межах інституції.

БРІК, незважаючи на різноманітність у політичній структурі і економічному розвитку, підтримують реформи, які допоможуть утримувати справжню ціну їх багатств, та виступатимуть з критикою існуючих інституцій

і одно полярної валютної системи. Отже, в перспективі країни БРІК об'єднуються довкола спільної мети – витіснення долара США як стрижня міжнародної валютної системи, за умови гарантування вартості їх доларових активів. Володіючи доларовими активами загальною вартістю 1,95 трлн. дол. США, і загальним обсягом торгівлі товарами в розмірі 1,9 трлн. дол., вони зацікавлені у тому, щоб перехід до багатополарності не відбувся за рахунок високої нестабільності фінансового ринку та збоїв в потоках світової торгівлі, інвестицій і капіталу [1; 3]. Основне завдання, на думку голови Народного банку Китаю Чжоу Сюочуань, полягає у створенні міжнародної резервної валюти, не пов'язаної з окремими державами і здатної зберегти стабільність в довгостроковій перспективі [11]. Частково вирішення даного завдання зводиться до розширення ролі СПЗ шляхом збільшення їх пропозиції; сприяння їх застосування в міжнародній торгівлі і запозиченнях; розширення обігу за нині офіційні межі, через забезпечення доступу до деномінованих в СПЗ облігацій для кваліфікованих приватних інвесторів (пенсійних фондів, страхових компаній), зацікавлених як диверсифікацією портфеля, так і валютним хеджуванням, передбаченим структурою СПЗ. У даному контексті пропозиція КНР щодо збільшення випуску та підвищення ринкової привабливості СПЗ представляє сферу загального інтересу БРІК. Однак, з точки зору географічної віддаленості, політичної структури, рівнів економічного розвитку, країни БРІК, а відтак і перелік їх основних завдань, суттєво різняться. Так, розмір ВВП на душу населення в БРІК коливається від 8 681 дол. США в Росії, 8 220 – в Бразилії, до 3 735 дол. США в КНР та 1032 – в Індії [10]. На відміну від Бразилії та Індії, Китай і Російська Федерація мають геополітичні амбіції. Водночас, по мірі підтримки національних компаній з метою виходу на міжнародні ринки, всі чотири країни зіткнулися із жорсткою конкуренцією на глобальному ринку злиттів і поглинань.

З огляду на наслідки світової фінансової кризи в країнах ЄС, необхідність модернізації європейських інститутів, можемо прогнозувати їх орієнтацію у найближчій перспективі на вирішення внутрішніх європейських проблем. Що стосується відносин з БРІК, можемо констатувати невідгідне становище ЄС, враховуючи його енергетичну залежність, зокрема від постачання нафти з країн Близького Сходу і газу з Росії, що дає останнім потенціал скористатися своєю стратегічною ринковою позицією.

Які ж труднощі криються в багатополарній системі. Хоча міжнародна валютна система продовжує обертатися навколо долара, валюти найбільшої економіки світу з найбільш ліквідними фінансовими ринками, укріплення євро та інших валют унеможливило вимірювання глобальної ліквідності лише через доларову ліквідність. Однак, незалежно від кількості валют, ніщо не гарантує обсяги ліквідності адекватні сучасним реаліям глобальної економіки. Прихильники плаваючих обмінних курсів традиційно стверджують, що гнучкість валютного курсу в поєднанні з вираженою внутрішньою макроекономічною політикою захищає країни від нерациональної політики за кордоном. Разом з тим, практика плаваючих валютних курсів доводить протилежне. Валютна незалежність не є абсолютною, навіть за умов вільно плаваючого обмінного курсу. А процентні ставки США впливають на економіку інших країн, навіть з гнучким обмінним курсом, що й спростовує ідеї, що плаваючі валютні курси і таргетування інфляції виключають необхідність координації політики. Щоправда в умовах багатополарної валютної системи координація ускладнюється. Крім того, некерована міжнародна валютна

система не гарантує, що один із блоків не вдасться до заниження обмінного курсу з метою стимулювання економічного зростання, або ж до його завищення задля "стримування інфляції" в умовах глобальних шоків пропозиції. Так, КНР, Англія, Швейцарія піддавались критиці за навмисне знецінення валюти у відповідь на серйозний економічний спад. Навмисне маніпулювання обмінними курсами загрожує глобальними дисбалансами на зразок останніх десяти років. Існуючі механізми контролю макроекономічної політики, в першу чергу ті, що пропонує МВФ, не відповідають сучасним реаліям, зокрема в галузі регулювання обмінного курсу. Це дозволяє країнам, які залежать від кредитування МВФ (всі розвинені і великі країни з ринком, що формується) ігнорувати його рекомендації.

Наступна проблема полягає у волатильності обмінних курсів, що посилюватиметься за умов використання декількох основних резервних валют. Як стверджував свого часу Р. Тріффін, розмірковуючи про долар США, резервні валюти країн з дефіцитом платіжного балансу приречені на кризи довіри [9]. І хоча дефіцити можуть відігравати вирішальне значення для збільшення глобальної ліквідності, зростання вимог за борговими зобов'язаннями таких країн, можуть викликати сумніви щодо здатності їх виконання з боку останніх. У світі з однією резервною валютою можливості її заміни обмежені. Таким чином, попри стурбованість американською грошово-кредитною політикою і значним дефіцитом платіжного балансу останніх десятиліть, долар не спіткало суттєве падіння. Втім, у системі декількох резервних валют проблеми довіри здатні мати негайний ефект, оскільки власники однієї з основних валют можуть перейти на іншу, спричиняючи тим самим різке знецінення знехтуваної валюти з одного боку, та стрімке підвищення вартості обраної валюти з іншого. У зв'язку з цим, заяви країн БРІК про відхід від долара можуть спровокувати кризу довіри до цієї валюти і призвести до суттєвого знецінення деномінованих у доларах активів. З огляду на загрози фінансової нестабільності у разі переходу до багатополарної або ж багатосторонньої міжнародної валютної системи, цей процес вимагає скоординованих зусиль світової спільноти.

Сучасна міжнародна валютна система поставила перед серйозною проблемою адаптації до функціонування в умовах багатополарності. Потенціал та значення БРІК були визнані при створенні Великої двадцятки. Разом з тим, Велика двадцятка, хоча вона більше відповідає глобальним реаліям ніж Велика вісімка, не охоплює багато середніх і малих країн, і таким чином не відповідає універсальному принципу багатосторонності, притаманному повноцінному економічному порядку. Ні Велика двадцятка, ні Рада фінансової стабільності не являють собою глобальну установу, яка дозволила закласти фундамент для важливих рішень урядів країн-членів і забезпечення подальшої діяльності. Таку роль, як правило, беруть на себе багатосторонні фінансові інститути, зокрема МВФ і Світовий банк. У якості альтернативи глобального управління багатополарною валютною системою можна розглянути розширення багатосторонніх організацій з більш обмеженим членством, як наприклад, Організація з економічного співробітництва та розвитку і Банк міжнародних розрахунків, або ж створення нових установ. Проте в майбутньому важливо, щоб інститути глобального фінансового управління були зміцнені до великих глобальних потрясінь.

Зрештою, нестабільність, пов'язана зі співіснуванням основних резервних валют повинна привести або до домінування однієї з них, або ж до домовленостей про створення більш керованої міжнародної валютної

системи. Тим не менш, в сучасній валютній системі криються серйозні ризики. Без міжнародного співробітництва, перспективи для якнайшвидшого розв'язання суперництва між валютами видаються віддаленими. Євро може суперничати з долларом, але мало ймовірно, що він відіграватиме таку ж провідну роль. Серед країн БРІК наразі немає жодного кандидата на це звання. Оскільки у майбутньому юань може стати важливою міжнародною валютою, Китаю доцільно далі розвивати власну фінансову інфраструктуру та провадити інші економічні реформи. Таким чином, інтерес до можливостей управління міжнародною валютною системою зростає, про що свідчить і пропозиція Китаю відновити СПЗ в якості резервної валюти. Втім СПЗ у їх нинішньому вигляді не здатні вирішити проблему декількох резервних валют, окрім хеджування валютних ризиків. Навіть при більшому використанні СПЗ, глобальна ліквідність, як і раніше, буде результатом неузгоджених дій основних центральних банків. В ідеалі міжнародне регулювання ліквідності вимагає створення еквіваленту глобального центрального банку, ефективності і легітимності якого повинна бути підтримана іншими глобальними інститутами.

У короткостроковій перспективі ризики девальвації долара в основних власників резервів можуть бути пом'якшені шляхом надання певної гарантії по відношенню до СПЗ, з боку США, або через багатосторонню установу. Рахунок заміщення може бути створений для того, щоб уможливити впорядкований перехід власників резервів від долара до СПЗ або євро. У той же час, основні центральні банки повинні скоротити власні резерви і погодитися на більш активні і скоординовані інтервенції на валютних ринках. Попри сумнівну ефективність односторонніх інтервенцій, готовність країн протистояти неконтрольованим змінам валютного курсу може запобігти його суттєвим коливанням. Таким чином, країни основних резервних валют повинні співпрацювати набагато тісніше і розширювати перелік цілей власної грошової політики з огляду на глобальну фінансову стабільність.

Висновки. Історія міжнародної валютної системи вказує на значний ступінь інертності у використанні валют. Тому відхід від домінування долара США буде процесом поступовим. Проте запровадження євро і зростаюча економічна міць країн БРІК протягом останнього десятиліття призвели до формування нового се-

редовища, в якому окреслюються контури нової багатополлярної міжнародної валютної системи з реальною альтернативою долару США. Логічно припустити, що багатополлярне валютне середовище посилить валютну нестабільність, що призведе до переходів до та від основних резервних валют. Це, у свою чергу, вимагає більшої керованості міжнародної валютної системи. Зростання економічної ваги країн зони євро і БРІК на міжнародній арені прискорюватиме трансформацію міжнародної валютно-фінансової системи на багатополлярну і керовану. Оскільки такий перехід буде тривалим, урядам слід вжити заходів для запобігання фінансовій нестабільності шляхом розширення співпраці в кредитно-грошовій політиці, інтервенцій на валютному ринку і фінансовому регулюванні.

1. China's external financial assets hit 3.46 trillion USD in 2009 [Electronic resource] / Ministry of Commerce of the People's Republic of China, 2010. – Mode of access: <http://english.mofcom.gov.cn/article/newsrelease/commonnews/201005/20100506898043.html>.
2. Corden M. The Logic of the International Monetary Non-System / M. Corden // [in eds. F. Machlup, G. Fels, H. Müller-Groeling]. Reflections on the Troubled World Economy: Essays in Honour of Herbert Giersch. – London: Macmillan, 1983. – pp. 59-74.
3. Data Template on International Reserves and Foreign Currency Liquidity Reporting Countries: [Electronic resource]. – Mode of access: <http://www.imf.org/external/np/sta/ir/IRProcessWeb/colist.aspx>.
4. Dooley M. Bretton Woods II Still Defines The International Monetary System / M. Dooley, D. Folkerts-Landau, P. Garber // Pacific Economic Review. – 2009. – Vol. 14 (3). – P. 297-311.
5. Eichengreen B. The Dollar Dilemma: The World's Top Currency Faces Competition [Electronic resource] / B. Eichengreen // Foreign Affairs. – 2009. – Vol. 88. – № 5. – Mode of access: <http://www.foreignaffairs.com/articles/65241/barry-eichengreen/the-dollar-dilemma>.
6. Haass R. The Age of Nonpolarity: What Will Follow US Dominance [Electronic resource] / R. Haass // Foreign Affairs. – 2008. – Vol. 87. – № 3. – Mode of access: <http://www.foreignaffairs.com/articles/63397/richard-n-haass-the-age-of-nonpolarity>.
7. Havlik P. EU's trade with the BRICs and competitiveness challenges Immigration [Electronic resource] / P. Havlik, R. Stöckinger // The Vienna Institute for International Economic Studies. – Mode of access: <http://panda.hyperlink.cz/cestapdf/havlik.pdf>.
8. Non-dollar currency systems may cause more instability: WB Paper [Electronic resource] / The Economic Times. – 10 January 2010. – Mode of access: <http://economictimes.indiatimes.com/markets/forex/Non-dollar-currency-systems-may-cause-more-instability-WB-paper/articleshow/5430128.cms>.
9. Triffin R. Gold and the Dollar Crisis: The Future of Convertibility / R. Triffin. – New Haven: Yale University Press, 1960. – 195 p.
10. World Economic Outlook Database: [Electronic resource]. – Mode of access: <http://www.imf.org/external/pubs/ft/weo/2010/02/weodata/weorept.aspx>.
11. Zhou Xiaochuan. Reform the International Monetary System [Electronic resource] / Zhou Xiaochuan // Speech by the Governor of People's Bank of China, 23 March 2009. – Mode of access: http://www.pbc.gov.cn/publish/english/956/2009/20091229104425550619706/20091229104425550619706_.html.

Надійшла до редколегії 12.09.11

О. Приятельчук, канд. екон. наук

ДЕРЖАВНЕ РЕГУЛЮВАННЯ РОЗВИТКУ ТРУДОВОГО ПОТЕНЦІАЛУ УКРАЇНИ

Здійснено оцінку доцільності менеджменту людських ресурсів на державному та корпоративному рівнях. Розглянуто підходи щодо аналізу трудового потенціалу представниками школи наукового менеджменту, адміністративної школи, школи людських відносин, поведінкових наук та людського капіталу. Розглянуто функції державних органів влади, що приймають участь в регулюванні ринку праці України. Проаналізовано напрямки державних програм регулювання розвитку трудового потенціалу України та проблеми їх реалізації.

The estimation of the necessity of human resource management at the state and corporate levels has been made. The analysis made by the representatives of the next schools – scientific management (labor resources use), administrative (personnel management), human relationship school, behavioral sciences and human capital – has been discovered. The functions of the state authorities which are connected with the process of regulation of Ukrainian labor market have been viewed. And the trends in the state programs about the regulation of Ukrainian labor potential's development and the problems in their implementation have been estimated.

Дослідження людини як ресурсу, вивчення сутності понять "людські ресурси", "трудові ресурси", "людський капітал", "трудовий потенціал", аналіз значення даного ресурсу для розвитку та ефективного функціонування компаній проводилися ще починаючи з 30-х років минулого століття, а перші наукові обґрунтування знайшли своє відображення в роботах та економічних теоріях ще А.Сміта, В.Петті, Ж-Б.Сея, М.Портера та інших представників різних економічних течій.

Представники школи наукового менеджменту (Ф.В.Тейлор, Ф.Гілберт, Л.Гілберт) досліджували працю як основну функцію людського ресурсу, пов'язуючи ефективність її використання з досягненням оптимального співвідношення інженерно-технічних параметрів виробництва та фізичних можливостей людини.

Дослідження представників адміністративної школи менеджменту (А. Файоль, Г. Емерсон, М. Вебер) були згуртовані навколо спільного припущення щодо необ-

хідності досягнення оптимальної організаційної структури підприємства за допомогою чіткої регламентації міжособистісних відносин та чіткої ієрархії влади. Саме чіткий розподіл обов'язків та координація виконання завдань були, на їх думку, запорукою ефективного використання людських ресурсів. Результати досліджень представників даної школи можна представити сформульованими А.Файолем принципами управління людськими ресурсами, такими як: поділ праці; повноваження і відповідальність; дисципліна; єдиноначальність; єдність наряду; підпорядкованість особистих інтересів загальним; винагорода персоналу; централізація влади; ієрархія розпоряджень; порядок; справедливість; стабільність робочого місця; ініціатива; корпоративний дух [1].

Е.Мейо, М-П.Фолетт (представники школи людських відносин) вперше включили в дослідження людських ресурсів таку змінну, як психологічні та емоційні чинники, соціальний аспект. Поряд з фізичними характеристиками враховувався й моральний аспект управління та організації праці.

Теорії мотивації праці стали ключовими для досліджень науковцями, що належали до школи поведінкових наук (А.Маслоу, К.Альдерфер, Д.Мак-Клелланд), які сформулювали ієрархічну піраміду потреб – фізіологічні потреби; потреби в безпеці; соціальні потреби; потреби в повазі; потреби в самореалізації – у А.Маслоу або – життєві потреби; потреби у відносинах з іншими; потреби зростання – у К.Альдерфера. Завданням керівництва в даному випадку є виявлення. На якому рівні потреб знаходиться людина і спонукання переходу її на якісно вищий рівень потреб. Саме під час даного стремління, намагання досягти чогось більшого людина застосовує максимальну кількість зусиль, працюючи ефективно й на благо підприємства.

Останнім часом актуальними стали теорії людського капіталу, згідно з якими людина як ресурс виробництва в процесі використання має здатність до збільшення власної вартості (придбаваючи нові знання, досвід тощо). В зв'язку з цим виникає поняття людського капіталу, прибуток від використання якого необхідно реінвестувати, таким чином примножуючи його в майбутньому.

Значення людського фактору на підприємстві визнавалось неодноразово як теоретиками, так і практиками менеджменту, зокрема Джеренал Моторс говорив: "Для функціонування організації потрібні машини, технології, капітал, люди. На перше місце я ставлю людей. Все інше без них стає непотрібним, непродуктивним" [3].

Держава, являючи собою "величезне підприємство", яке під впливом тих же законів економіки функціонує задля отримання прибутку – вироблення національного доходу, використовуючи працю свого населення, на відміну від приватних компаній розглядала людей як невід'ємну свою складову, яка за будь яких умов буде працювати. Даний підхід спрацював ще в умовах закритої економіки колишнього Радянського Союзу, коли не існувало конкуренції, боротьби за кваліфіковані кадри, надмірної міграції (як внутрішньої – регіональної та між самими підприємствами, так і зовнішньої). В умовах же ринкової економіки і ринок праці вимагає нових важелів регулювання та управління. Сповідуючи принципи вільної конкуренції, саморегулювання ринків за допомогою співвідношення попиту та пропозиції, ринок праці виявляється особливим, оскільки на ньому продається та купується праця, вироблена робочою силою – людиною. А людина як ресурс має ряд специфічних характеристик рис, таких як: довго строківість використання, саморегульованість, наділення інтелектом, психологічний фактор і соціальна складова. Саме вирішення соціальних проблем на ринку праці без учас-

ті держави неможливе. Окрім того держава прямо або опосередковано є основним споживачем виробленого людьми доходу – або у вигляді товарів чи послуг (зайняті в державному секторі економіки), або ж через відраховані податки з прибутків приватного сектору.

Наразі одним з першочергових завдань органів державної влади має стати формування трудового потенціалу країни, його розвиток, а як передумова – розробка ефективної демографічної, соціальної, освітньої та у сфері зайнятості політики держави та реалізація відповідних заходів. Адже саме за приростом населення або його депопуляризцією, за збільшенням або зменшенням прибутків громадян, життєвим рівнем, середньою тривалістю життя тощо можна характеризувати країну як таку, що розвивається або занепадає відповідно.

Отже, трудові ресурси – це частина населення, яка володіє фізичним розвитком, знаннями та практичним досвідом для роботи в народному господарстві. За українським законодавством до трудового населення відноситься працездатне населення у працездатному віці, який становить для жінок 16-54 роки, а для чоловіків 16-59 років, а також населення старше або молодше даного віку, яке працює у державних, корпоративних або суспільних організаціях [4].

Трудовий потенціал складається з якісних та кількісних характеристик економічно активного населення – населення, зайнятого виробництвом матеріальних, соціальних та духовних цінностей.

На державному рівні в Україні управління трудовими ресурсами й, відповідно, розвитком трудового потенціалу займаються відповідні міністерства, відомства та інші організації. Це, зокрема, Міністерство праці та соціальної політики, до основним напрямків роботи якого відноситься соціальне партнерство, мотивація, соціальний захист, оплата праці, регулювання ринку праці та зайнятості населення, підготовка та перепідготовка кадрів, соціальне страхування, організації праці, правове регулювання, міжнародне співробітництво тощо.

Підвідомчими їй організаціями є Національна академія праці, Науково-дослідний інститут соціально-трудових відносин, Центральне бюро нормативів з питань праці, Інститут підготовки та перепідготовки кадрів, Інспекція праці та інші. Також функціонують профільні відділи при міністерствах та відомствах України, які прямо чи опосередковано здійснюють вплив на державну політику в галузі управління трудовими ресурсами, регіональні представництва.

Міністерство освіти та науки займається професійною підготовкою кадрів. Окрім прямих функцій формування науково-освітньої бази для підготовки необхідних фахівців, методичного забезпечення процесів навчання та перенавчання кадрів, розробки та реалізації державної політики в галузі освіти та науки, Міністерство займається розробкою проектів нормативних актів в сфері освіти й науки та їх правовою експертизою щодо відповідності вимогам законодавства; організацією системного обліку та зберіганням законодавчих та нормативних актів; юридичним консультуванням тощо.

Державна служба зайнятості займається забезпеченням працевлаштуванням, перепідготовкою та перекваліфікацією кадрів, профорієнтацією звільнених; забезпечує координацію роботи між роботодавцями та тимчасово вивільненою робочою силою; займається аналітичною діяльністю щодо служб персоналу на окремих підприємствах, процесах прийому на роботу та звільнення, формує бази даних по вільним робочим місцям та тими, хто займається пошуком роботи.

Окрім вищезгаданих органів на процеси, пов'язані з трудовими ресурсами, впливають Міжнародна органі-

зація праці, членом якої є Україна (Міжнародна організація праці (МОП) здійснює немалий вплив на зміст та функції завдань, які виконують органи державного управління трудовими ресурсами; рекомендаціями даної міжнародної організації дедалі ширше користуються країни як з розвинутою, так і перехідною економікою), профільні комітети та відомства на державному та регіональному рівнях, а також трудові колективи в рамках організацій, представлених профспілковими комітетами, до компетенції яких входить формування стабільних трудових колективів, робота з кадрами, їх розвиток та забезпечення дотримання прав і свобод тощо.

Розглядаючи напрямки реалізації функцій держави в даній сфері, враховуючи, що основним завданням держави є формування конкурентоздатного трудового потенціалу країни, який би характеризувався приростом населення, збільшенням економічно активної його частини (що означає збільшення валового національного продукту та зменшення економічно активної складової, яка перебуває на утриманні за рахунок бюджету й становить лише видаткову його частину), зростанням добробуту населення, якості його життя, а також покращення таких якісних характеристик, як здоров'я, середній строк життя, освіченість, кваліфікація тощо, необхідно згадати наступні: демографічна політика, політика в галузі освіти, політика зайнятості, політика праці, політика заробітної плати та соціальна політика, пов'язана в першу чергу з покращенням умов праці і добробуту. Охороною здоров'я, розвитком культури і мистецтва тощо.

Наразі існує безліч програм, що стосуються розвитку трудового потенціалу, розробляється й вже прийнята ціла низка законопроектів, які б сприяли даним процесам. Всі існуючі програми розробляються й функціонують в рамках визначених в Указі Президента України основних напрямків розвитку трудового потенціалу в Україні на період до 2010 року. Саме 2010 рік за попередніми прогнозами (які не враховували настання світової кризи з її яскравими наслідками для економіки України) вважався переломним за основними показниками, що стосувались негативних явищ в примноженні та розвитку трудових ресурсів, зокрема: уповільнення темпів скорочення населення, а з 2010 року – незначний його приріст; поступове зростання зайнятих в галузях економіки на 1-2 млн.чол. за кожні 10 років; покращення якості життя населення в результаті позитивних ефектів, отриманих від реалізації цілого ряду

заходів, розроблених в рамках демографічної та інших політик держави [5].

Отже, згідно Указу, серед рис, характерних трудовому потенціалу України на сучасному етапі, виділяють: зниження народжуваності і збільшення смертності, скорочення тривалості життя і загальне старіння населення, проблеми безробіття, поширення нелегальної трудової діяльності, зниження національного інтелектуального та освітнього потенціалу, значного розшарування населення за рівнем доходів. Задля подолання всіх вищезазначених негативних тенденцій розвитку трудового потенціалу державні органи влади повинні розробляти та реалізовувати спеціальні заходи, спрямові, в першу чергу, на поліпшення природної бази формування робочої сили; надання населенню професійно-технічної (надзвичайно актуально в умовах значного надлишкового попиту на кваліфіковані кадри даних професій) та вищої освіти; розширення центрів підготовки, перепідготовки та перекваліфікації тимчасово вивільнених людських ресурсів; досягнення оптимального балансу продуктивної зайнятості та рівня безробіття; поліпшення охорони праці та здоров'я працюючих; забезпечення соціального захисту всіх верств населення (як економічно активного, так і економічно пасивного); забезпечення зростання реальних доходів населення та правовий захист прав та свобод населення, наданих їм Конституцією України (зокрема стаття 43 про право вільного вибору сфери, виду та місця роботи) та відповідними законодавчими та нормативними актами.

Наразі актуальним залишається не питання визначення ролі держави в регулюванні розвитку трудового потенціалу країни, суть та напрямки якої вже давно доведені та затверджені, а їх практична реалізація, труднощі втілення в життя якої пов'язані з проблемами фінансування, недостатнім рівнем соціального партнерства в трикутнику найманий працівник – роботодавець – держава, нерівномірне лобювання інтересів роботодавців та працевздатного населення (працюючих та безробітних) в загальнодержавних та місцевих представництвах державної влади.

1. Хміль Ф.І. Управління персоналом. – К., 2006.
2. Осовська Г.В., Крушельницька О.В. Управління трудовими ресурсами. – К., 2003.
3. Закон України "Про зайнятість населення". – К., 1991.
4. Портер М. Стратегія конкуренції. – К., 1997.
5. Лукашевич В.М. Економіка праці та соціально-трудові відносини. – Л., 2004.

Надійшла до редколегії 12.09.11

Н. Рилач, канд. екон. наук

ВИКОРИСТАННЯ КРИТЕРІЇВ КОНВЕРГЕНЦІЇ ДЛЯ НАБЛИЖЕННЯ СТАНДАРТІВ СФЕРИ НАУКИ І ТЕХНОЛОГІЙ УКРАЇНИ ДО ЄС

Стаття присвячена теоретико-методологічному аналізу особливостей взаємодії України і ЄС у науково-технологічній сфері в сучасних умовах інтернаціоналізації та глобалізації. Особлива увага приділяється системно-концептуальному визначенню й обґрунтуванню шляхів конвергенції науково-технологічних стандартів ЄС в Україні а також розробці пропозицій щодо механізмів їх інтенсифікації.

The project is dedicated to the theoretical and methodological analysis of particularities of integration of Ukraine and the EU in science and technology domain in contemporary conditions of internationalization and globalization. A special attention is drawn to the system and conceptual definition of ways of convergence science-technological EU-standards in Ukraine and to the elaboration of proposals as to the mechanisms of its intensifications.

Наука й технології завжди займали одне з центральних місць політико-економічного устрою Європи. Ще у 1950 р. в рамках Євратома країнам-учасникам було запропоновано продукувати сучасні знання в галузі ядерної енергетики з метою забезпечення безпеки. Починаючи з 1980-х рр. швидко зростаючі темпи інтернаціоналізації науково-технологічної сфери та виробничих структур, а також супутній поділ праці підштовхнули уряди країн використовувати технологічний розвиток як

інструмент економічного розвитку. В цей же час в силу вступили так звані "Рамкові програми". З середини 1990-х рр. вже не наука й технології, а інновації – поняття, яке охоплює права інтелектуальної власності, освіту, організаційні зміни, інституційні програми, стандарти тощо, посіли провідне місце в політиці Євросоюзу.

Проблематиці взаємовідносин з Євросоюзом було приділено чимало уваги в публікаціях вітчизняних учених та спеціалістів. Так, багато питань теоретичного та

прикладного змісту знайшли відображення у працях В. Андрійчука, О. Білоруса, В. Будкіна, І. Бураковського, В. Вергуна, А. Гальчинського, Г. Климка, В. Клочка, А. Кредісова, Д. Лук'яненка, В. Новицького, Ю. Пахомова, О. Плотнікова, А. Поручника, А. Румянцева, В. Степаненка, А. Філіпенка, О. Шниркова та інших українських авторів. Також слід зазначити роботи російських і зарубіжних науковців, зокрема, В. Виноградова, Б. Гурне, М. Делягіна, С. Караганова, Д. Кауфмана, Я. Корнаї, Дж. Стігліца, Е. Сіскоса, А. Фролова, в яких розглядаються практичні умови міжнародної економічної інтеграції транзитивних країн. Проблеми співробітництва України з ЄС у науково-технологічній сфері у своїх працях висвітлюють І. Гузенко, С. Кацура, Ю. Макогон, В. Ходикіна та ін. Питаннями розвитку й ефективного використання науково-технологічного потенціалу займаються О. Амоша, Ю. Бажал, В. Геєць, Б. Данилишин, Т. Панфілова, Л. Радзівська, Л. Федулова. В економічній літературі велика увага приділяється розгляду проблем інноваційного розвитку і функціонування інноваційної інфраструктури. Водночас сучасні науково-технологічні зміни, поглиблення інтернаціоналізації та транснаціоналізації наукових досліджень і розробок у контексті співпраці країн різного економічного рівня не знайшли достатнього висвітлення в науковій літературі, що підкреслює актуальність даної роботи.

Внаслідок цього, без підвищення рівня розвитку сучасних високих технологій і включення України до високотехнологічного та інвестиційного обміну з країнами Європа, удосконалення науково-технологічного потенціалу, нашої державі буде досить складно розбудовувати національну інноваційну систему, що є передумовою для існування поглиблених форм взаємодії з ЄС.

Перехід від науково-технічної до інноваційної політики в ЄС відбувався внаслідок зміни моделі економічної динаміки – з'явилося нове поняття "економіка, що ґрунтується на знаннях" [8], яке означає, що сучасна капіталістична економіка базується в меншій мірі на капіталі та робочій силі, а в більшій – на знаннях, які на даному етапі стають ключовим фактором виробництва. Аргументами в цьому були:

- 1) прискорення темпів виробництва, продукування та використання нових знань;
- 2) зростаюча експансія знань в інші галузі, такі як інформаційні та телекомунікаційні технології, біотехнології, нові матеріали, нанотехнології тощо, які значно впливають на економічну динаміку;
- 3) зростаюче значення "невиробничого сектору" – сфери послуг, а також посилення зв'язку між рівнем освіти робочої сили і якістю зайнятості.

На зламі XX-XXI ст. стратегія ЄС в галузі науки, технологій та інновацій позиціонується серед головних цілей ЄС. Пріоритетними напрямками стають розвиток людських ресурсів, поліпшення довкілля, а технологічні нововведення мають соціальну спрямованість.

Сучасний етап науково-технологічної політики ЄС розпочався у 2000 р., коли на засіданні Ради ЄС в м. Лісабон [11] було запропоновано програму створення інфраструктури знань, активізації інновацій та економічних реформ, модернізації систем соціальної підтримки і реформи освіти. Метою даної програми є побудова на європейському континенті до 2010 р. найконкурентоспроможнішої економіки у світі, для чого передбачено підвищити рівень витрат ВВП на науку до 3 %, сформувати єдиний науково-технологічний простір та європейську інноваційну систему. Одночасно було проголошено мету створення єдиного дослідницького простору в Європі з ціллю об'єднання зусиль вчених різних країн, а також були визначені конкретні кроки вирішен-

ня цієї проблеми. Важливе значення має також рекалібрація таких завдань, як отримання максимуму інноваційних переваг за рахунок національних та загальноєвропейських зусиль, а також створення сприятливих умов для розвитку інноваційного бізнесу.

Формування таких підходів стало можливим завдяки створенню національних інноваційних систем країн-членів ЄС, які спираються на відповідну державну політику й законодавство, і забезпечують розвиток економіки країн за рахунок підвищення ефективності використання науково-технологічного та інтелектуального потенціалів за допомогою прискореного створення спільних технологій та організації на їх основі випуску високотехнологічної продукції.

Таким чином, третє покоління європейської науково-технічної політики відкрило дві новації – "Європейський науковий простір (ЄНП)" та "Інноваційна ініціатива 2000".

За допомогою ініціативи ЄНП передбачається побудувати транснаціональну дослідницьку систему, що укріплює велику кількість формальних інституцій, які дають можливість для відкритішого генерування наукоємної продукції в межах ЄС.

"Інноваційна ініціатива 2000" координується Європейським інвестиційним банком та багато в чому є новим підходом до ролі ЄС у виробництві наукоємної продукції. Найважливішими елементами даної ініціативи є короткострокові позики, висока операційна гнучкість та використання фондів венчурного капіталу. Сфери застосування "Ініціативи" – людський капітал, дослідження і розробки, малі та середні підприємства, венчурний капітал, інформаційні та телекомунікаційні технології та розповсюдження інновацій.

На сучасному етапі основні напрями наукової та інноваційної політики в ЄС передбачають наступне [2]:

1. Координація та моніторинг національних інноваційних політик, що включає *взаємне навчання*.
2. Формування нормативно-правового середовища з регулювання розвитку національних інноваційних систем, в якому передбачено *створення умов для впровадження результатів досліджень в промисловості та сфері послуг*.
3. Стимулювання розвитку інноваційних підприємств, що передбачає *створення сприятливих умов для високотехнологічних фірм*.
4. *Підтримка малого бізнесу в університетах*. Ряд країн ЄС запровадили нові схеми фінансової підтримки малого бізнесу, відокремленого від НДДКР ("spin-offs"). Вплив інноваційної інфраструктури на інноваційну діяльність здійснюється на регіональному рівні і включає інкубатори, технопарки, технологічне брокерство, кластери, інноваційні мережі. Запропоновано також підвищення кваліфікації, тренінги з інноваційного менеджменту.
5. Покращення взаємодії в інноваційній системі, в т. ч., *нова роль університетів в дифузії знань та технологій*. Велике значення надається *мобільності людського капіталу*.

6. *Отримала розвиток системна оцінка ефективності технологічного трансферу (бенчмаркінг)* або оцінка і використання результатів досліджень, проведених в бюджетних науково-дослідних організаціях. Важливе місце займає *безперервна освіта*.

7. Нова сфера інноваційної політики – *кластери* та їх роль в інноваціях, що передбачає перехід від підтримки окремих компаній до сприяння діяльності консорціумів і мереж, є однією з основних тенденцій європейської інноваційної політики. Крім того, при *створенні суспільства, відкритого для інновацій* все важливішу роль відіграють процеси її узгодження з економічною, промисловою, науково-технічною, соціальною та іншими сферами.

Таким чином, в ЄС, спираючись на підтримку державних інститутів, фінансових та виробничих структур, формується панєвропейська інноваційна система, що складається з НІС країн-членів, та створює нову культуру бізнесу, посилює коопераційні зв'язки між підприємницькими асоціаціями та громадськими структурами.

Проте, "Лісабонська стратегія" поставила перед собою досить амбіційні завдання, досягнення яких означало б перехід до якісно нового рівня європейської інтеграції, і досягти значного прогресу не вдалося. В 2005 р. Європейська Рада розглянула результати реалізації програми, та виявилось, що в жодній з галузей не було досягнуто проміжних цілей. В галузі науки їх виконали тільки дві країни, яким вдалося довести відрхування з бюджету на науку до 3% ВВП.

Корекція планів та активізація діяльності призвели до позитивних зрушень. Вже в 2006 р. країнам ЄС-25 вдалося значно покращити виконання Лісабонської стратегії. При цьому важливу роль у її виконанні відіграє Сьома рамкова програма ЄС з наукових досліджень та технологічному розвитку на 2007-2013 рр.

Крім того, Європейською Комісією у 2007 році було опублікована Зелена книга "Європейська область досліджень: нові перспективи" [12], в якій затверджені шість пріоритетних напрямів розвитку Європейського дослідницького простору:

1. Спільне використання знань (відкритий доступ для дослідників до результатів інших наукових досліджень), насамперед прикладних досліджень комерційного спрямування.

2. Розвиток державної інфраструктури наукових досліджень світового рівня (поліпшення законодавчих умов для збільшення обсягів інвестицій).

3. Зміцнення державних дослідницьких інституцій (збільшення фінансування, автономії, поліпшення законодавчо-нормативних норм співпраці з приватним сектором).

4. Оптимізація європейських програм дослідження та пріоритетів (спрощеність нормативних правил і процедур систем фінансування досліджень ЄС, гармонізація національних програм фінансування тощо).

5. Відкритість світу: міжнародна співпраця (формування єдиних пріоритетів досліджень для всіх країн ЄС та покращення умов співпраці для дослідників з країн, що не членів ЄС).

6. Становлення єдиного європейського ринку праці для дослідників з різних країн (покращення умов для збільшення мобільності дослідницького потенціалу).

Відповідно до визначених пріоритетів, основними механізмами реалізації державних і приватних зусиль щодо подальшого розвитку Європейського дослідницького простору, вважаються:

1. Фінансове (фіскальне та інвестиційне) стимулювання.

2. Спільне фінансування у рамках бюджету ЄС.

3. Координація національних програм і політики.

4. Розроблення нових фінансових інструментів ЄС.

5. Законодавче забезпечення.

Це спонукає до концептуальної зміни існуючої в Україні парадигми щодо ролі державної науково-технологічної політики у забезпеченні системно утворюючих процесів реального наближення суспільно-економічного розвитку України до європейських стандартів, формування стратегічних напрямів розвитку інтелектуального потенціалу відповідно до викликів глобалізації та необхідності побудови сучасної національної системи продукування знань. Реформування національної системи науки необхідно здійснити також на нових законодавчих засадах, які повинні бути гармонізованими з законодавством ЄС.

Варто також відмітити, що Лісабонський процес вводить на якісно новий рівень процес уніфікації вищої освіти, просуває його на рівень інтеграції, завдяки чому формується європейський простір освіти та науки в масштабах всього ЄС. Рушійною силою даного процесу, по-перше, є потреба країн-членів ЄС у співробітництві у галузі освіти, а, по-друге – вирішення питання підвищення конкурентоспроможності європейської системи вищої освіти на світовому рівні. Основним механізмом регулювання вищої освіти в ЄС є Болонський процес, завданням якого є приведення національних систем до єдиного стандарту та створення європейського простору вищої освіти до 2010 р. В рамках Болонського процесу передбачається взаємовизнання дипломів, єдина система оцінок, обмін студентами і викладачами, більша увага до аналітичних дисертаційних робіт. Поряд з цим, Болонський процес є частиною загального процесу інтеграції, в якому вища освіта є інструментом досягнення більш широкого завдання закріплення європейського інтеграційного об'єднання. Він пов'язаний також з прагненням ЄС закріпити свою економічну конкурентоспроможність. Має місце посилення впливу політики освіти у визначенні напрямку інтеграційних процесів ЄС.

Еволюцію науково-технічної політики ЄС важливо розглядати із врахуванням основних тенденцій міжнародного співробітництва та кооперації в продукуванні знань як у Європі, так і на міжнародному рівні. Це є важливим з двох причин: по-перше, для розуміння, наскільки історія науково-технологічної політики пов'язана з формами міжнародного співробітництва в цій галузі, по-друге, з 1990-х рр. розпочалась нова фаза процесу інтернаціоналізації науково-технологічної діяльності. Для максимізації поставлених цілей ЄНП відкритий для всіх країн світу.

Таким чином, ЄС бере участь у цьому процесі за допомогою "Рамкових програм" та механізмів "Європейської наукової архітектури".

Рамкові програми приймаються у формі законодавчих рішень ЄС і встановлюють на період своєї дії глобальні цілі діяльності ЄС в сфері наукових досліджень і технологічного розвитку, намічають систему пріоритетів і напрямки досліджень, визначають правила і процедури виконання, загальні умови участі, запланований бюджет і розподіл ресурсів за різними напрямками досліджень. Ці напрямки реалізуються потім у ряді спеціальних цільових програм, що також мають статус законодавчих рішень ЄС. Форми співробітництва в рамках таких програм включають міждержавну наукову кооперацію, координацію національних досліджень, проведення спільних наукових заходів. Рамкові Програми є основним фінансовим інструментом підтримки європейських досліджень з боку ЄС. Вони подаються Європейською Комісією на ухвалення Радою Європи і Європейським Парламентом та розраховані на п'ять років.

В контексті Європейського наукового простору та цілей, що були поставлені на саміті в м. Лісабон, на сьогодні в ЄС існує проблема підвищення результативності Європи в галузі фундаментальних досліджень. Тому, наступна Рамкова програма включає важливі заходи щодо збільшення рівня фундаментальних досліджень. Для вирішення проблем, що постають перед ЄС в процесі інтернаціоналізації сфери науки та технологій, зокрема, для зростання конкурентоспроможності європейської промисловості, підвищення ролі ЄС як світового лідера в окремих секторах, для надання підтримки найкращим європейським дослідженням, 6 квітня 2005 року Комісія ЄС затвердила пропозиції щодо Сьомої Рамкової програми (РП7) ЄС з досліджень, технологічного розвитку та демонстративної діяльності на 2007–2013 рр. "Будівництво європейського дослідницького

простору знань для зростання" [3]. Пропонується збільшити бюджет РП7 у порівнянні з РП6 до 72726 млн євро, що складає приблизно 0,1 % ВВП ЄС, в той час, як задеклароване фінансування сфери науки та технологій складає 3 % ВВП країн ЄС. Ця сума буде розподілена між видами діяльності наступним чином (у млн євро): "Співробітництво" – 44432, "Ідеї" – 11862, "Люди" – 7129, "Можливості" – 7486, "Неядерна частина програми" – 1817.

Що стосується "наукової та технологічної архітектури Європи", то йдеться про паневропейські проекти досліджень, що мають внутрішньоурядову структуру. Першим з таких проектів співробітництва був CERN, заснований у 1954 р. та присвячений базовим атомним дослідженням. В 1970-х рр. в межах міжнародного співробітництва ЄС підписувалися угоди в різних галузях науки, таких як молекулярна біологія, дослідження космосу та авіація. Базуючись переважно на "великій науці" та інвестиціях, такі ініціативи були першими "будівельними блоками" європейської наукової та технологічної архітектури. Починаючи з 1980-х рр., новою генерацією європейського співробітництва в цій галузі стали проекти EUREKA та Рамкові програми. Європейський Союз, спираючись на підтримку державних та інтеграційних інститутів, фінансових й виробничих структур формує паневропейську інноваційну систему, яка створює нову культуру бізнесу, посилює коопераційні зв'язки між асоціаціями підприємств та суспільними структурами. Зміцнення позицій ЄС в сучасних умовах інтернаціоналізації сфери науки і технологій вбачається можливим лише внаслідок формування єдиного ринку, подальшого поглиблення економічної та науково-технологічної взаємодії країн з метою формування єдиного західноєвропейського простору, нової інформаційної економіки, відіграти значну роль в якому прагне й Україна.

На сучасному етапі перед Європейським дослідницьким простором стоять нові виклики, серед яких: зростаюча кількість країн-нових членів ЄС та країн – учасників Рамкових програм ЄС (наразі 35 країн); зростаюча кількість та складність інструментів, які використовуються в Європейському дослідницькому просторі, такі як Рамкові програми, інструменти координації інтеграції (JIT, ERANETs...), робочі інструменти (платформи, планування, спільне програмування, директиви, супровідні закони тощо), законодавча діяльність.

Крім того, на сьогодні, серед останніх ініціатив, які лягли в основу порядку денного Європейського дослідницького простору до 2020 року ("2020 Vision for the European Research Area") [13], варто відмітити заходи з скасування бар'єрів для руху наукових кадрів та кар'єрного росту, розвиток унікальних пан європейських дослідницьких установ та інфраструктур, трансфер технологій, заохочення до міжнародної співпраці у науково-технічній сфері. У 2000 р. було прийнято рішення про формування так званої "п'ятої свободи" (однієї зі складових загальноєвропейського ринку) – Європейського наукового простору, в якому дослідники, знання та технології могли б безперешкодно переміщатися. На сьогодні в ЄС на даному напрямі було зроблено ряд кроків. Передусім самі Рамкові програми ЄС були підготовлені із врахуванням необхідності формування загального наукового простору. Мова йде про інституційні новації, наприклад, про створення Європейської дослідницької ради та Європейського технологічного інституту, на базі яких планується сформувати європейське наукове та інноваційне співтовариство світового рівня. Крім того, були прийняті заходи по збільшенню скоординованості науково-дослідних ініціатив та програм всередині ЄС. З цією метою були запущені в дію Євро-

пейські технологічні платформи, на базі яких промисловці та інші учасники формують свої довгострокові наукові пріоритети та стратегічне бачення науково-дослідних завдань, що вирішуються в інтересах бізнесу. Спільні технологічні ініціативи, які створюються в діях ключових, стратегічно важливих сферах, об'єднуються приватний та державний сектор для реалізації стратегічних планів на практиці. Робота над координацією науково-дослідного порядку денного також проводиться на рівнях країн ЄС та регіонів Європи в рамках схеми "ERA-Net" [6; 7].

Широка і повноцінна участь України в проектах Сьомої рамкової програми може бути важливою євроінтеграційною складовою нашої держави, за допомогою якої можна залучати Україну до передових технологій, реалізувати свій потенціал і стати додатковим джерелом фінансування українських науково-дослідних організацій і установ, що беруть участь у спільних проектах. Європейська Комісія постійно висловлює готовність до широкого і ефективного залучення науково-технологічної сфери України у спільний науково-дослідний простір ЄС. Для цього українській стороні необхідно визначити найважливіші наукові пріоритети, підтримку яких з боку ЄС, за певних умов, можна передбачити при формуванні конкурсів, сфокусованих на Україну.

З метою подальшого успішного функціонування Європейського наукового простору в ЄС особлива увага приділяється країнам з перехідною економікою, в т.ч. державам СНД, і зокрема, Україні. Головними цілями співробітництва між Україною та ЄС є стабілізація науково-технічного потенціалу та сприяння вирішенню проблем, що становлять взаємний інтерес, таких як питання в галузі енергетики, нерозповсюдження озброєння, покращення охорони здоров'я, забезпечення екологічної та ядерної безпеки. В основі стабілізації потенціалу науково-дослідницької сфери лежить партнерство і активізація обмінів з науковими закладами ЄС, в першу чергу, за допомогою інструментів INTAS (Міжнародна асоціація сприяння співробітництву з вченими держав колишнього Радянського Союзу.) (Програми і конкурси INTAS сприяють проведенню фундаментальних і прикладних досліджень за всіма науковими напрямками за допомогою співробітництва між вченими з більш ніж 40 країн.), а також конверсія досліджень, пов'язаних із зброєю масового знищення, для суспільного використання завдяки багатосторонньому партнерству (Європа, США, Японія), яке реалізується за допомогою спеціалізованих центрів МНТЦ (Міжнародний науково-технічний центр у Москві) та УНТЦ (Український науково-технічний центр у Києві). Мета діяльності Національного інформаційного центру зі співробітництва з ЄС у сфері науки і технологій (УНТЦ) – підтримка інтеграції сфери науки і освіти України до Європейського наукового простору шляхом організації доступу українських вчених до всіх напрямів досліджень ЄС.

Крім того, на сьогодні в *Порядку денному асоціації Україна–ЄС* для підготовки та сприяння імплементації Угоди про асоціацію [14], схвалену сторонами 29.11.2009 р. визначено в сфері науки та технологій названо наступні пріоритети співробітництва:

- пролонгувати та активізувати виконання Угоди між Україною та ЄС про наукове і технологічне співробітництво з метою розширення участі українських дослідницьких установ у проектах Сьомої рамкової програми;
- використовувати наявні інструменти (Угода між Україною та ЄС про наукове і технологічне співробітництво, INCO-Nets) з метою підготовки до можливої асоційованої участі України у Рамковій програмі з досліджень;
- Україна сприятиме діяльності Національних контактних пунктів з питань Інформаційно-комунікаційних

технологій та залучатиме приватний сектор до дослідницької діяльності шляхом участі у заходах напрямку "Інформаційно-комунікативні технології" Сьомої рамкової програми з досліджень.

Також в програмі *Східне партнерство* [15], що було започатковане 7 травня 2009 р. у рамках платформи "Міжлюдські контакти" заплановано реалізувати широкий спектр ініціатив у науково-технічній сфері, зокрема, сприяння участі країн Східного партнерства у реалізації 7-ї Рамкової програми з дослідницької діяльності та технологічного розвитку ЄС.

Оцінюючи хід виконання Україною *Європейської політики сусідства* у 2009 році [16] Європейська комісія досягла висновків про те, що у науковій сфері Україна продовжувала розширення своєї участі у Сьомій рамковій програмі з підтримки дослідницької діяльності (РП7), підвищивши рівні заявок та проектів, відібраних для фінансування. Станом на листопад 2009 року 104 українські дослідницькі організації, долучені до конкурсу, відібрано для фінансування ЄС у сумі 8 млн. євро, зокрема, а рамках конкурсу заявок за програмами ім. Марії Кюрі та у галузі охорони довкілля, транспорту і суспільних та гуманітарних наук. У рамках РП7 продовжується впровадження проекту "Білат-Україна" з метою поглиблення науково-технічного партнерства між ЄС та Україною, зокрема, шляхом ширшої участі України в РП7 й інших програмах та ініціативах. Двостороння Угода про науково-технічне співробітництво нині продовжується на наступні п'ять років, і перше засідання Спільного комітету планується провести навесні 2010 року. В липні 2009 року Україна офіційно виявила зацікавленість щодо обговорення умов своєї можливої асоціації до РП7. За результатами технічного засідання з обговорення цього питання, проведеного у жовтні 2009 року, сторони дійшли висновку, що асоціація має бути підготовлена належним чином, зокрема, шляхом реалізації заходів щодо навчання, розповсюдження інформації та зміцнення інституційного потенціалу, щоб забезпечити, що українська дослідницька спільнота може повною мірою одержати вигоди, пропоновані асоціацією до РП7. Поточна робота в Україні щодо створення мережі національних контактних пунктів РП7 є позитивним кроком у цьому відношенні.

Варто також зазначити, що науково-технологічна діяльність ЄС охоплює всі фази інноваційного циклу, при тому, що інструменти, які застосовуються для цього істотно відрізняються в окремих його ланках. Так, в галузі фундаментальних досліджень широко застосовуються прямі дії (безпосереднє фінансування науково-дослідних центрів або програм ЄС). В сфері впровадження досягнень НТП використовуються непрямі форми впливу (підтримка діяльності венчурного підприємництва, сприяння реалізації міжфірмової програми ЕВРІКА). В результаті істотних перетворень організації інноваційної діяльності в ЄС сформувався особливий тип взаємодії ТНК, малого і середнього бізнесу та державних й інтеграційних інститутів. ТНК виконують роль ініціатора та головного учасника найважливіших науково-технічних програм ЄС, таких як ЕВРІКА, БРАЙТ, РЕЙС. Малі та середні фірми використовують підтримку з боку національних держав та структур ЄС, а також спираються на процеси інтернаціоналізації венчурного капіталу.

З іншого боку, найважливішою рисою європейського науково-технічного співробітництва є його пряма чи непряма прикладна спрямованість, реалізована в різних формах. Менш проблематичним є співробітництво, спрямоване на вирішення специфічних проблем, що супроводжують постачання наукомісткої продукції партнерами, які вже визначилися. Сюди відносяться вироб-

лення вимог до продукції, планованої для взаємних постачань, організація спільних сертифікаційних іспитів. Результати такого співробітництва в принципі загальнодоступні, хоча реальний інтерес вони представляють тільки для сторін, що співпрацюють. На європейському або міждержавному рівні це переростає в співробітництво в галузі стандартизації. Нові технологічні й технічні рішення, реалізовані в наукомісткій ринковій продукції, все частіше створюються не на національному, а на європейському, а іноді й глобальному міжнародному рівні. Малі і середні інноваційні підприємства в цілому розглядаються на рівні ЄС і в країнах-членах співтовариства як одна з форм проміжної інфраструктури між державним науково-дослідним сектором і великими промисловими фірмами, їх підтримка є одним з напрямків державної інноваційної політики у всіх країнах ЄС.

Як вже було зазначено вище, державна політика країн ЄС у науково-технічній сфері реалізується за допомогою різних інструментів. Політика в державному секторі включає підтримку як фундаментальних досліджень, так і прикладних із потенційним комерційним застосуванням. Сюди входять законодавство, податкова політика, розмір і характер розподілу бюджетних коштів, у тому числі на проведення робіт із пріоритетних напрямків, формування і підтримку інфраструктури, кадрове забезпечення. Питомою вагою і роль тих чи інших інструментів в окремих країнах відрізняються. Найбільш яскраво характеризує науково-технічну політику тієї чи іншої країни державне фінансування науково-технічної діяльності, його порядок і обсяги. Основний науково-технічний потенціал у країнах Європейського Союзу є національним надбанням, хоча обсяги (у фінансовому вимірі) робіт, оплачуваних державою, не перевищують 50 %. Разом з тим жодна держава не може цілком забезпечити пріоритет ринкової стихії по відношенню до науково-технічного розвитку у своїй країні, що є наріжним каменем економіки. Форми і принципи державного фінансування досліджень, розробок і підтримки наукових установ варіюються в залежності від характеру робіт, що фінансуються, і статусу одержувачів підтримки. Поряд із просуванням вітчизняної науки в пріоритетних напрямках держава прагне забезпечити якнайшвидшу промислову реалізацію результатів робіт, а відповідно – повернення певної частки витрачених коштів у вигляді податкових надходжень [1].

Європейська комісія відзначає, що відбулась еволюція концепції інновацій – від лінійної моделі, вихідним моментом якої є науково-дослідна або дослідно-конструкторська розробка, до системної моделі, згідно з якою інновація складається зі складних взаємодій між індивідами, організаціями та їхнім операційним середовищем. Хоча дослідницькі роботи є принциповим чинником інновацій, але для більшості підприємств (за винятком високотехнологічних) визначальними є не технологічні особливості нових продуктів, а новаторські шляхи покращення їх позицій на ринку. Головним наслідком еволюції концепції інновацій в ЄС став перехід від предметного розуміння інновацій до розуміння інновацій як системного процесу, що охоплює не тільки діяльність розробників нових продуктів і технологій, промислових підприємств, які їх впроваджують у виробництво, але і діяльність суб'єктів інноваційної інфраструктури.

Розвиток науково-дослідної та технологічної сфери дає можливість країнам нарощувати економічний потенціал, зміцнювати конкурентоспроможність, створювати нові робочі місця, підвищуючи добробут і якість життя громадян. У цьому контексті запровадження сучасних стандартів ЄС у сфері науки та технологій в Україні передбачає подальше зростання інвестицій у націона-

льну науково-дослідну сферу, підвищення її конкурентоспроможності і містить широкий інструментарій для розширення міжнародної співпраці. Аналіз індикаторів розвитку науково-технологічної сфери України у порівнянні з відповідними показниками держави-партнера є необхідною умовою для визначення форм науково-технологічного співробітництва. Також, кількісні характеристики визначені нами критеріїв конвергенції забезпечують процес залучення країни до всіх сучасних тенденцій і форм прояву інтернаціоналізації науково-технологічної сфери. В цілому, Україна володіє необхідною сировинною, матеріальною та інтелектуальною базою для забезпечення соціально-економічного розвитку держави у досить стислі строки за умови створення необхідних економічних і внутрішньополітичних умов.

Отже, вирішуючи питання пошуку шляхів наближення європейських стандартів у науково-технологічній сфері на Україні, моніторингу процесу функціонування Європейського дослідницького простору, створення в Україні економіки, яка ґрунтується на знаннях та участі нашої держави в глобальному розповсюдженні технологій, пропонуємо наступні критерії конвергенції та індикатори, які, в свою чергу, спираються на нові стандарти функціонування науково-технічної сфери ЄС [10]:

• **Критерії, орієнтовані на наближення до стандартів Лісабонської стратегії ЄС.**

1. Суспільні інвестиції в знання. Індикатор: *Державне фінансування в сферу досліджень та розробок та вищу освіту, як частка у ВВП.*

2. Національна інтеграція у міжнародну систему досліджень. Індикатор: *Частка національного державного фінансування у транснаціонально скоординовані дослідження.*

3. Інтенсивність дослідницької бази бізнесу. Індикатор: *Витрати бізнесу на дослідження та розробки / ВВП на душу населення та їх зміна у реальному вимірі.*

4. Рух до створення економіки, яка ґрунтується на знаннях – структурні зміни. Індикатор: *Зміна частки загальної доданої вартості, яка вноситься по секторам пропорційно до зайнятих науковим ступенем.*

5. Продуктивність економіки. Індикатор: *Зміна частки продуктивності погодинної праці для всієї економіки та для її інноваційно активної частини (що визначена індикатором 4.)*

6. Внесок сфери досліджень та розробок у вирішення основних суспільних (соціальних) завдань. Індикатор: *Частка наукових публікацій та патентних заявок на тему глобальних суспільних викликів.*

• **Критерії, орієнтовані на основні стандарти європейського дослідницького простору.**

1. Кооперація та єдність дійових осіб Європейського дослідницького простору. Індикатор: *Частка публікацій у співавторстві з партнерами з ЄС.*

2. Міжнародна кооперація у сфері науки та технологій відкритість до світу. Індикатор: *Частка публікацій у співавторстві з партнерами, з країн – не членів ЄС.*

3. Мобільність дослідників та розвиток кар'єри дослідника. Індикатор: *Відсоток науковців зі ступенем, які отримали його в країнах ЄС чи працюють в цих країнах.*

4. Переміщення знань між приватним та державним секторами. Індикатор: *Частка досліджень, виконаних на замовлення приватного сектору.*

5. Пан-європейська інфраструктура досліджень. Індикатор: *Частка фінансування, спрямованого на нову пан-європейську дослідницьку інфраструктуру, у Рамковій програмі та інші міжнародні угоди.*

6. Рівень активності у продукуванні наукового продукту. Індикатор: *Частка витрат на дослідження та розробки у ВВП.*

1. Переваги бази науки та технологій. Індикатор: *а) Світова частка найцитованих публікацій, у загальній кількості світових публікацій. б) Світова частка серед університетів, які проводять академічні дослідження.*

2. Людський капітал Європейського дослідницького простору. Індикатор: *Кількість зайнятих, які мають науковий ступінь.*

3. Інновації, які базуються на знаннях. Індикатор: *Інноваційні підприємства, як відсоткова частка від всіх фірм.*

4. Міжнародна привабливість країни для ведення інноваційного бізнесу та інвестицій у інновації. Індикатор: *Частка витрат на дослідження та розробки нерезидентів у загальному обсязі приватних витрат на дослідження та розробки в країні.*

• **Основні індикатори розвитку науково-технічної сфери країни**

1. Дослідницький:

1.1 Стан кадрового потенціалу науково-технологічної сфери:

- частка у високо-та середньотехнологічних галузях виробництва;
- частка осіб з вищою освітою;
- частка осіб, працюючих в сфері високотехнологічних послуг.

1.2. Рівні витрат на науково-технологічну сферу:

- частка державних витрат на НДДКР у ВВП;
- частка витрат на НДДКР приватного сектору у ВВП;
- кількість заявок на патенти у високотехнологічних галузях економіки (на 1 млн. населення)

2. Підприємницький:

2.1. Рівні інноваційної активності в першу чергу в групі малих та середніх підприємств (МСП):

- частка МСП, що займаються інноваційною діяльністю (у вигляді домогосподарств);
- частка МСП, залучених до інноваційних проектів з іншими організаціями (у кооперації);
- відношення витрат на інноваційну діяльність до загального обсягу продажу.

3. Використання й розповсюдження знань і технологій:

3.1. Рівні поширення сучасних технологій в економіці:

- частка венчурного капіталу у високотехнологічних секторах економіки у ВВП;
- частка нової продукції в загальному обсязі продажу переробної промисловості;
- частка високо-і середньотехнологічних секторів у загальному обсязі доданої вартості в переробній промисловості;
- частка ринку телекомунікаційних технологій у ВВП;
- кількість користувачів Інтернет на 100 тис. населення.

Наразі, поняття взаємодії на рівні критеріїв конвергенції країн залишається поза увагою сучасних авторів, хоча цей процес, на нашу думку, повністю відповідає сучасним тенденціям НТП, змісту процесів інтернаціоналізації науково-технологічної сфери. У той же час, тенденції до поглиблення взаємозалежності науково-технологічних сфер країн світу, до посилення значення тенденцій інтернаціоналізації обґрунтовують використання найважливіших системних ознак і структурного підходу для характеристики структурної взаємодії у науково-технологічній сфері.

В даному контексті, спираючись на дослідження теорії систем, структурного підходу, концепцій НІС, робіт з аналізу розвитку процесів інтеграції та співробітництва

у науково-технологічній сфері, нами визначені наступні характеристики процесу структурної кооперації національно-технологічної сфери країн в умовах інтернаціоналізації науково-технологічної діяльності:

- 1) взаємозалежність по всім критеріям конвергенції;
- 2) взаємодоповнення національних науково-технологічних потенціалів;
- 3) взаємопереплетення організаційно-правових систем державного регулювання і фінансування науково-технологічної політики країн;
- 4) створення, посилення інноваційних виробничих зв'язків між відповідними структурами національних інноваційних систем (НІС) країн;
- 5) поглиблення спеціалізації і кооперації у сфері НДДКР, інноваційного і виробничого процесів з метою взаємодоповнення на міжнародному ринку технологій;
- 6) взаємопроникнення структур країн-учасниць, що відповідають за генерацію знань;
- 7) створення цілісної науково-технологічної системи країн-учасників для успішної взаємодії у глобальному науково-технологічному середовищі.

Отже, в умовах інтернаціоналізації науково-технологічної діяльності, посилення ролі науково-технологічного розвитку сучасних держав, у даному дослідженні пропонується розглядати структурну взаємодію у науково-технологічній сфері як реальне зближення національних інноваційних систем країн, а також взаємодоповнення національних науково-технологічних потенціалів, взаємопереплетення всіх стадій виробничого процесу у НДДКР від ідеї до запровадження у виробництво нової продукції, взаємопроникнення структур в дослідницькому середовищі країн, що регулюються спільною державною науково-технологічною політикою, і має на меті створення цілісної науково-технологічної системи, що складається з національних інноваційних систем країн-учасників при відповідності за всіма критеріями конвергенції для ефективного функціонування.

Висновок.

1. Вирішуючи питання наближення науково-технологічної сфери до стандартів ЄС Україні треба кардинально змінити структурні характеристики вітчизняної економіки, привести основні індикатори розвитку науково-технічної сфери у відповідність до стандартів ЄС і, що має особливе важливе значення, підвищити рівень розвитку високих технологій, забезпечити прискорений розвиток таких науко- та технологічних галузей як радіотехнічні, телебачення, засоби зв'язку, а також аерокосмічна, виробництво нових матеріалів та точного приладобудування, тобто тих виробів і технологій, в яких є потреба на ринках країн ЄС та які здатні до ефективної конкуренції, а отже, можуть стати "локомотивами" високотехнологічного зростання в Україні.

2. При розробці критеріїв наближення науково-технічної сфери України до стандартів ЄС спиратися на основні тенденції процесу глобалізації науково-технологічної сфери, головними акторами якої є потужні інноваційні інституції з розвинутою технологічно-інноваційною й освітньою мережею, які спроможні трансформувати результати глобалізації в національних інтересах. Дані критерії повинні спиратися на основні стандарти функціонування Європейського дослідницького простору, відповідати основним цілям новітнього етапу його розвитку. Взаємодія критеріїв конвергенції різних країн є вищою формою кооперації науково-технологічної діяльності (співробітництва у науково-технологічній сфері). Структурна взаємодія між державами у науково-технологічній сфері відображає глибинні сутнісні риси міжнародної науково-технологічної кооперації або міжнародного співробітництва у науково-

технологічній сфері, набуваючи своїх особливостей, напрямів і динаміки розвитку. Формою реалізації НТР у країні є створення національної інноваційної системи. Ефективне включення країни до міжнародної системи науково-технологічної кооперації за допомогою взаємодії національних інноваційних систем країн на рівні їх структурних елементів свідчить про нову якість співробітництва в даній галузі.

3. Компаративний аналіз індикаторів розвитку науково-технічної сфери країни, з відповідними показниками держави-партнера є необхідною умовою для визначення форм науково-технологічного співробітництва. До основних індикаторів віднесено стан кадрового потенціалу науково-технологічної сфери країни, рівні витрат на науково-технологічну діяльність, кількість заявок на патенти, частка малих та середніх підприємств, що займаються інноваційною діяльністю, обсяг поширення сучасних технологій в економіці. Кількісні характеристики вказаних елементів зумовлюють можливість здійснення селективного процесу залучення країни до всіх сучасних тенденцій і форм прояву інтернаціоналізації науково-технологічної сфери. У цілому, Україна володіє необхідною сировинною, матеріальною та інтелектуальною базою для поступового секторального включення в систему світогосподарських науково-технологічних зв'язків.

4. Для підвищення ефективності наближення України до науково-технічних стандартів ЄС слід кардинально змінити структурні характеристики вітчизняної економіки, і, що має особливе важливе значення, підвищити рівень розвитку високих технологій, забезпечити прискорений розвиток таких науко- та технологічних галузей як радіотехнічна, телевізійна, засоби зв'язку, а також аерокосмічна, виробництво нових матеріалів та точного приладобудування, фармацевтична, електронна та електротехнічна, тобто тих виробів і технологій, які здатні до ефективної конкуренції, а отже, можуть стати "локомотивами" високотехнологічного зростання.

5. Механізм інтенсифікації науково-технологічної взаємодії України з Європейським Союзом та наближення до його стандартів охоплює ряд інструментів, які можна розділити на внутрішні та зовнішні. До заходів, які доцільно здійснювати в Україні, відносяться перехід до інноваційної моделі економічного розвитку, основу якої становить переважно високотехнологічна структура національного виробництва, виробництво продукції з високим рівнем доданої вартості, винесення за межі країни ресурсіємних виробництв. При цьому високі технології та наукові знання забезпечують принаймні 50% всього економічного зростання. Створення економічних засад інноваційної моделі розвитку економіки України як передумови для поглиблення взаємодії з країнами ЄС передбачає залучення інструментів податкової, а також грошово-кредитної політики. Особливого значення в даному контексті мають пропозиції адаптації успішного досвіду країн Європейського Союзу для України. До зовнішніх інструментів відноситься інституційна структура науково-технологічного співробітництва України з Європейським Союзом, яка включає двосторонні документи, зокрема положення, що стосуються співробітництва у науково-технологічній сфері та двосторонній торгівлі Концепції Європейської Комісії "Ширша Європа – сусідство: нові рамки для відносин із східними та південними сусідами ЄС", "Порядку денному асоціації Україна–ЄС для підготовки та сприяння імплементації Угоди про асоціацію", "Програми Східне партнерство", а також програми співробітництва як Сьома рамкова програма ЄС з наукових досліджень на 2007-2013 рр., EUREKA, GALILEO.

1. Андрощук Г.О., Еннан Р.Є. Інноваційна політика європейського Союзу / Андрощук Г.О., Еннан Р.Є. // Наука та інновації. – 2009. – № 5. – С. 85–97. 2. Богдан Н. Новые направления инновационной политики Европейского Союза / Богдан Н. // Наука и инновации. – 2004. – №5. – с. 26–27. 3. Денисюк В. Високі технології і високонаукоємні галузі – ключові напрями в інноваційному розвитку / Денисюк В. // Економіст. – 2004. – №5. – С. 77. 4. Интеграция научно-технической сферы Украины в мировую экономическую систему : монография / [Макогон Ю.В., Кацура С.Н., Кравченко М.И., Ходыкина В.В.] – Донецк: НАН Украины, Ин-т экономики пром-сти; Мин-во образования и науки Украины; Донецкий нац. ун-т, 2003. – 236 с. 5. Пропозиція для Рішення Європейського Парламенту та Ради щодо Сьомої рамкової програми Європейського Співтовариства для досліджень, технологічного розвитку та демонстраційної діяльності (з 2007 по 2013 рік) // Національний інформаційний центр зі співробітництва з ЄС у сфері науки і технологій. – 2005 р., липень. – Бюлетень № 23. – с. 1–6. A more research-intensive and integrated European Research Area Science, Technology and Competitiveness key figures report 2008/2009. – European Commission. Luxembourg: Office for Official Publications of the European Communities. – 2008 – 168 pp. 7. A more research-intensive and integrated European Research Area. Science, Technology and Competitiveness. – Additional quantitative and semi-quantitative information to the report. Key figures

report 2008/2009. – 56 pp. 8. Druckner P. "From capitalism to knowledge society" / Druckner P. // In "The knowledge economy". – D. Neef. Boston. – Butterworth-Heinemann. – 1998. 9. Einheitliche europäische Akte // Bulletin der Europäischen Gemeinschaften / Beilage 2. – 1986. – S. 14. 10. ERA Indicators and Monitoring. Expert Group Report. October 2009 European Commission. – Luxembourg: Publications Office of the European Union. – 2009. – 136 pp. 11. Lisbon European council 23 and 25 march 2000. Presidency conclusions. – Електронний ресурс: http://www.europa.eu/summits/lis1_en.htm 12. The European research area: new perspectives. Green paper 04.04.2007. – European commission. – Directorate-General for Research. – Luxembourg: Office for Official Publications of the European Communities. – 2007 – 32 pp. 13. http://ec.europa.eu/research/era/pdf/2020-vision-for-era_en.pdf. "2020 Vision for the European Research Area". 14. www.ukraine-eu.mfa.gov.ua/data/upload/.../eu/.../associationagenda_kr.doc. "Порядок денний асоціації Україна–ЄС для підготовки та сприяння імплементації Угоди про асоціацію". 15. http://ec.europa.eu/delegations/ukraine/eu_ukraine/political_relations/eastern_partnership/eastern_partnership_uk.htm – "Східне партнерство". 16. http://ec.europa.eu/delegations/ukraine/press_corner/all_news/news/2010/2010_05_12_02_uk.htm – "Хід виконання Україною Європейської політики сусідства у 2009 році".

Надійшла до редколегії 12.09.11

Р. Стаканов, канд. екон. наук, асист.

ОПТИМІЗАЦІЯ ДЕРЖАВНОГО РЕГУЛЮВАННЯ УКРАЇНСЬКОЇ ТРУДОВОЇ ЕМІГРАЦІЇ В КОНТЕКСТІ МАКРОЕКОНОМІЧНОГО РОЗВИТКУ

Стаття присвячена питанням регулювання трудової еміграції в Україні, а також вдосконаленню макроекономічної політики України у сфері трудової міграції.

The article is devoted to the problem of adjusting of labour emigration in Ukraine and to improvement of macroeconomic policy of Ukraine in the sphere of labour migration.

Актуальність теми дослідження. За умов світової економічної кризи ряд країн-імпортерів робочої сили приймають рестрикційні заходи щодо припливу трудових мігрантів на їх національні ринки праці. Для України, яка теж переживає спад економіки, важливе значення має вироблення такої стратегії міграційної політики, яка сприятиме завданню вирівнювання спадного тренду макроекономічних показників.

Аналіз останніх публікацій. Питання оптимізації державного регулювання трудової міграції досліджуються рядом зарубіжних та українських науковців, серед яких Дж. Борхас, Г. Вурсел, С. Дрінквотер, І. Івахнюк, С. Метельов, Р. Раян, О. Старк, А. Гайдучий, М. Долішній, Е. Лібанова, О. Малиновська, А. Румянцев, М. Тіху, В. Троян, А. Філіпенко, В. Шевчук та інші дослідники.

Постановка задачі. Завданням даної статті є запропонувати оптимальні заходи державного регулювання трудової еміграції в Україні з метою оптимізації її позитивного впливу на макроекономічний розвиток.

Результати дослідження автора. Макроекономічна політика України у сфері трудової міграції повинна охоплювати дві сфери. До першої з них відноситься уся сукупність проблем, що безпосередньо пов'язані з регулюванням міжнародної трудової міграції, зокрема еміграції з України. Друга включає в себе комплекс заходів щодо підвищення ефективності використання надходжень від міграційного капіталу. Ефективність функціонування і гнучкість ринку праці є дуже важливою для раціонального використання трудового потенціалу. Для забезпечення високої продуктивності використання робочої сили необхідно встановити чіткий взаємозв'язок між зусиллями працівників та оплатою праці, особливо це стосується державного сектору економіки України.

Ефективне функціонування зовнішньої трудової міграції населення без регулювання з боку держави є неможливим. Задача держави полягає в підвищенні ефективності даного процесу, правовому і соціальному захисті зовнішніх трудових мігрантів, попередженню загроз національній економічній безпеці. Разом з тим, створення цілісної системи управління зовнішніми міграціями в Україні все ще не завершено. Це підтверджу-

ється, зокрема, відсутністю концепції міграційної політики України, тобто зрозумілого й прийнятого для суспільства орієнтира, здатного об'єднати зусилля всіх гілок влади та інших політичних суб'єктів для досягнення конкретної спільної мети – створення прозорої системи сприяння процесу трудової міграції заради максимізації добробуту усього населення, включно з мігрантами, членами їх родин, що перебувають в Україні, а також тими, хто не виїжджає на роботу за кордон, постійно залишаючись у складі національного ринку праці.

Відсутність чітких концептуальних підходів до управління міграціями заважає створити спеціальний центральний орган державного управління у сфері міграції зі структурами на місцях, що був би здатний координувати і спрямовувати зусилля інших органів державного управління та місцевого самоврядування у відповідній сфері, забезпечувати єдність і послідовність впровадження міграційної політики держави на всій її території.

Зовнішня трудова міграція з України, яка набула переважно форму нелегальної, таких негативних рис, як численні випадки дискримінації, відсутність соціального і правового захисту і медичного страхування українських громадян, які працюють за кордоном, незахищеність перед злочинними угрупованнями. Причини негативної ситуації з регулюванням трудової міграції в Україні, на наш погляд, полягають у наступному:

1) не розроблений механізм взаємодії відповідних державних органів влади, які регулюють в'їзд, виїзд, перебування та працевлаштування як власних працівників за кордоном, так і іноземних громадян на території України;

2) не створена єдина організаційна структура, яка б відповідала за працевлаштування та соціальний захист українських працівників за кордоном;

3) не існує чітко визначеної процедури притягнення до відповідальності приватних агентств, що займаються працевлаштуванням за кордоном, за зловживання та ошукування громадян;

4) відсутня ефективна державна міграційна політика.

За таких умов, головними завданнями національної політики в галузі трудової міграції є наступні:

1. Усунення чи мінімізація умов, які призводять до дискримінації чи інколи до жорстокого поводження з українськими громадянами на ринках праці зарубіжних країн.

2. Протидія, разом з міжнародними організаціями та відповідними службами іноземних країн міжнародній злочинності, яка завдає значної шкоди процесу трудової міграції.

3. Надання українським робітникам якісної альтернативи виїзду до іноземних країн, відмінних від тих, які дискримінують позиції українців на ринку праці.

4. Регулювання діяльності посередників, які надають послуги щодо працевлаштування українських громадян за кордоном.

Діяльність більшості посередницьких компаній є легальною чи напівлегальною, українські робітники не отримують будь-яких гарантій стосовно соціального захисту і забезпечення їхніх прав після того, як вони скористались їхніми послугами. Водночас, відсутність даних щодо кількості і структури міграцій українців заважає отриманню достовірної офіційної статистики міграційних потоків, а отже і стає перешкодою для розробки та впровадженню державними органами деталізованої комплексної міграційної програми. Здійснення функції контролю за діяльністю таких посередницьких установ слід передати спеціальному центральному органу державного управління у сфері міграції.

Зусилля органів влади, включно з Центром захисту прав українських громадян за кордоном при Міністерстві Закордонних Справ, мають базуватись не ефективному законодавстві, яке визначатиме цілі і заходи міграційної політики України. Оскільки здатність країни забезпечити високий рівень підтримки українським громадянам, які працюють за кордоном, є обмеженою в часі, розроблена державна стратегія міграційної політики має консолідувати державні інституції, які за підтримки неурядових організацій, як українських, так і закордонних, повинні забезпечити правову, соціальну, медичну та іншу допомогу українським трудовим мігрантам за кордоном.

Для розвитку інституційної мережі та забезпечення ефективної підтримки українських мігрантів необхідно здійснення наступних заходів:

1. Відкриття додаткових консульських відділень України в місцях концентрації українських громадян за кордоном та забезпечення їх кваліфікованим персоналом.

2. Надання цільового фінансування для матеріального забезпечення оперативних витрат консульських співробітників, які виникають у зв'язку з веденням діяльності щодо допомоги українським громадянам.

3. Координація діяльності консульських служб з місцевими органами влади у приймаючих країнах з метою швидкого отримання та опрацювання інформації щодо потенційних інцидентів, що можуть виникнути за кодомом за участю українських громадян, в тому числі і тимчасових трудових мігрантів.

Той факт, що робота українських консульських установ за кордоном є незадовільною, підтверджується тим, що українці в Італії в абсолютній більшості випадків є невідомими з діяльністю дипломатичних установ та не отримували від них ніякої допомоги. Саме це й ілюструють Таблиця 1 та Таблиця 2

Таблиця 1. Оцінка роботи українських дипломатичних установ в Італії

Оцінка	Кількість у %
Не знайомі з їх роботою	58,7
Незадовільна	14,9
Задовільна	9,3
Вкрай незадовільна	9,0
Добра	4,6
Не відповіли	1,9
Відмінна	1,6

Джерело: [6, с. 11]

Як видно з Таблиці 2 позитивну оцінку діяльності дипломатичних установ дали лише 15% опитаних.

Очевидно, що будучи не знайомими з роботою цих інституцій, або маючи негативний досвід співпраці з ними, громадяни України змушені шукати допомогу поза межами дипломатичних установ (див. Таблицю 2).

Таблиця 2. Джерела допомоги українським громадянам в Італії

Хто допомагав	Кількість у %
Знайомі і друзі (українці)	33,2
Італійці	22,3
Громадські організації	17,1
Незнайомі українці	13,0
Церква	9,8
Українські дипломатичні установи	0,1
Інші	2,8
Ніхто	1,7

Джерело: [6, с. 11]

Таблиця 2 вказує на фактичне самоусунення консульських установ від допомоги українським громадянам. 0,1% опитаних, які отримали допомогу від представників української влади, не може вважатись достатнім об'ємом допомоги. В цьому контексті ще більшого значення набуває співпраця з неурядовими організаціями в країнах перебування значної кількості українських мігрантів.

Українські трудові мігранти схвально ставляться до того, що держава повинна приймати участь у регулюванні виїзної трудової міграції. Найбільш ефективним, на думку опитаних заробітчан, було б формування і реалізація державної політики з міграції, у тому випадку, якщо були б поєднані зусилля центральних та місцевих органів влади. За соціологічними опитуваннями [5, с. 56], таку думку підтримали 43% трудових мігрантів, 28% вважали це виключно прерогативою центральних органів влади, а 8% підтримали ідею повної децентралізації у сфері міграційної політики.

Необхідною є розробка й реалізація державної, а також, регіональних та галузевих міграційних програм, за допомогою яких можна було б забезпечити системний підхід до вирішення поставлених завдань. Український уряд має бути зацікавленим в найбільш реалістичній інформації щодо об'ємів трудової міграції, її розподілом за країнами, в які прямують мігранти, за сферами економіки, соціальним, статевим і віковим складом мігрантів. Відповідно до поставлених задач необхідно:

- Спільно з міжнародними організаціями та країнами-реципієнтами проводити соціологічні дослідження, спрямовані на встановлення кількості українських робітників, працюючих за кордоном тимчасово, чи тих, що постійно перебувають за кордоном, тих хто залишає країну на короткий період або мають бізнес, який вимагає високої частоти перетину кордону.

- Допомога в проведенні моніторингових досліджень в країнах зі значною концентрацією українців з метою отримання статистичних даних щодо динаміки та структури зайнятості українських громадян в цих країнах.

Такі дослідження зроблять можливим визначити реальну структуру зайнятості українських громадян в іноземних державах, а також, на основі отриманих даних, розробляти національну стратегію зайнятості та регулювання міграції. Політика України у сфері виїзної міграції повинна включати наступне:

1. Формуванню має передувати ретельне дослідження ситуації на загальноукраїнському ринку праці, ринку праці в регіонах з найбільшим міграційним потенціалом, а також моніторинг ринку праці тих країн, до яких найчастіше прямують мігранти.

2. У фокус уваги державних органів мають потрапити не лише проблеми, пов'язані з підписанням відповідних договорів з країнами, в яких працюють мігранти, але й ревізія вже існуючих.

Від визначення стратегічної мети міграційної політики залежить створення ефективних та раціональних інструментів та засобів її досягнення, серед яких правова база, управлінські структури, фінансове, кадрове, інформаційне-наукове забезпечення.

На стадії реалізації політики вирішальну роль відіграє адміністративний апарат, відповідні органи виконавчої влади. Для ефективного та оперативного вирішення міграційних питань Україні є необхідним створення єдиного органу регулювання міграційних процесів – Державної міграційної служби (ДМС). Про необхідність запровадження такої установи тривалий час іде дискусія серед науковців, які займаються проблематикою регулювання міграції в Україні з точки зору необхідності централізації чи децентралізації управління трудовими переміщеннями. Так, наприклад, дослідник О. Малиновська зазначає, що "... в умовах інтенсифікації та ускладнення міграційних процесів як у глобальному масштабі, так і на національному рівні, Україні рано чи пізно доведеться визначитись щодо єдиного органу управління міграціями" [3, с. 105]. Важливим питанням є практична діяльність, яку буде проводити новостворена Служба, а також завдань, що ставитимуться перед даним органом.

Повноваження ДМС слід поширити на всі типи міжнародної міграції й основні міграційні потоки як громадян України, так і іноземців, що дасть змогу позбутися типових для нинішньої ситуації розпорошеності і дублювання функцій між різними відомствами. Згідно з основними напрямками міграційної політики і відповідно до розвитку суспільно значущих міграційних потоків, діяльність ДМС має бути спрямована на захист прав та інтересів громадян України, працевлаштованих за кордоном, регулювання в'їзду в Україну і визначення правового статусу іноземців, надання допомоги біженцям.

Хоча ДМС поки що не створена, проект Закону України "Про державну міграційну службу в Україні" [1] знаходиться на розгляді у Верховній Раді України з 2008 р. Прийняття даного Закону може стати першим кроком у реформуванні державної політики у сфері міграції, однак переважна концентрація функцій ДМС на питаннях імміграції та правових аспектах процесу трудової міграції, дозволяє стверджувати, що в такому вигляді даний орган не буде достатньо ефективно забезпечувати права українських мігрантів за кордоном.

У своїй діяльності державна міграційна служба повинна тісно співпрацювати з рядом міністерств, зокрема з Міністерством праці та соціальної політики, Міністерством освіти та науки, а також Державним комітетом статистики. Доцільним є відкриття представництв ДМС у країнах та регіонах перебування українських мігрантів. Це забезпечить безпосередній контакт цієї організації з закордонними службами зайнятості і сприятиме більш раціональному спрямуванню та структурі трудової міграції з України, можливості укладати угоди про співробітництво з аналогічними службами зарубіжних

країн, роботодавцями, профспілками, шукати робочі місця за кордоном. ДМС має деталізувати правила процесу наймання робітників для роботи за кордоном, встановити мінімальні стандарти зайнятості, контролю за дотриманням законодавства посередницькими структурами з працевлаштування мігрантів.

Щодо регулювання трудової міграції за кордон, доки об'єктивні передумови для неї існують, першочерговим завданням є забезпечення максимально високого рівня безпеки громадян, що виїжджають з метою працевлаштування. Для цього необхідно активізувати дипломатичні зусилля щодо підписання відповідних угод з країнами-реципієнтами української робочої сили, приєднатися до визнаних міжнародно-правових інструментів захисту прав працівників-мігрантів. З метою забезпечення прав працівників-мігрантів, активізації вимагає діяльність дипломатичних представництв України за кордоном. Доцільним є введення в штат дипломатичних представництв посад для дипломатів, які б спеціально займалися питаннями працевлаштування та правової допомоги мігрантам.

Важливе місце в міграційній політиці України має займати забезпечення працевлаштування мігрантам, що повертаються в Україну, що здатне забезпечити достатній рівень відтворення робочої сили, який відповідає професійному рівню робітника. Необхідно також розробити систему зарахування часу роботи за кордоном у трудовий стаж в Україні. Необхідним є також вдосконалення системи соціального та пенсійного страхування, яка могла б поширюватись на працівників-мігрантів. При цьому, якщо зарахування до пенсійного стажу потребує повної легалізації робітника за кордоном, то для проведення пенсійних відрахувань робітником достатньо буде його реєстрації в пенсійному фонді в якості мігранта, або ж Державна міграційна служба надаватиме пенсійному фонду відповідні документи про те, що робітник працює за кордоном.

Для більш ефективного використання міграційного капіталу Україна має впровадити ряд заходів. Доцільно запровадити систему звільнення від сплати податків заробітчан, які відкривають на зароблені за кордоном кошти власну справу, безмитне або пільгове ввезення на батьківщину придбаних у країні працевлаштування предметів виробничого призначення, стимулювати переказ валютних заробітків мігрантів на батьківщину, створивши надійні й дешеві канали переказування валюты в українських фінансових установах.

Одним із ключових фінансових ресурсів, що можуть бути використані для інвестиційних потреб, повинні стати добровільні грошові відрахування мігрантів до пенсійного фонду. Водночас, необхідним є законодавче закріплення того, що цей фінансовий ресурс буде використовуватись для інноваційного розвитку економіки і не буде перерозподілений в рамках усієї системи пенсійних відрахувань. Для вирішення цієї задачі існує потреба в реформуванні всієї системи пенсійного забезпечення в Україні, створення передумов для широкого переходу на індивідуальну систему пенсійного страхування, що стосується усіх учасників ринку праці України, а не лише трудових мігрантів.

Для забезпечення широкого комплексного підходу до захисту прав українських працівників-мігрантів було б варто прийняти закон України щодо правового статусу громадян, працевлаштованих за кордоном, що визначав би обов'язки заробітчан, державні гарантії їхніх прав, обов'язки відповідних органів влади. Одним із першочергових заходів, які необхідно здійснити у сфері регулювання зовнішньої трудової міграції в Україні, є створення автоматизованої системи обліку зовнішніх трудових мігрантів, яка повинна включати дані про професійний рівень мігранта та займану їм посаду за

кордоном. Дана інформація може використовуватись для аналітичного дослідження як зовнішньої трудової міграції, так і дозволить зробити висновки щодо ефективності підготовки кадрів в Україні.

Порівнюючи дані за трьома групами показників – посади, які займають українські робітники за кордоном, професію, отриману в Україні, та рівень безробіття у відповідних сферах на національному ринку праці – можна буде зробити висновки щодо наявності чи відсутності необхідності підготовки кадрів певного напрямку. Використовуючи отримані дані, держава може формувати свою освітню політику, в тому числі через збільшення та зменшення державного замовлення на певні спеціальності при прийомі до вищих навчальних закладів, що дозволить більш ефективно використовувати наявний ресурс робочої сили в Україні.

Доцільним є прийняття Верховною Радою України Міграційного кодексу, який має стати ключовим законодавчим актом, який інституціоналізуватиме трудову міграцію і юридично закріпить державну програму зайнятості українських робітників за кордоном. Питання необхідності створення міграційного кодексу існує вже тривалий час. Так дослідник А.Мозоль відзначає: "кожний етап створення міграційного кодексу має завершуватися підготовкою окремих частин майбутнього Міграційного кодексу. Орієнтовна структура такого кодексу повинна включати: нормативно-правове формулювання, яке застосовується з метою встановлення правової поведінки суб'єктів міграційної політики; визначення правового статусу і порядку для учасників міграційного процесу; процесуальні питання; закон про міграційні процедури; питання юридичної відповідальності тощо" [4]. Таким чином, систематизація міграційного права сприятиме тому, що воно може стати самостійною галуззю в системі законодавства України.

Необхідним є встановлення цілкового контролю з боку держави за діяльністю посередницьких організацій, які працюють у сфері працевлаштування українських громадян за кордоном. Також, не здійснюючи перешкод для діяльності таких легально працюючих організацій, можливим є створення Державного підприємства з працевлаштування за кордоном. Діяльність такої установи надаватиме якісну альтернативу при виборі структури, що сприятиме зайнятості за кордоном. Керівництво такого підприємства має призначатись за згодою Державної міграційної служби, або ж бути її структурним підрозділом і у своїй діяльності керуватись Міграційною стратегією та Міграційним кодексом.

Поряд із забезпеченням ліцензування та контролю за діяльністю приватних посередницьких фірм доцільно активізувати безпосередню участь у працевлаштуванні за кордоном державних служб зайнятості спільно з Державним підприємством з працевлаштування за кордоном. Державна служба зайнятості може створити бази даних щодо бажаючих виїхати для роботи за кордон, сприяти об'єктивному інформуванню українських трудових мігрантів щодо умов і можливостей виїзду на роботу за кордон, надавати їм юридичні консультації. Окремим напрямом роботи могла б стати підготовка робітників перед виїздом, яка б включала мовні курси, професійне навчання за спеціальностями, які користуються попитом у країні-реципієнті робочої сили.

Важливим напрямом удосконалення політики зовнішньої міграції є вдосконалення інформаційно-аналітичного забезпечення. Для цього, окрім регулярного моніторингу структури та динаміки зовнішніх міграційних процесів, необхідно також відслідковувати процеси трудової міграції всередині країни. Оцінивши її обсяги, динаміку, розрахувавши потенціал подальшого зростання чи скорочення, можна визначити підходи до максимально можливої оптимізації внутрішньої трудо-

вої міграції з метою зменшення обсягів і покращання структури зовнішньої трудової міграції некваліфікованих робітників, або ж робітників, що їдуть працювати не за спеціальністю, здобутою ними в Україні. Гострота та неоднозначність проблем, якими характеризуються масштаби і напрями міжнародних міграційних процесів в Україні, дають підстави говорити про необхідність запровадження державного організаційно-адміністративного механізму, який би забезпечив втручання держави в міграційні процеси.

Одним із основних напрямів спрямування міграційних потоків з України є ЄС. Серед заходів державної міграційної політики в умовах європейського вибору України надзвичайної ваги набувають зусилля з адаптації міграційного законодавства й адміністративної практики до європейських стандартів, створення належних можливостей руху громадян України через західний кордон, який стає зовнішнім кордоном Євросоюзу, забезпечення в перспективі безперешкодного пересування громадян всією Європою. На сьогодні, українські громадяни знаходяться на 3 місці [7] за обсягами депортацій з ЄС. Це свідчить, в тому числі, як про недостатню ефективну роботу українських консульських представництв за кордоном, так і про те, що прагнення наших співвітчизників працювати в країнах ЄС часто іде всупереч з місцевим законодавством приймаючих країн.

На сьогодні єдиним діючим двостороннім документом між Україною та ЄС є Угода про партнерство та співробітництво між Україною і Європейськими Співтовариствами та їх державами-членами від 1994 р. (УПС) [2]. В ст. 24 даної Угоди визначено, що статус українських громадян, які на законних підставах працюють на території держави-члена, не допускає ніякої дискримінації з причини громадянства стосовно умов праці, винагороди за працю або звільнення з роботи порівняно зі своїми власними громадянами.

Європейська ініціатива "Ширша Європа", яка була пізніше трансформована в Європейську політику сусідства (ЄПС) [8], позначила готовність ЄС обговорювати питання лібералізації доступу на ринок праці ЄС. Однак, як УПС, так і ЄПС регулюють лише права тих громадян, які законно працевлаштовані на території країн-членів ЄС, не зачіпаючи таких аспектів взаємовідносин, як отримання права на вільний рух робочої сили чи захист прав нелегальних трудових мігрантів. Для України необхідною є перспектива отримати в майбутньому право вільного руху робочої сили з ЄС, зазначена на офіційному рівні. Це дасть можливість Україні вимагати прийняття такого плану кооперації між Україною та ЄС, який уможливить конвергенцію ринків праці і поступово лібералізує умови доступу для українських громадян до легального працевлаштування на території країн-членів ЄС.

На сьогодні продовжуються переговори про підписання нової базової угоди між Україною та Європейським Союзом (Угоди про Асоціацію), яка замінить діючу УПС. Одним із ключових питань на переговорах для України має стати вирішення завдання щодо доступу до спільного ринку ЄС, зокрема і у сфері трудової міграції. Відсутність такого положення в новій угоді призведе до фіксації на тривалий період існуючого механізму трудової міграції між нашою державою та приймаючими країнами-членами, який характеризується переважно нелегальною зайнятістю українських громадян на території Союзу, призводячи до значної тінізації як самого процесу трудової міграції, так і його похідних, таких як грошові перекази зароблених коштів на батьківщину.

Питання трудової міграції між Україною та іноземними державами регулюється як на національному, через систему національного законодавства, так і на міжнародному рівні. Зокрема, Україна є стороною ряду міжнародних конвенцій, що регулюють міжнародну міг-

рацію робочої сили. Крім того, нашою державою підписано ряд спеціальних угод, що регулюють соціальний захист та механізм працевлаштування українських громадян в приймаючих країнах. Двосторонні угоди з питань працевлаштування українських громадян в інших країнах дозволяють більш ефективно захищати права українських громадян за кордоном.

Для вдосконалення механізму державного регулювання міжнародної трудової міграції доцільним є створення єдиного регулюючого органу – Державної міграційної служби. Окрім поєднання в одній структурі повноважень щодо контролю за працевлаштуванням українських громадян, дана організація має встановити тісний контакт із закордонними службами, які займаються питаннями зайнятості та працевлаштування іноземних громадян. Забезпечуватись така співпраця повинна, в першу чергу, через розвиток інституційної структури, відкриття представництв ДМС в головних регіонах перебування трудових мігрантів з України.

Суперечливість явища трудової міграції підводить до висновків про те, що основний зміст політики держави у відповідній сфері має полягати у мінімізації її негативних наслідків, максимальному використанні позитивних для громадян (у тому числі – працівників-мігрантів) та суспільства результатів. Політика регулювання трудової міграції має виходити з того посту-

лату, що право громадянина виїжджати за рубіж є невід'ємним від його права на гідний рівень життя вдома, тобто права мати роботу або власний бізнес, які б дозволяли реалізувати себе, забезпечити оптимальне використання ресурсу домогосподарств.

1. Проект Закону про державну міграційну службу в Україні [Електронний ресурс] / Ліга Закон // Режим доступу: http://search.ligazakon.ua/l_doc2.nsf/alldocWWW/394CA0A4E60CD6CD22574270050534A!OpenDocument&ed=2008_04_08 2. Угода про партнерство та співробітництво між Україною і Європейськими Співтовариствами та їх державами-членами 14.06.1994 [Електронний ресурс] / НАУ. Законодавство України. – Режим доступу: http://www.nau.kiev.ua/cgi-bin/nauonlu.exe?ugod+210135_t+guest 3. Малиновська О. Інституціоналізація управління міграціями: пошуки оптимальної моделі та міжнародний досвід / О. Малиновська // Україна в Європейській та Євразійській міграційних системах: регіональні аспекти: Збірник матеріалів міжнародної наукової конференції, Харків, 23 березня 2009 р. – К.: ВД "Стилос", 2009. – С. 101-114. 4. Мозоль А. Характеристика і аналіз міграційного законодавства та міграційних процесів в Україні / А. Мозоль // Право України. – 2001. – № 4. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://pravoznavec.com.ua/period/chapter/2/19/608> 5. Українська трудова міграція до країн Європейського Союзу у дзеркалі соціології. – К., 2005. – 128 с. 6. Шерда Н. Українська імміграція в Італії / Н. Шерда. – Рим, 2006. – 35 с. 7. Common Immigration Policy for Europe: Principles, actions and tools. [Electronic resource] / Europa – Gateway of the European Union // Mode of access: <http://europa.eu/rapid/pressReleasesAction.do?reference=MEMO/08/402> 8. European Neighbourhood Policy [Electronic resource] / Europa – Gateway of the European Union // Mode of access: http://ec.europa.eu/world/enp/documents_en.htm

Надійшла до редколегії 12.09.11

М. Хмара, канд. екон. наук

РОЛЬ ВИСОКОТЕХНОЛОГІЧНИХ КЛАСТЕРІВ У СТАНОВЛЕННІ ІННОВАЦІЙНОЇ КОНКУРЕНТОСПРОМОЖНОСТІ УКРАЇНИ

Сучасний розвиток світової економіки характеризується загостренням конкурентної боротьби між країнами, регіонами, корпораціями та фірмами. Суттєвим чинником посилення цього процесу є становлення та розвиток високотехнологічних кластерів. Їхня діяльність виступає важливим аспектом формування стійкої конкурентоспроможності регіону або галузі.

Modern development of the global economy characterized by increasing competition between countries, regions, corporations and firms. A significant factor in strengthening this process is the formation and development of hi-tech clusters. Their work is an important aspect of forming a sustainable competitiveness of the region or industry.

Інтеграція української економіки у світову економічну систему не може відбутися за умови ігнорування світових тенденцій, результатом якої є поява інтегрованих структур. Від пріоритетів, обраних державою у сфері підтримки інтеграційних процесів у підприємстві, залежатиме місце країни в системі світогосподарських зв'язків та її міжнародна конкурентоспроможність.

Що стосується України, то в 1998 році в Хмельницькій області був створений перший вітчизняний кластер. У 2005 році були сформовані 5 кластерів в ряді галузей, серед яких будівельний, швейний, харчовий – в Хмельницькому, харчовий та туристичний – в Кам'янець – Подільському. До складу харчового кластеру входять підприємства харчової та переробної промисловості Хмельницької області, спільна діяльність яких спрямована на виробництво нових видів конкурентоспромож-

ної продукції, яка реалізується під загальною торговою маркою. Також в області з'явилася ділова мережа зеленого туризму, створена на базі кількох малих підприємств. Досвід Хмельницької області у формуванні кластерів є корисним для інших регіонів. Особливо для західних областей, де традиційно розміщені невеликі виробництва з використанням місцевих природних ресурсів та місцевого кадрового потенціалу, що, як показує світовий досвід, найбільше сприяє кластеризації. На думку експертів, наступним сектором кластеризації в Україні стануть автомобільна промисловість та інформаційні технології.

Дані табл. 1. свідчать, що освоєння виробництва інноваційних видів машин, устаткування, апаратів, приладів найбільше відбувається загалом по 9 регіонах України.

Таблиця 1. Освоєння виробництва інноваційних видів продукції на промислових підприємствах за регіонами

	Освоєно виробництво інноваційних видів машин, устаткування, апаратів, приладів					
	2005	2006	2007	2008	2009	2010
Україна	657	786	881	974	1047	1138
Автономна Республіка Крим	38	30	26	34	48	59
Дніпропетровська обл.	31	62	56	74	87	104
Донецька обл.	68	53	39	47	62	85
Закарпатська обл.	2	8	4	6	12	16
Запорізька обл.	58	66	60	72	85	97
Київська обл.	-	-	25	37	42	58
Львівська обл.	37	9	52	46	63	81
Одеська обл.	17	12	14	23	38	69
Харківська обл.	64	82	74	93	109	127

Складено автором за матеріалами [1]

© Хмара М., 2011

Безперечним піонером кластеризації в Україні варто вважати Хмельницьку область. При сприянні Асоціації "Поділля Перший", що об'єднала у своїх рядах вчених, підприємців, фінансистів та представників влади, вдалося в період з 1997 по 2000 р. сформувати кілька виробничих кластерів, у т.ч. швейний, будівельний, харчовий, туристичний, продовольчий та зелений сільський туризм, які функціонують й сьогодні. Досвід регіону Поділля став найважливішим полігоном в освоєнні специфіки й перспектив кластеризації для інших двадцяти шести регіонів України.

До регіонів, що зуміли домогтися успіхів у формуванні кластерних об'єднань, крім Хмельницької області, варто віднести АР Крим, Івано-Франківську, Рівненську, Полтавську, Сумську, Харківську, Херсонську, Одеську й Миколаївську області. Досвід розвитку кластерних ініціатив на Поділлі, в Прикарпатті, Поліссі, Криму та в інших регі-

онах свідчить про те, що формування сучасних партнерських відносин між місцевими державними органами, діловими колами, а також місцевими науковими й освітніми центрами є складним комплексним процесом.

Будівельний кластер є одним з найбільших в Україні за обсягом продукції, що виробляється. Кластер був створений у 2005 році та об'єднує близько 30 підприємств, частина яких спеціалізуються на виробництві будівельних матеріалів, проектуванні, будівництві, дизайні, що забезпечує повний цикл будівництва зі здачею об'єкту "під ключ". Інші підприємства кластеру надають торговельні, маркетингові, юридичні та інформаційні послуги. В цілому варто відмітити згідно даних табл. 2, що інноваційна активність промислових підприємств України за напрямками розширюється, і згідно проведенням прогнозам чисельність підприємств, які залучають у виробництво інновації буде зростати в Україні.

Таблиця 2. Інноваційна активність промислових підприємств України за напрямками проведених інновацій

	2005	2006	2007	2008	2009	2010
Кількість підприємств, що займалися інноваційною діяльністю	1103	1118	1472	1763	1932	2483
з них за напрямками дослідження й розробки	317	293	-	367	392	476
внутрішні науково дослідні роботи	-	-	285	352	391	487
зовнішні науково дослідні роботи	113	98	120	145	163	178
придбання нових технологій	61	46	-	55	67	83
з них придбання виключних майнових прав на винаходи, корисні моделі, промислові зразки, ліцензій, ліцензійних договорів на використання зазначених об'єктів	61	46	-	49	58	69
придбання машин, обладнання, установок, інших основних засобів та капітальні витрати, пов'язані з впровадженням інновацій	549	510	-	565	578	593
виробниче проектування, інші види підготовки виробництва для випуску нових продуктів, впровадження нових методів їх виробництва	378	353	-	373	395	419
маркетинг, реклама	336	293	-	329	343	359

Складено автором за матеріалами [1]

Необхідно відмітити, що досвід організації кластерів в Україні напрацьовано проектом Департаменту Міжнародного розвитку Великобританії (DFID-Department for International Development) "Розвиток приватного сектору", у межах якого, починаючи з 2003 року, надавалася допомога для удосконалення бізнес-середовища у Житомирській, Одеській та Харківській областях. За чотири роки функціонування проекту у цих регіонах створено такі кластери, як "Українська асоціація каменю" (Житомир), "Одеські вина", "Харківська асоціація виробників устаткування машин", які на сьогодні успішно розвиваються.

Державну стратегію регіонального розвитку України до 2015 року затверджено постановою КМУ від 21.07.2007. року. Цей документ визначив умови для підвищення конкурентоспроможності регіонів "реструктуризацію економічної бази окремих регіонів та створення умов для диверсифікації на новій технологічній основі" [2, с. 35]. Відмінною рисою цього документу є те, що державна підтримка у вигляді збільшення обсягу інвестицій в окремі галузі економіки та реалізації інновацій сфокусована на двох основних видах регіонів тих, де "необхідно реструктуризувати традиційні галузі з критично високим рівнем зношеності основного капіталу та наявністю ризиків виникнення техногенних катастроф національного масштабу" [2, с. 45], а також "регіонах, які мають досвід роботи із створення наукоємних та високотехнологічних продуктів" [2, с. 40]. У цих регіонах держава сприятиме інноваційному розвитку та забезпечуватиме проведення досліджень та

розробок з використанням останніх науково-технічних досягнень шляхом:

- Проведення конкурсів національних інновацій та венчурних ярмарків з метою забезпечення інвестування насамперед найбільш перспективних інноваційних проектів;
- Збільшення обсягів державного замовлення на підготовку кадрів для інноваційного підприємництва (інноваційних менеджерів та фахівців з венчурного інвестування) [2, с. 49-50].

В Концепції Державної цільової економічної програми "Створення в Україні інноваційної інфраструктури на 2008-2012 роки" зазначається, що виконання Програми дасть змогу "забезпечити розвиток мережі нових елементів інноваційної інфраструктури – високотехнологічних кластерів" [2, с. 56]. Державна стратегія регіонального розвитку на період до 2015 року передбачає створення "науково – виробничих кластерів" у м. Києві, Київській та Львівській областях [2, с. 73]. Розвиток кластерних ініціатив в Україні виявило необхідність першочергового здійснення задач важливого значення.

Звичайно, стан кластеризації в Україні можна характеризувати як початковий, тому проаналізуємо його. Індекс інноваційного розвитку, розрахований нами як інтегральний показник середньозваженого значення регіональних часток інноваційної активності підприємств, реалізованої інноваційної продукції та наукових організацій у відповідних загальноукраїнських показниках, згрупований за методом рівних відстаней, дає наступну картину (табл. 3.). Місто Київ за ІІР (Індекс інноваційного розвитку) лідирує з великим відривом від наступної групи областей, яких налічується всього чотири.

Таблиця 3. Інноваційний розвиток регіонів України

Регіони-члени кластеру	Характеристика кластеру
м. Київ	Регіон з найвищим рівнем інноваційного розвитку
I. Харківська, АР Крим, Київська, Дніпропетровська, Запорізька, Одеська, Львівська, Закарпатська області.	Області з високим рівнем інноваційного розвитку (центр кластеру – Харківська обл.)
II. Волинська, Вінницька, Кіровоградська, Івано-Франківська, Донецька, Полтавська, Тернопільська, Миколаївська, Луганська, Сумська області.	Області з середнім рівнем інноваційного розвитку (центр кластеру – Донецька обл.)
III. Житомирська, Чернівецька, Хмельницька, Рівненська, Херсонська, Чернігівська, Черкаська області, м. Севастополь.	Області з низьким рівнем інноваційного розвитку (центр кластеру – Чернівецька обл.)

Автор виділяє області з високим та середнім показником інноваційного розвитку. Остання група – об'єднує 7 областей та місто Севастополь. Вона має досить низький інноваційний розвиток. Якщо виходити з того, що стабільний розвиток розпочинається, коли щільність ознак явища певної якості досягає 20% і вище, то цьому стану відповідає тільки місто Київ. Отже, Україна ще дуже далеко знаходиться від цього рівня, адже середній показник знаходиться у межах 5-7%.

З вище викладеного варто зробити **наступні висновки**. Усвідомлення досвіду країн, що здійснили постіндустріальну трансформацію, та виходячи з циклічно – постадійного розвитку світового господарства, трансформація української економіки уявляється за наступними варіантами: інерційно-ринковий варіант: створення досконалих (знеособлених) ринкових механізмів (речово-факторного розвитку економіки та спонтанної-соціалізації), та їх швидке впровадження; деіндустріалізація економіки, з наданням переваги сектору послуг; активне залучення прямих іноземних інвестицій та використання внутрішніх резервів для переходу на інвестиційну стадію економічного розвитку; поступове входження українського суспільства в коло глобальної соціалізованості; інноваційно-проривний варіант: підтримуюча галузева та міжгалузева кластеризація економіки з метою оновлення всіх сфер господарської діяльності з використанням стратегії залучення іноземних інтелектуальних досягнень; визначення реального переліку пріоритетних напрямів інноваційної діяльності проривного характеру (для України 2-3 напрями); розробка спеціальної інвестиційно-інноваційної політики проривного типу; інформаційне забезпечення та створення інституційної інфраструктури проривного інноваційного розвитку; створення прогностичних маркетингових компаній для вивчення майбутнього попиту; розробка системного механізму інноваційних мотивацій; створення на кластерній основі системи постійної підготовки інноваційного споживача, інтелектуала та висококваліфікованого працівника; створення у регіонах з кращим рівнем інноваційного розвитку кластерів для підготовки умов реалізації інноваційно-проривних програм.

Незважаючи на всі проблеми й труднощі, які переживала Україна за останні роки, процес кластеризації був досить динамічним та має успіх у певних регіонах країни. Тільки за рахунок координування дій в об'єднанні зусиль державних установ, освітніх та наукових закладів, малою й середнього бізнесу можна досягти успіху, підвищити конкурентоспроможність економіки та життєвий рівень населення України в умовах жорсткої конкуренції у міжнародному поділі праці.

Ознайомлення зі світовим досвідом розвитку високотехнологічних кластерів, особливо в країнах-членах Європейського Союзу, дає приклад Україні щодо необхідності проведення ефективної реструктуризації конкурентоспроможності великих державних комплексів та переходу до формування нових мережевих структур. Зокрема це стосується авіакосмічної промисловості, яку віднесено до стратегічних секторів пріоритетного розвитку згідно проекту діючої структури залучення прямих іноземних інвестицій – трирічному плану (2007-

2010 рр.) Українського центру сприяння іноземному інвестуванню InvestUkraine. Держава має сприяти максимізації притоку іноземного капіталу саме в стратегічні сектори національної економіки, оскільки від їх діяльності залежить зростання добробуту регіонів. Галуzeвий інноваційний кластер матиме позитивний вплив на розмір потоку іноземних інвестицій, оскільки характеризується такими важливими чинниками, як значний експортний потенціал, потенціал технологій та інновацій, потенціал модернізації.

Створення на базі космічної галузі України галузевого інноваційного кластеру забезпечить виробництво національного наукомісткого продукту та його реалізацію на зовнішніх ринках. Галуzeвий інноваційний кластер є структурою нового технологічного укладу, створеною на основі вертикальної інтеграції космічних підприємств України, за принципом кооперації інноваційних стратегічних ресурсів і використання ефекту синергії. Рух у напрямі зростання потоків фінансових ресурсів через розширення відносин зі стратегічними партнерами гарантує компонування елементів усіх видів міжнародної співпраці та усіх рівнів прийняття управлінських рішень; спричиняє перспективне і пропорційне зростання економічного потенціалу та інноваційно-експортної складової; характеризує залежність ефективної діяльності підприємств від логічності, послідовності і узгодженості рішень на всіх рівнях державного управління.

Територіальна концентрація підприємств у Києві, Дніпропетровській області та Харкові зменшує витрати, пов'язані з транспортуванням та інфраструктурою. Кооперація космічних підприємств дозволить підвищити ефективність зовнішньоекономічної діяльності на основі збільшення надходжень від експорту високотехнологічної, наукомісткої продукції та зниження питомої частки витрат на зовнішньоекономічні операції.

Поетапне закріплення науково-дослідних і дослідно-конструкторських робіт за окремими підприємствами галузевого кластеру сприятиме збільшенню ефекту синергії у діяльності національної космонавтики. Кооперація підприємств-виробників, комплектуючих підприємств та організацій прикладного значення призведе до скорочення загального терміну розробки і виробництва нових космічних технологій завдяки концентрованому використанню інноваційних потенціалів підприємств космічної галузі України. Об'єднання економічних потенціалів підприємств галузі дозволить подолати перепони зростанню маркетингових можливостей, оскільки прогнозується зростання загальногалузевої кількості іноземних делегацій, відкриває шляхи збільшення експортного потенціалу за рахунок скорочення питомої ваги витрат на зовнішньоекономічну діяльність.

В цілому формування високотехнологічних кластерів у євро регіонах сприяє підвищенню конкурентоспроможності Європи в цілому та ефективним перетворенням в 15-ти областях України, які мають можливість брати участь у розвитку євро регіонів. Застосування механізму кластерної моделі надає можливість покращити інвестиційний клімат, сприяє об'єднанню природних, технологічних та інтелектуальних ресурсів, а також співпраці влади, бізнесу, громадських органі-

зацій у напрямі подолання застою та забезпечення економічного зростання.

1. Дані електронного ресурсу Державного комітету статистики України: www.ukrstat.gov.ua 2. Постанова Кабінету Міністрів України "Державна цільова економічна програма "Створення в Україні інноваційної інфраструктури" на 2009 – 2013 роки": від 14.05.2008 р., №447 // Офіційний вісник України. – 2008. – №36. – Ст.1201. 3. Соколенко С.І. Проблеми та перспективи посилення конкурентоздатності економіки України на

основі кластерів / Соколенко С.І. // Міжнародна науково-практична конференція "Кластери та конкурентоспроможність прикордонних регіонів" : (м. Львів, 26-27 червня 2008 р.). 4. Сорока Р. Про створення, функціонування та перспективи територіально-галузових виробничих систем (кластерів) у промисловому комплексі Львівської області / Сорока Р. // Еф.держ.управління: 36.наук.праць. – Львів, 2005. – Вип. 8. – С. 316-324.

Надійшла до редколегії 12.09.11

Д. Глухова, асист.

СУЧАСНИЙ СТАН НАУКОВО-ІННОВАЦІЙНОЇ СФЕРИ УКРАЇНИ

На сучасному етапі інноваційний тип розвитку є пріоритетним для багатьох країн світу, який, в свою чергу, формує нові виклики для міжнародних конкурентних позицій національних економік. Для всіх учасників МЕН постають завдання пошуку шляхів проникнення та завоювання нових сегментів світового ринку і посилення міжнародної конкурентоспроможності, здійснення яких можливе за рахунок впровадження новітніх технологій та забезпечення тісного зв'язку між державним та приватним секторами у сфері інновацій. В розрізі сучасних тенденцій становлення "економіки знань" для України актуальним постає питання усунення всіляких перешкод на шляху до розвитку науково – інноваційної сфери та впровадження їх результатів у виробництво.

At the present stage of development of an innovative type is a priority for many countries, which, in turn, creates new challenges for the international competitive position of national economies. For all participants in international economic relations defining tasks are to find ways of penetration and gain new segments of the global market and the strengthening of international competitiveness for possible implementation by the introduction of new technologies and ensure close links between public and private sectors in innovation. In the context of modern trends in the formation of "knowledge economy" for Ukraine's current address is the question all sorts of obstacles to the development of research – innovation sector and the implementation of its results in the production.

У сучасних умовах глобалізації економічного життя розвинуті країни, де наука виконує роль головного економіко-відтворювального фактора, забезпечують свій розвиток за рахунок вдосконалення існуючих технологій, техніки та використання принципово нових наукових досягнень. Міжнародний технологічний та науковий обмін, трансфер інтелектуального потенціалу – одна з ознак нашого часу.

Українська економіка в період фінансово-економічної кризи гостро відчула негативні наслідки фактичної відсутності реформ у науково-технологічній сфері та відсутності сприятливого інноваційного середовища для підвищення конкурентоспроможності реального сектору і продуктивної зайнятості. Криза виявила як структурні деформації української економіки, так і неготовність науково-інноваційної системи до швидкого впровадження науково-технічної продукції в промисловість, енергетику, ЖКГ – галузях, де потенційні втрати від використання застарілих технологій особливо значні.

Національні інтереси України вимагають негайних та ефективних заходів, спрямованих на збереження її науково-технологічного потенціалу, забезпечення ефективного його використання для подолання кризових явищ у економічному та соціальному розвитку.

Швидко втрачаються можливості розвивати належним чином наукові дослідження, оперативно впроваджувати їх результати у практику, реагувати на світові науково-технологічні досягнення та ефективно використовувати їх у національних інтересах. Значна частина вітчизняних товарів не відповідає рівню сучасного наукового та технологічного забезпечення, що зумовлює їх неконкурентоспроможність як на зовнішньому, так і на внутрішньому ринках.

В Україні відсутній дієвий механізм інвестування масштабних технологічних змін. Державні науково-технічні програми часто не забезпечують досягнення конкретних кінцевих результатів. Міністерства, інші центральні органи виконавчої влади не мають достатніх коштів для інноваційної трансформації відповідних галузей, а державні комерційні структури все ще не зацікавлені у здійсненні довгострокових проектів, які б забезпечували базові технологічні зміни. Перспективним напрямом вирішення проблем у цій сфері є перехід вітчизняного виробництва на інноваційний шлях розвитку. З ураху-

ванням ситуації, що склалася, необхідно більш чітко визначити концептуальні засади державної науково-технологічної та інноваційної політики. Враховуючи економічні, соціальні, екологічні, оборонні та інші національні інтереси, слід за короткий строк здійснити комплекс заходів, які б сприяли підвищенню якісних характеристик вітчизняного науково-технологічного потенціалу до рівня стандартів розвинених країн, інтенсифікації процесу опанування науковими знаннями, новими технологіями та їх практичному використанню [1].

Основними негативними чинниками, які унеможливають розвиток наукової сфери України, є такі: 1. відсутність стратегічного плану розвитку економіки України, як основи для визначення пріоритетів науково-технологічної сфери та концентрації на їх вирішенні значних ресурсів; 2. існування надмірного адміністрування наукових досліджень, що заглиблює проблему розділення наукових досліджень у закладах НАНУ та навчального процесу у закладах вищої освіти, а також впровадження результатів наукових досліджень; 3. інноваційно-інвестиційна непривабливість сучасного виробничого сектору економіки України та відсутність відповідного законодавчого забезпечення або його часті зміни; 4. відсутність повноважного органу центральної виконавчої влади, здатного провести відповідні реформи науково-технологічної сфери України; 5. шукане створення державою несприятливих умов для неефективного використання потенціалу і можливостей академічного та університетського сектору науки; 6. значне скорочення державного сектору галузевої науки і його неефективне використання для національного виробництва; 7. недоліки у підготовці та атестації наукових кадрів, їх матеріального та соціального забезпечення; 8. відсутність дієвої системи незалежної професійної експертизи наукових досліджень і розробок, захисту прав на інтелектуальну власність; 9. не ефективна діяльність більшості або відсутність громадських наукових товариств та спілок, їх незначний вплив на демократизацію наукового життя.

Тому у короткотерміновій перспективі, наукова сфера України, позбавлена значної державної підтримки та альтернативного притоку вітчизняного капіталу, переживатиме значні труднощі. Серед першочергових заходів щодо виправлення ситуації в цій сфері є такі: 1. зна-

чне підвищення статусу вченого та ролі науки у суспільстві через нормалізацію оплати праці – забезпечення прожиткового мінімуму на основних посадах і можливості зрозуміло і прозоро планувати професійну кар'єру; 2. збільшення фінансового забезпечення наукової сфери з державного бюджету (до задекларованих 1,7% ВВП) з метою оновлення матеріально-технічної бази науки; 3. посилення інституційної та фінансової основи конкурсного (грантового) фінансування наукових досліджень; 4. посилення наукового потенціалу провідних університетів України, з об'єднанням їх з (окремими) елементами академічного сектору науки у трансформовану, оновлену та ефективну національну наукову систему; 5. створення умов для повернення висококваліфікованих науковців, що здобули досвід в університетах та наукових закладах світу; 6. створення програм по залученню молодих (до 35 років) наукових працівників до керівництва лабораторіями і підрозділами наукових установ та університетів; 7. зміцнення зв'язків наукової сфери з бізнесом, промисловими та підприємницькими структурами; 8. розширення міжнародної кооперації та інтеграція наукової сфери України у світову систему, зокрема до європейського наукового простору [5].

Зокрема, аналіз інноваційного розвитку дав змогу побачити не лише проблемні сторони, а й відслідкувати позитивні тенденції, що зводяться до: створення сприятливих ринкових умов для впровадження інновацій у виробничу діяльність та побут населення; поступового зростання бюджетного фінансування потреб науково-технічного розвитку; формування потенційних передумов зростання попиту на інноваційну продукцію у вітчизняній економіці; зростання споживчого попиту суб'єктів національної економіки на інноваційні продукти, технології, знання; зростання завдяки постійному збільшенню доходів населення споживчого попиту, що супроводжується приростом попиту на складну наукомістку продукцію; посилення конкурентного тиску на внутрішньому і зовнішньому ринках, що поступово підштовхує підприємства до розуміння важливості інноваційної переорієнтації виробництва; активізації участі українських виробників у конкуренції на зовнішніх ринках, які висувають додаткові жорсткі вимоги до їхньої інноваційної адекватності; збільшенню частки іноземних замовлень українським науковцям на виконання досліджень, в тому числі з боку США та країн Євросоюзу, що є свідченням збереження ще не до кінця втраченого потенціалу фундаментальної науки; підсилення ролі регіональних органів управління в забезпеченні науково-технічної діяльності.

Якщо проаналізувати перелік позитивних тенденцій, то вони з'явилися не завдяки виваженій державній політиці по підтримці і розвитку інноваційних процесів, а завдяки саморегулюючим ринковим механізмам. Держава у даному процесі не займає провідних позицій. Саме відсутність тісної ефективної кооперації державних органів з наукою, бізнес-освітою та ринковими структурами не лише не дозволяє розв'язувати існуючі проблеми, а й сприяє породженню нових проблем, що ще більше ускладнює ситуацію з забезпеченням розвитку інноваційних процесів в Україні.

Інноваційний розвиток, обраний Україною як стратегічний пріоритет для забезпечення конкурентоспроможності економіки країни, має спиратися як на головну конкурентну перевагу – на реалізацію людського потенціалу, тобто якнайефективніше застосування праці, знань, вмінь, інтелектуального капіталу.

Наявність сучасної матеріально-технічної бази, доступу до інформаційних наукових ресурсів є невід'ємними складовими у посиленні мотивації до наукової праці та підвищенні її результативності. Шляхом конче-

нтрації та раціонального розподілу фінансових ресурсів необхідно забезпечити створення у провідних університетах та наукових центрах країни умов, які сприятимуть залученню у вітчизняну наукову сферу талановитої молоді, поверненню з-за кордону українських фахівців, запрошенню для роботи в Україні зарубіжних вчених. Не можна допустити зменшення кількості наукових установ у природничих та технічних науках. Потрібно створити центри колективного користування високотехнологічним науковим обладнанням [4].

Світова практика підтвердила ефективність конкурентної системи у виконанні науково-дослідних робіт та науково-технічних розробок. Запровадження такої системи має забезпечити перехід від фінансування організацій до фінансування конкретних проектів, використання конкурентних важелів для об'єктивізації результатів наукової діяльності, прозорість у розподілі коштів. Необхідно також створити дієвий механізм відповідальності виконавців за використані фінанси, при цьому оцінка результатів фундаментальних досліджень повинна здійснюватися науковою спільнотою і суспільством в цілому, а прикладних досліджень і розробок – конкретними замовниками. Міжнародна наукова політика має передбачати участь України у Рамкових програмах ЄС, Міжнародній інноваційній науково-технічній програмі "EUREKA" та інших програмах і проектах. На сьогодні обмежені ресурси не дозволяють українським вченим бути повноправними партнерами у співпраці з багатьма країнами світу. Однак у найближчій перспективі пріоритетними науковими партнерами України мають бути країни-лідери ЄС (зокрема, Франція і Німеччина) та країни-сусіди (Росія, Білорусь, Польща, Туреччина і інші). Для отримання нового імпульсу в міжнародному обміні науковими результатами і кадрами також необхідно розвивати наукову співпрацю зі світовими лідерами – США, Китаєм, Японією і Південною Кореєю. Одним із ключових викликів глобалізації та критерієм високого розвитку країни є її паритетна участь у світовому інформаційному обміні та світовому розподілі праці у сфері інформаційно-комунікаційних технологій. Основним завданням у цій сфері є подальша технологічна модернізація для забезпечення доступу українським науковцям до міжнародних баз даних і електронних версій провідних світових журналів. Необхідно також зробити рішучі кроки для того, щоб більше українських журналів увійшло до міжнародних реферативних баз (без такого кроку наукові результати українських учених лишатимуться значною мірою непомічені світовою науковою спільнотою).

Водночас у найкоротший час мають бути зняті всі наявні на сьогодні бюрократичні перешкоди, що заважають розвитку науки і наукових установ, так: при здійсненні програмно-цільового фінансування має бути скасовано тендерні процедури щодо наукових проектів, які пройшли конкурсний добір; має бути надано свободу у визначенні напрямів використання коштів спецфонду; має бути скасовано архаїчні і неефективні "акти експертизи" при надсиланні публікацій до друку тощо.

Здійснення високотехнологічного прориву має забезпечуватись активною державною політикою, насамперед у напрямі розширення державно-приватного партнерства у сфері науки і інновацій з метою підвищення зацікавлення бізнесу щодо вкладення фінансових ресурсів (з доведенням частки таких ресурсів до 2/3 від загального обсягу фінансування наукової сфери) та посилення його відповідальності за ефективне використання інвестицій [2].

Пріоритетним завданням інноваційної політики має стати реструктуризація системи стратегічних пріоритетів інноваційного розвитку зі скороченням їхньої кілько-

сті та збереженням тих, в яких Україна має суттєвий науковий здобуток і перспективи. Доцільно використати практику країн Євросоюзу щодо впровадження спеціальних програм стимулювання малих і середніх підприємств, розвитку інноваційної інфраструктури за визначеними пріоритетними напрямками (зокрема, у 7-й Рамковій програмі). Необхідно розробити та запровадити комплексну систему фінансової підтримки інноваційної діяльності, зокрема щодо механізмів здешевлення кредитів і заохочення комерційних банків до активнішого кредитування інноваційних проектів, підвищення ефективності державної підтримки (бюджетного фінансування) інвестиційних та інноваційних проектів, відновлення системи податкових пільг, передбачених Законом України "Про інноваційну діяльність".

У межах цього слід повною мірою використати переваги апробованих моделей технологічних та наукових парків, усунувши штучні перешкоди на шляху їхньої діяльності. Слід сприяти створенню спеціалізованих інноваційних фінансово-кредитних установ для фінансування інноваційної діяльності у регіонах, венчурних фондів інвестування інноваційної діяльності. Потрібно розширити практику безоплатного користування державними інформаційними послугами інститутів, які надають фінансові, консалтингові, маркетингові, інформаційно-комунікативні, юридичні, освітні послуги для забезпечення інноваційної діяльності, концентрують та поширюють інформацію про інноваційні пропозиції та їх залучення до виконання державних замовлень на інформаційну продукцію.

У той же час важливо належним чином охороняти інтелектуальну власність. Потрібно розвивати державне стимулювання правової охорони результатів науково-технічної та інноваційної діяльності. Разом з тим, варто спростити процедуру отримання патентів. Пріоритетами законотворчої діяльності в галузі активізації інноваційного попиту і трансферу технологій має бути, зокрема: прийняття нормативно-правових актів, що встановлюють чіткі умови участі ВНЗ і державних наукових установ у створенні малих інноваційних підприємств (впровадження пільгових умов їх заснування); впровадження справедливого розподілу доходів від використання інновацій між усіма учасниками комерціалізації технологій, створених за рахунок бюджетних коштів; визначення правових засад і механізмів передачі основних фондів державних наукових організацій і ВНЗ для створення інфраструктури трансферу технологій (бізнес-інкубатори, центри трансферу технологій тощо); впровадження однакових і прозорих процедурних норм щодо надання державної допомоги на проведення інноваційної діяльності підприємствам всіх форм власності й організаційно-правових форм створення [3].

Отже, підсумовуючи вищесказане, можна зробити висновок, що для забезпечення розвитку української інноваційної сфери могли б стати загальнодержавні пріоритети інноваційної політики за умови їх усвідомлення на всіх рівнях як основного засобу реалізації загальнонаціональної ідеї, досягнення єдиної і спільної для всіх мети: 1. створення високоефективної системи телекомунікацій, запровадження новітніх методів передачі та обробки інформації в усіх сферах людської діяльності, забезпечення якнайшвидшої інтеграції України в світовий інформаційний простір; 2. формування загальнодержавної системи автоматизованого пошуку, збору, накопичення, аналітичної обробки, систематизації, консолідації, зберігання, розповсюдження і надання інформації в сфері науково-технологічного та інноваційного розвитку, єдиної системи обліку електронних інформаційних ресурсів держави; 3. забезпечення через систему інформаційних ресурсів НІС широкомасштабного використання існуючого науково-технічного

добробку (зокрема, баз даних НДДКР) щодо його інноваційного впровадження та підвищення рівня науково-технічного потенціалу у сфері інноваційної діяльності; 4. перегляд підходів до програмно-цільового планування та фінансування інноваційного процесу, важливою особливістю якого на даний час є проблемна орієнтованість більшості програм на комерціалізацію технологій, у т.ч. й "критичних" та/або "високих"; 5. прискорене використання або впровадження (іноді і на безприбуткових засадах) нововведень; 6. трансфер технологій зі сфери ВПК у цивільні галузі виробництва (у т.ч. до приватного сектора господарювання); 7. сприяння організаційно-фінансової інфраструктури інноваційній діяльності по забезпеченню злагодженої дії ланцюжка: "наука – технологія – виробництво – ринок". До організаційно-фінансового аспекту також слід віднести "бюджет інноваційного розвитку". Такий бюджет (або ресурс) має надаватися підприємствам для проведення інноваційного оновлення виробництва через встановлення нормативів прискореної амортизації, пільгового оподаткування, надання "податкових канікул", інвестиційного кредиту, встановлення спеціального правового режиму пільгового оподаткування інноваційної продукції, виготовленої за інноваційними проектами, які мають державну підтримку та зареєстровані в установленому порядку. Досягати цього без використання індустрії венчурного бізнесу, тобто без створення приватних інвестиційних компаній, діяльність яких підтримується державними і суспільними фондами, є вкрай ускладненим; 8. визначення національних пріоритетів науково-технічного спрямування (напрямків робіт), "критичних" та/або "високих" технологій та їх забезпечення і супровід відповідною інвестиційною, податковою та амортизаційною політиками; 9. створення механізмів державного стимулювання інноваційної активності підприємств, а також здійснення інноваційного тиску на суб'єкти господарювання через введення санкцій на випуск застарілої продукції та використання неефективних ресурсо- й енергоємних та екологічно небезпечних технологій; 10. визначення територій інноваційного розвитку, як територій у межах одного чи декількох муніципальних утворень, основу економічного розвитку яких складає створення та реалізація конкурентноспроможної наукоміської продукції, а також надання послуг по її створенню; 11. орієнтованість політики органів влади різних рівнів на активну взаємодію і співробітництво, як між собою, так і з підприємницькими та науковими і бізнес-освітніми секторами економіки територій; 12. цілеспрямована підготовка кадрів високої кваліфікації для високотехнологічних галузей, а також менеджерів інноваційної діяльності; 13. упорядкування роботи технопарків, створення сучасних наукових лабораторій при корпораціях, новітньої інфраструктури і інформаційних банків технологій, спеціальних інноваційних фондів з залученням інституціональних інвесторів, комерційних банків; 14. модернізація вільних економічних зон; 15. створення мережі малих інноваційних впроваджувальних підприємств; 16. удосконалення системи управління інноваційними проектами і програмами; 17. підвищення інноваційної культури суспільства; 18. створення системи організаційно-економічного та інформаційного забезпечення розвитку інноваційних процесів.

1. Закон України "Про інноваційну діяльність", № 40–IV від 04.07.2002 р.
2. Данько М. Проблеми прогнозування інноваційно-технологічного розвитку економіки // Економіка України, 2000. №5. – С.35–40.
3. Маевський В. Эволюционная теория и технологический прогресс // Вопросы экономики, 2001. – № 11. – С. 5–16.
4. Патон Б. Інноваційний шлях розвитку економіки України // Вісн. НАН України, 2001. – №2. – С.11–16.
5. Журавський В. С. Проблемы законодательного обеспечения инновационно-инвестиционной модели развития Украины, 2003.

Надійшло до редколегії 12.09.11

ПОДАТКОВІ РИЗИКИ ВНУТРІШНЬОКОРПОРАТИВНОГО ПЕРЕРОЗПОДІЛУ ПРИБУТКІВ В ТРАНСНАЦІОНАЛЬНИХ КОРПОРАЦІЯХ

В цій статті аналізується податкові ризики, які виникають при перерозподілі прибутку в фінансовій системі транснаціональної корпорації, зокрема ризик донарахування податкових платежів та ризик подвійного оподаткування. Автор пропонує методику розрахунку податкового ризику на основі імовірнісного підходу, а також показує взаємозв'язок між відхиленням трансферної ціни від ринкової ціни та податковим ризиком.

The Article analyses tax risks arising as a result of income-shifting activities within the financial system of transnational corporations, in particular the risk of tax adjustment and the risk of double taxation. The author proposes a methodology of calculating the tax risk based on a probabilistic approach and shows relation between transfer price deviation from the arm's-length price and the tax risk.

Транснаціоналізація світової економіки сприяла не лише появі нових форм організації бізнесу, таких як транснаціональні корпорації (ТНК), а й удосконаленню інструментів та методології управління грошовими потоками та прибутковістю окремих компаній. Володіючи більш широкими можливостями фінансового та податкового планування у порівнянні з національними компаніями, ТНК успішно здійснюють планомірне регулювання своїх операцій у міжнародному масштабі. Завдяки використанню факторів зовнішнього (переваг розміщення своїх структурних підрозділів у податкових юрисдикціях з різними режимами оподаткування) та внутрішнього середовища (переваг інтерналізації значної частини своєї діяльності – виробничої, торгівельної, позикової, інвестиційної тощо) сучасні ТНК мають змогу перерозподіляти частину прибутків одних підрозділів на користь інших для досягнення загальнокорпоративних цілей.

Найбільш суперечливим та дискусійним інструментом перерозподілу прибутків у фінансовій системі ТНК є трансферне ціноутворення – встановлення трансферних цін³ на об'єкти внутрішньофірмової торгівлі. Переваги, особливості та моделі трансферного ціноутворення широко обговорюються в зарубіжних наукових колах. Зокрема, проблематиці трансферного ціноутворення було приділено немало уваги з боку таких вчених як М. Алес, С. Борковські, М. Енг, Л. Іден, Ф. Ліс, Л. Мауер, В. Майдан, А. Рагмен, В. Тейлор, Р. Тенг, Дж. Хіршляйфер, Т. Хорст та ін. Дослідженню окремих аспектів трансферних цін присвячені праці таких вчених на теренах СНД як С. В. Асєєва, М. А. Бахрушина, Н. Х. Вафіна, М. М. Івчиков, В. М. Крилов, Д. В. Ліцуков та ін. Зазначені питання знайшли своє відображення і в працях вітчизняних вчених, таких як Н. В. Гришко, П. В. Дзюба, Р. О. Заблоцька, О. І. Мусієнко, Л. В. Нападовська, О. І. Рогач, О. І. Шнирков та ін. Однак, питання податкових ризиків, які виникають внаслідок внутрішньокорпоративного перерозподілу прибутків у транснаціональних корпораціях, зокрема при трансферному ціноутворенні, не приділено достатньої уваги. Задля заповнення прогалини в дослідженнях, присвячених зазначеній тематиці, автор пропонує свій власний аналіз податкових ризиків перерозподілу прибутків у ТНК.

Однією з вигод функціонування внутрішньої фінансової системи ТНК та координації фінансових аспектів діяльності всіх структурних підрозділів ТНК з головного офісу корпорації є можливість налагодити систему трансферного ціноутворення таким чином, щоб прибуток отримували ті підрозділи, які мають відносно менше податкове навантаження, що дозволяє зменшити консолідовані податкові зобов'язання [14, с. 624]. В результаті, різниця між трансферними та ринковими цінами буде обумовлюватися стратегією ТНК щодо мінімізації

загального податкового навантаження радше ніж об'єктивною різницею в характеристиках об'єкта торгівлі та умовах його постачання на ринок [3, с. 345].

Завдяки можливості встановлювати трансферні ціни незалежно від механізмів вільного ринкового ціноутворення ТНК мають змогу навмисно завищувати чи занижувати ціни на продукцію, послуги, обладнання, технології, ліцензії, патенти тощо, які надаються одними підрозділами іншим структурним підрозділам однієї ТНК. При цьому, найбільш широкі можливості використання трансферних цін для оптимізації консолідованого податкового навантаження мають корпорації, які здійснюють значні обсяги внутрішньокорпоративної торгівлі та працюють на ринках країн, різниця в ставках податків та базах оподаткування між якими є суттєвою.

Водночас, при оцінці впливу інструментів перерозподілу прибутків у фінансовій системі ТНК та зокрема впливу трансферного ціноутворення часто не приділяється достатньої уваги податковим ризикам, які виникають при використанні цих інструментів. За даними опитування, проведеного аудиторською фірмою Ernst & Young, 59% ТНК з доходом, який перевищує 5 млрд. дол., і 71% всіх ТНК Сполучених Штатів проходили перевірку на предмет законності трансферного ціноутворення в 2003 році. При цьому, лише 19% рішень податкових органів про донарахування податків були оскаржені [11]. Високий відсоток податкових перевірок та донарахувань податків було виявлено і в інших країнах в процесі подальших опитувань. Особливо гостро постає проблема податкових ризиків під час сучасних кризових явищ в світовій економіці, коли нестача грошових коштів в окремих підрозділах та високі операційні ризики в інших підрозділах стимулюють ТНК змінювати систему перерозподілу прибутків у своїй фінансовій системі, а податкові органи – більш ретельно та прискіпливо перевіряти платників податків для забезпечення запланованих обсягів наповнення дохідної частини бюджетів своїх країн. Тому оцінка податкових ризиків внутрішньокорпоративного перерозподілу прибутків у ТНК є сьогодні не лише актуальною, а й необхідною.

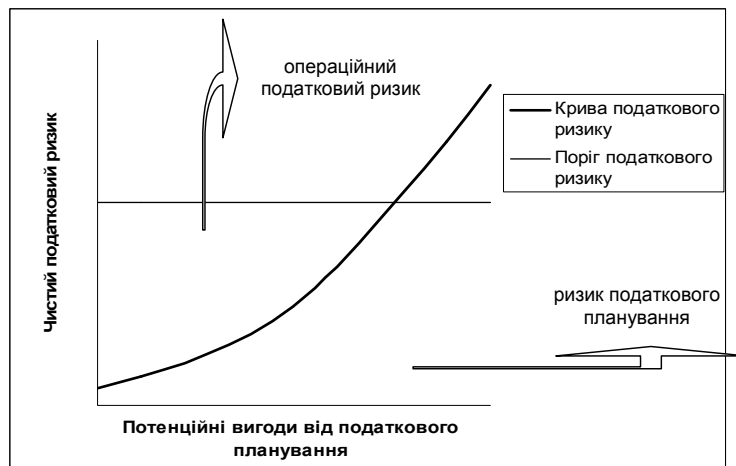
Основною тенденцією в моніторингу та регулюванні трансферних цін на національному рівні є посилення контролю за трансферним ціноутворенням, прийняття більш жорсткого законодавства, що регламентує його використання, та створення великих баз даних, що дають змогу перевірити при реєстрації сумлінність сплати засновниками компаній податків в минулому. І хоча піддається перевіркам в основному передача товарів між підрозділами ТНК, але частка перевірок правильності визначення вартості надання послуг та об'єктів інтелектуальної власності поступово зростає. Посилення регулювання трансферного ціноутворення як в більшості розвинених країн, так і країн, що розвиваються,⁴ призводить до зростання кілько-

³ Трансферна ціна – це ціна, яка встановлюється на будь-який об'єкт торгівлі (товари, послуги або фактори виробництва) між взаємопов'язаними компаніями чи структурними підрозділами однієї компанії у разі, якщо об'єкт торгівлі перетинає митний кордон [2].

⁴ Слід зазначити, що деякі країни приймають рішення не регулювати трансферне ціноутворення, тим самим намагаючись залучити на свій ринок якомога більше інвестицій ТНК [7, с. 366].

сті податкових перевірок структурних підрозділів ТНК на предмет трансферного ціноутворення.

В загальному вигляді, співвідношення між потенційними вигодами від податкового планування та потенційними втратами внаслідок донарахування податків з боку державних органів можна зобразити у вигляді загальної кривої податкових ризиків (див. рис. 1). Як видно з графіка, існує певна межа, після якої потенційні втрати від податкового планування починають стрімко зростати та суттєво перевищують потенційні вигоди перерозподілу прибутків між структурними підрозділами ТНК.

Джерело: автор.

Рис. 1. Загальна крива податкових ризиків

Факторний аналіз компонент, які призводять до виникнення ризику донарахування податків, дає змогу зробити висновок про те, що основними такими компонентами є ймовірність проведення податкової перевірки структурного підрозділу ТНК на предмет трансферного ціноутворення та ймовірність донарахування податків через використання трансферних цін, що відрізняються від ринкових, якщо така перевірка все-таки відбулась.

Ймовірність проведення податкової перевірки визначається як зовнішніми, так і внутрішніми чинниками для компаній, в тому числі таким чинником як зміни у політиці трансферного ціноутворення компанії. Однак можна вважати, що ймовірність податкової перевірки на предмет трансферного ціноутворення є випадковою величиною, що визначається окремо для кожного ринку на основі відношення кількості підрозділів ТНК, які пройшли податкову перевірку, до загальної кількості структурних підрозділів ТНК в країні, тобто:

$$p_{ti} = \frac{n}{N}, 0 \leq p_{ti} \leq 1, \quad (1)$$

де p_{ti} – ймовірність проведення податкової перевірки ТНК на предмет трансферного ціноутворення (t_i – tax inspection); n – кількість структурних підрозділів корпорацій, що пройшли податкову перевірку на предмет трансферного ціноутворення; N – загальна кількість структурних підрозділів іноземних та національних ТНК в країні.

При цьому, найбільш ризикованою для ТНК з точки зору ймовірності проведення податкової перевірки є стратегія високих трансферних цін при імпорті та низьких трансферних цін при експорті, оскільки в такому випадку частина прибутку буде розподілятися за кордон.

Ймовірність донарахування податків через використання трансферних цін, що відрізняються від ринкових, є функцією від відхилення трансферної ціни від ринкової. Чим більшим є таке відхилення, тим вищою є ймовірність донарахування податків контролюючими орга-

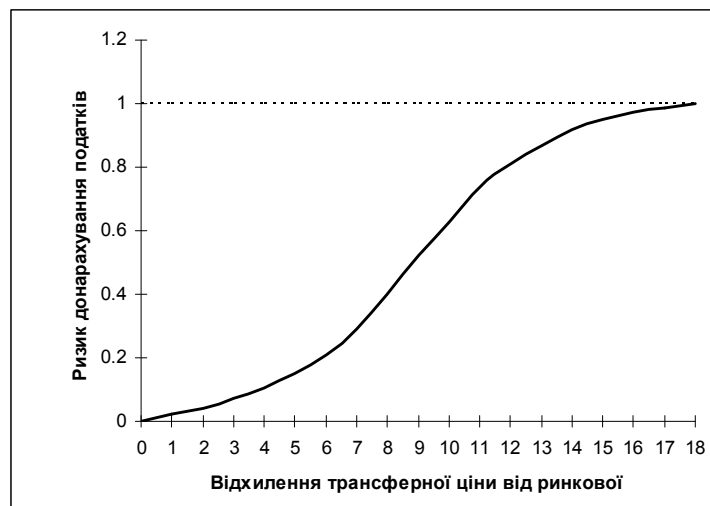
нами. Водночас, за інших рівних умов, незначні відхилення трансферної ціни від ринкової простіше обґрунтовувати, посиляючись на особливі умови угоди – особливості продукції, якість, умови доставки тощо. Тому ризик донарахування податків у цьому випадку зростає не так стрімко, як при суттєвих відхиленнях цін.

Можна також визначити верхню межу ризику донарахування податків. Зі збільшенням розміру відхилення трансферних цін від ринкових він прямує до 1. Тому значні маніпулювання трансферними цінами практично завжди ведуть до донарахування податків та штрафних санкцій. З огляду на вищезазначене, можна припустити, що крива ризику донарахування податків має форму S-подібної кривої, що прямує до асимптоти $p_{ta} = 1$ (див. рис. 2).

Для оцінки ризику донарахування податків внаслідок використання трансферних цін, що відрізняються від ринкових пропонуємо використовувати логістичну криву Перла-Ріда, яка достатньо добре описує вищезазначений взаємозв'язок. Крива Перла-Ріда матиме наступний вигляд:

$$p_{ta} = \frac{1}{1 + ae^{-b\Delta A}}, \quad (2)$$

де p_{ta} – ризик донарахування податків внаслідок використання трансферних цін, що відрізняються від ринкових, $0 \leq p_{ta} \leq 1$ (ta – tax adjustment); ΔA – відхилення трансферної ціни від ринкової, %; a та b – параметри, що визначаються з регресійного рівняння $\ln(1/p_{ta} - 1) = \ln a - b \Delta A$.

Джерело: автор.

Рис. 2. Крива ризику донарахування податків внаслідок трансферного ціноутворення

Слід також зазначити, що параметри та відповідно форма кривої ризику донарахування податків в значній мірі залежать від переговорної сили ТНК з державними органами, які можуть бути змушені прийняти певний рівень відхилення трансферних цін від ринкових цін, податкового законодавства в країні (параметр a), доказової сили ТНК при обґрунтуванні трансферних цін, доказової сили податкових органів при обґрунтуванні потреби в донарахуванні податків, розміру донарахованих податкових платежів та штрафних санкцій, а також можливості оскарження рішень податкових органів (параметр b). Тому при визначенні цих параметрів необхідно спиратися на минулий досвід структурних підрозділів ТНК у відносинах з податковими органами або започаткувати практику розрахунку середньоринкових параметрів.

За умов наявності повної інформації щодо рівня цін як у підрозділі ТНК, так і у податкових органів, обсяг донарахованих податків буде прямопропорційним до відхилення трансферної ціни від ринкової. Крім того, за маніпулювання трансферними цінами зазвичай накладаються штрафні санкції як відсоток від розміру донарахованих податків. Тому потенційні податкові втрати можна обчислити як добуток обсягу донарахованих податків з урахуванням штрафних санкцій на ризик проведення податкової перевірки на предмет трансферного ціноутворення та на ризик донарахування податків в результаті такої перевірки, тобто:

$$\Delta C = p_{ti} p_{ta} (1 + k) T \Delta A_{i-1} X_{i-1} \quad \text{або} \quad (3)$$

$$\Delta C = (1 + k) T \frac{n}{N} \frac{1}{1 + a e^{-b \Delta A_{i-1}}} \Delta A_{i-1} X_{i-1}, \quad (4)$$

де ΔC – потенційні втрати ТНК від донарахування податків; ΔA – відхилення трансферної ціни від ринкової; k – розмір штрафних санкцій за ухилення від сплати податків; T – ставка податку для підрозділу ТНК, який перевіряється податковими органами на предмет трансферного ціноутворення; a та b – параметри, які визначаються з регресійного рівняння $\ln(1/p_{ta} - 1) = \ln a - b \Delta A$.

Податкові втрати від трансферного ціноутворення є відтоком грошових коштів і тому негативно впливають на чисті грошові потоки компанії, зменшуючи їх на величину втрат від донарахування податкових платежів за минулий період.

Неприйняття трансферних цін податковими органами може призвести до збільшення прибутку, який підлягає оподаткуванню, і як наслідок, до подвійного оподаткування тієї його частини, на яку збільшилася база оподаткування внаслідок рішення податкових органів про донарахування податків [15, с. 32]. Водночас, ризик подвійного оподаткування досить складно піддається точній кількісній оцінці. Для обрахунку цього ризику можна застосовувати імовірнісний підхід, аналогічний до описаного вище, або застосувати систему балів для оцінки виконання угод про уникнення подвійного оподаткування.

Сьогодні в світі існує понад 1500 двосторонніх угод⁵, які стосуються проблеми подвійного оподаткування, співпраці між податковими органами країн та обміну інформацією. В міжнародних угодах про уникнення подвійного оподаткування відповідна стаття передбачає коригування прибутку у наступних випадках: (1) компанія однієї держави прямо чи опосередковано бере участь в управлінні, контролі чи капіталі компанії іншої держави або одні і ті ж особи прямо чи опосередковано беруть участь в управлінні, контролі чи капіталі компанії однієї держави і компанії іншої держави; (2) обидві компанії в своїх комерційних та фінансових відносинах дотримуються узгоджених чи нав'язаних ним умов, які відрізняються від тих, які мали б місце між незалежними контрагентами. Тоді прибуток, який міг би бути отриманий однією з таких компаній за ринкових умов, але не був отриманий в силу специфічних умов діяльності компаній, повинен бути віднесений до прибутків цієї компанії і відповідно оподаткований.

Таким чином, існують три основні умови, за яких прибутки можуть бути збільшені з метою стягнення податків: (1) взаємозалежність контрагентів (через структуру власності компаній чи через осіб, які безпосередньо чи опосередковано беруть участь в управлінні, контролі чи капіталі відповідних компаній); (2) відмінність ціни угоди від ринкової; (3) недоотримання прибутку, який підлягає оподаткуванню, платником податку і тим самим навмисне зменшення бази оподаткування. При цьому, податкові органи країн домовляються уникати подвійного оподаткування прибутку, який було скориговано.

⁵ Більшість таких угод носить формальний характер і є фактично рамковими, оскільки вони не забезпечені механізмами їх реалізації.

Деякі ТНК самі ведуть переговори з податковими службами щодо майбутньої трансакції, укладаючи угоди про попереднє встановлення цін (Advance Pricing Agreements – APA) [8]. Це допомагає корпораціям уникнути податкових перевірок в майбутньому та подвійного оподаткування їхніх структурних підрозділів, тим самим фактично виступаючи механізмом зниження податкового ризику, пов'язаного з внутрішньокорпоративним перерозподілом прибутків в ТНК.

Слід зазначити, що впродовж останніх декількох років вплив податків на діяльність як національних, так і транснаціональних, компаній суттєво зріс [10]. Тому ТНК приділяють значну увагу управлінню податковими ризиками, в тому числі ризиком донарахування податків та подвійного оподаткування внаслідок трансферного ціноутворення – і не в останню чергу через їх вплив на вартість корпорації.

Отже, застосування інструментів перерозподілу прибутків всередині фінансової системи ТНК, зокрема трансферного ціноутворення, є не лише механізмом оптимізації податкового навантаження транснаціональної корпорації, а й причиною виникнення податкового ризику, який може знівелювати позитивні ефекти від використання таких інструментів. Тому надзвичайно важливо правильно ідентифікувати та оцінити податкові ризики внутрішньофірмових трансферів, що можна зробити, зокрема, на основі імовірного підходу до оцінки податкових ризиків. Здійснення подальших досліджень в цьому напрямку, зокрема щодо ризику донарахування митних платежів, механізмів податкового планування при внутрішньофірмових трансферах, схем мінімізації податкового ризику при перерозподілі прибутків

у фінансовій системі ТНК, факторів та галузевого розрізу податкового ризику дозволило б отримати цікаві емпіричні результати та зробити більш ґрунтовні висновки.

1. Ван Хорн, Джеймс, К., Вахович, (мл.), Джон, М. Основы финансового менеджмента, 11-е издание. Пер. с англ. – М.: Издательский дом "Вильямс", 2005, 992 с.: ил. – Парал. тит. англ. 2. Дзюба П. В. Трансферне ціноутворення у фінансовій системі ТНК: Дис... канд. екон. наук: 08.05.01. – Київ, 2006. – 210 с. 3. Коупленд Том, Коллер Тим, Муррін Джек. Стоймость компаний: оценка и управление. – 2-изд., стер. – М.: ЗАО "Олимп-Бизнес", 2002. – 565с. 4. Крылов В. М. Трансферные цены: основные функции и проблемы // Финансы и кредит. – 2002. – № 7. – С. 20–23. 5. Ларюшина И. А. Использование трансферных цен в международном избежании и уклонении от налогов / Актуальные вопросы административного и финансового права: Сборник научных трудов. – М.: МГИМО(У) МИД России, 2002. – 156 с. 6. Рогач О. І. Особливості фінансової системи транснаціональних корпорацій. // Вісник університету. Міжнародні відносини. – Вип. 23. – К.: ВПЦ "Київський університет". – 2002. – С. 200–204. 7. Міжнародні фінанси / О. І. Рогач, А. С. Філіпенко, Т. С. Шемет та ін.; за ред. О. І. Рогача. – К.: Либідь, 2003. – 784 с. 8. Borkowski S. Transfer Pricing Advance Pricing Agreements: Current Status by Country // The International Tax Journal. – 2000. – № 2. – P. 1–16. 9. Emmanuel C. Income Shifting and International Transfer Pricing: A Three-Country Example // Abacus. – 1999. – № 3. – P.252–267. 10. Ernst & Young. 2007–2008 Global Transfer Pricing Survey: Global Transfer Pricing Trends, Practices, and Analyses – Washington, DC: Ernst and Young International. – 2007. 11. Ernst & Young. Global Transfer Pricing Survey: Practices, Perceptions and Trends in 22 Countries Plus Tax Authority Approaches in 44 Countries – Washington, DC: Ernst and Young International. – 2003. 12. Horst T. The Theory of Multinational Firm: Optimal Behavior under Different Tariff and Tax Rates // The Journal of Political Economy. – Vol. 79. – No. 5. – 1971. – P. 1059 – 1072. 13. Jacob J. Taxes and Transfer Pricing: Income Shifting and the Volume of Intrafirm Transfers // Journal of Accounting Research. – 1996. – № 2. – P.301–312. 14. Oyler P., Emmanuel C. International Transfer Pricing and Income Shifting: Evidence from the UK // The European Accounting Review. – 1998. – № 4. – P.623–635. 15. Transfer Pricing. UNCTAD Series on issues in international investment agreements / UNITED NATIONS. – New York and Geneva. – 1999. – 71 p.

Надійшла до редколегії 12.09.11

В. Мазуренко, канд. екон. наук, доц., С. Шаповал, магістр

ТАРГЕТУВАННЯ ІНФЛЯЦІЇ ЯК ОПТИМАЛЬНИЙ ІНСТРУМЕНТ ГРОШОВО-КРЕДИТНОЇ ПОЛІТИКИ В КОНТЕКСТІ ТЕОРІЇ РАЦІОНАЛЬНИХ СПОДІВАНЬ

В статті автори розкривають теоретико-методологічні підходи до інфляційного таргетування, обґрунтовують переваги та доцільність його запровадження, розглядають зв'язок між теорією раціональних сподівань та механізмом дії таргетування. Здійснено порівняльний аналіз наслідків впровадження інфляційного таргетування та інших механізмів грошово-кредитної політики, обґрунтовано об'єктивність теорії раціональних сподівань у сучасній економіці та ефективність таргетування інфляції при застосуванні даної теорії.

Ключові слова: таргетування, таргетування інфляції, теорія раціональних сподівань, монетарний режим, валютний курс, режим встановлення цільового показника інфляції, економічне зростання, темпи інфляції.

In the article authors reveals the theoretical and methodological approaches to inflation targeting, justifying benefits and feasibility of its implementation, consider the relationship between theory of rational expectations and mechanism of action of the targeting. The comparative analysis of the effects of inflation targeting and other mechanisms of monetary policy was done, objectivity of the theory of rational expectations in the modern economy and effectiveness of inflation targeting in the application of the theory were grounded.

Keywords: targeting, inflation targeting, the theory of rational expectations, a monetary mode, the rate of exchange, a mode of an establishment of a target indicator of inflation, economic growth, rates of inflation.

Постановка проблеми. Глобалізація та лібералізація світових ринків вимагає системності та завершеності такого елементу як гроші на основі впровадження нових та вдосконалення існуючих форм і методів управління грошовою масою. Особливо актуальним є дослідження таргетування показників економіки як орієнтира наступного економічного розвитку країни, індикатора проблем та необхідних змін.

При виборі оптимального монетарного режиму центральні банки країн світу дедалі більше зупиняються на таргетуванні інфляції. Такий інструмент дозволяє контролювати зменшення реальної купівельної спроможності, що призводить до порушення логіки руху фінансових потоків, дезорганізовує весь процес виробництва та створює розбалансованість економіки. Уряди

розуміють наслідки росту цього негативного явища та прагнуть тримати його під контролем.

Аналіз останніх публікацій. Різні аспекти проблеми таргетування інфляції, поняття та сутності реалізації його принципів, аналіз застосування такого інструменту досліджено у наукових працях таких українських та зарубіжних вчених як Б. Бернанке, Н. Дорофєєва, А. Цокола, Т. Кричевська, В. Міщенко, О. Петрик, Т. Лаубах, Ф. Мишкін, А. Позен, А. Вернер, К. ШмідтХебель, П. Крістофферсон, Р. Вескотт та інші.

Проте, у дослідженнях українських та зарубіжних вчених не знайшли достатньо повного розкриття питання взаємозв'язку таргетування інфляції та теорії раціональних сподівань, хоча політика встановлення цільового показника інфляції залежить від сподівань учасни-

ків ринку, а зазначена теорія виходить із впливу, який справляють очікування на процеси в економіці.

Мета статті (постановка завдання) – теоретичне узагальнення методологічних підходів до аналізу взаємозв'язку таргетування інфляції та теорії раціональних сподівань, а також оцінка процесів, що відбуваються в країнах під час запровадження інфляційного таргетування з точки зору означеної теорії.

Виклад основного матеріалу дослідження. Таргетування інфляції – це концепція монетарної політики, якою передбачено наявність трьох основних елементів: законодавчого закріплення цінової стабільності як прямої цілі монетарної політики в довгостроковій перспективі; офіційного оголошення центральним банком кількісних цільових показників інфляції на визначений часовий період та відповідальності за їх дотримання; роз'яснення дій органів монетарної влади громадськості, забезпечення прозорості політики уряду й центрального банку [1, с.8]. Проте застосування інфляційного таргетування не обмежується стабілізацією цін у країні. Використовуючи таку політику центральні банки прагнуть впливати на економічне зростання шляхом регулювання пропозиції грошей та обмеження впливу негативних внутрішніх економічних факторів. При цьому досягнення низького рівня інфляції будь-якою ціною є несприйнятним. Основна мета запровадження цього виду монетарної стратегії – зниження інфляційних очікувань усіх суб'єктів господарювання шляхом підвищення довіри до монетарної політики центрального банку [4, с. 41].

Формування довіри забезпечується застосуванням прозорих дій. Внаслідок цього зменшується невизначеність у прийнятті рішень суб'єктами економіки, оскільки розв'язується проблема асиметричної інформації. Петрик О. розділяє прозорість на п'ять різних аспектів: політичний, економічний, процедурний, проведення політики та операційний:

- політична прозорість базується на відкритості цілей політики та інституціональних узгодженостей, які зрозуміло пояснюють мотиви тих, хто проводить цю політику;
- економічна прозорість фокусується на достовірності економічної інформації, яка використовується при проведенні монетарної політики, моделюванні та прогнозах центрального банку;
- прозорість проведення політики та процедурна означає швидкість оголошення та пояснення рішень монетарної політики;
- операційна прозорість стосується здійснення заходів монетарної політики у разі непередбачених порушень у трансмісійному механізмі [6, сс. 191-192].

Для забезпечення транспарентності постійно публікують таргети, результати аналізу динаміки темпів інфляції, пояснюють заходи монетарної політики, причини у разі відхилень, а також прогнози інфляції. Постійно висвітлюють події, що відбуваються в уряді та центральному банку засобами ЗМІ. Це сприяє точнішому плануванню економічних суб'єктів власних дій. Організовується вільний доступ до такої інформації на веб-сайтах. Всі ці заходи спрямовані на формування очікувань у суспільстві, які б максимально відповідали такій політиці, оскільки успішність інфляційного таргетування залежить в першу чергу від їх взаємозв'язку:

- ✓ центральний банк закладає цільові показники;
- ✓ населення планує свою діяльність, на основі цих даних та довіри до центрального банку;

✓ діями останніх запускається механізм ринкових сил, які вирівнюють реальні показники до очікуваних показників інфляції;

✓ якщо ситуація відхиляється центральним банком запроваджуються заходи, що усувають дисбаланс.

Уряд може здійснювати лише коригування в той чи інший бік. Однією з найвідоміших економічних теорій, що враховує вплив сподівань на ринкову ситуацію є теорія раціональних очікувань. Теорію раціональних сподівань сучасні науковці розглядають як радикальну макроекономічну теорію сучасності. Серед інших назв можна зустріти в літературі її як теорію макрораціональних сподівань (Ф. Модільяні), відгалуження монетаризму з раціональними сподіваннями (Дж. Тобін), нову класичну школу ("новокласики"), школу Р. Лукаса Т. Сарджента – Н. Уоллеса (К. Хувер) та ін. За даною теорією кожний господарський суб'єкт можна розглядати як досконалий комп'ютер: аналізуючи всю доступну йому інформацію він формує для себе оптимальні рішення. Сутність теорії полягає в тому, що "сподівання не відрізняються від оптимальних прогнозів (найкращого згоду про майбутнє), коли застосовується вся наявна інформація." [3, с. 811]. Реалізація останніх відбувається оскільки це вигідно самому учаснику ринку і він таким чином зазнає мінімальних втрат, або навіть отримує вигоди.

Нова класична модель, яка ґрунтується на теорії раціональних сподівань, доводить, що "передбачена політика не впливає на діловий цикл; тільки передбачена політика впливає на перебіг ділового циклу", хоча це "не включає можливих впливів передбаченої політики на природний рівень виробництва, що може дати вигоду населенню" [3, с. 839]. В рамках цієї моделі робиться висновок, що будь-які активістські дії не мають прогнозованого впливу на обсяг виробництва, а тому можуть тільки зашкодити економічній ситуації.

Нова класична модель виходить з припущення, що для ринку характерна повна гнучкість цін та заробітної плати. Такі економісти, як Е. Фелпс з Колумбійського університету, С. Фішер з МТІ та Дж. Тейлор з Стенфордського університету, що розвинули неокласичну модель раціональних сподівань, відкидають ці постулати. Вчені пояснюють це низькою причиною:

- компанії не бажають змінювати зарплату через закладені бізнес-плани;
- між працівником та роботодавцем існують довгострокові контракти;
- ціни не змінюються через укладені домовленості з постачальниками.

Науковці доводять, що заробітна плата та ціни змінюються, але з певним часовим лагом. Хоча вони також підкреслюють важливість сподівань для визначення сукупної пропозиції, а тому приймають теорію раціональних сподівань як правдоподібну характеристику формування сподівань. Аналіз ринку науковцями цього напрямку приводить до того, що непередбачена політика є гіршою за передбачену, бо має своїм наслідком зменшення ВВП, або більші темпи інфляції [3].

Ф. Мишкін в своїх наукових дослідженнях означених проблем показує, що сподівання є важливим компонентом економічної поведінки кожного учасника ринкового процесу. Від них залежить цілий комплекс показників:

- a) попит на активи і визначення процентних ставок (зокрема ефект Фішера);
- b) структура процентних ставок за ризиком і за строками (ризик неплатоспроможності є основним в формуванні довгострокових процентних ставок);
- c) асиметрична інформація і фінансова структура (що більші сподівання несприятливого вибору і мора-

льного ризику, то більші будуть зусилля фінансових інститутів у розширенні діяльності по зменшенню проблем асиметричної інформації і більші будуть впливи асиметричної інформації на нашу фінансову структуру);

d) банківські активи і управління пасивами (оскільки визначаються їхніми прогнозами стосовно доходів, ризику та ліквідності різних активів);

e) фінансова інновація (майбутня прибутковість нових фінансових інструментів залежить від сподівання щодо динаміки процентної ставки і природи регульованого економічного середовища);

f) пропозиція грошей (сподівання відносних доходів на активи готівкою та вкладених на довгий строк грошей, роль сподівань під час банківської паніки);

g) центральний банк (прогнози щодо інфляції і стану економіки впливають на завдання та сподівання інших учасників ринку);

h) обмінні валютні курси. (очікуванні доходи на іноземні депозити стосовно внутрішніх депозитів є головним моментом у визначенні обмінних валютних курсів, сподівання, що центральний банк девальвує або ревальвує національну валюту, є головною рисою спекулятивних атак на валюту);

i) попит на гроші (прогнози щодо рівня життєвих ресурсів часто розглядають як інший важливий визначник попиту на гроші);

j) сукупний попит (споживчі видатки пов'язані зі сподіваннями споживачів щодо майбутніх наявних для них ресурсів та ймовірністю фінансових труднощів; інвестиційні видатки залежать від сподівань фірм щодо майбутніх прибутків від інвестиційних проектів, а також прогнозів щодо вартості фінансування проектів);

k) сукупна пропозиція та інфляція (сподівання працівників щодо інфляції та ймовірна реакція урядової політики на безробіття впливають на положення кривої сукупної пропозиції; інфляція впливає на готовність робітників домогатися вищої заробітної плати) [3, сс. 808-810].

Наведений аналіз дає змогу зробити висновок, що очікування є взаємозалежними та формуються у вигляді ланцюгової реакції. Сучасна відкритість, поява нових можливостей комунікації та отримання інформації, пришвидшення обігу інформації, ріст взаємопов'язаності пришвидшують її перебіг.

Інфляція серед макроекономічних показників, які могли б також застосовуватись для таргетування, вибрана не випадково. Н. Дорофеева та А. Цокол, провівши аналіз робіт сучасних вчених, прийшли до висновку, що монетарна політика може у довгостроковій перспективі впливати лише на інфляцію. Інший аргумент щодо вибору інфляції цільовим показником полягає в тому, що втрати від інфляції пов'язані більше з її мінливістю. Відбувається довільний перерозподіл багатства між економічними суб'єктами, що підвищує інвестиційні ризики. Це в свою чергу призводить до зростання відсоткових ставок та падіння обсягів інвестицій. А оскільки вища інфляція є мінливішою, вона призводить до більших втрат. Третій аргумент полягає в тому, що таргетування інфляції суттєво знижує інфляційні очікування економічних суб'єктів, що знижує як саму інфляцію, так і її мінливість [1, сс. 11-12].

Крім таргетування, експерти МВФ серед монетарних режимів розрізняють доларизацію, систему валютного бюро та прив'язку валютного курсу [5]. Всі вони передбачають непрямий контроль над інфляцією, оскільки в таких випадках через зафіксований валютний курс відбувається фіксація таргету центральним банком іншої країни, що означає втрату незалежної монетарної полі-

тики. Зменшується ефективність, гнучкість та своєчасність останньої.

Але усвідомлюючи важливість впливу обмінного курсу на економіку, що має великий зовнішньоторговельний оборот, деякі центральні банки закріплювали його як другий (поряд з інфляцією) орієнтир монетарної політики. Проте інфляційна та курсові цілі можуть протирічити одна одній, а тому такий підхід може використовуватись лише тимчасово. Як приклад цих міркувань можна навести досвід Ізраїлю – країни, чия економіка характеризується значним ступенем відкритості. Інфляційне таргетування, яке тут було введено у 1991 році, поєднувалось разом з валютною прив'язкою. Центральний банк, враховуючи свою ціль та прогнози інфляції у США, Японії, Німеччині, Великобританії та Франції, що були основними торговельними партнерами, визначав цільові темпи девальвації курсу шекеля, прив'язав до кошिका валют цих країн. Такими діями уряд намагався зменшити реальні втрати економіки від наміченої дезінфляції, обмежити спекулятивні атаки на шекель, що були частими у 1980-х роках. Але у 1994 році цільовий показник інфляції у 8% було перевищено на 6.5%, хоча валютний курс відповідав цільовим показникам. З точки зору теорії раціональних очікувань такий ефект був прогнозований: в цей час в багатьох країнах, зокрема на пострадянському просторі, спостерігалась галопуюча інфляція, і населення Ізраїлю, враховуючи існуючий коридор для валютного курсу, підвищувало свої оцінки щодо очікуваного рівня інфляції. Центральний банк підвищив облікову ставку, одночасно збільшивши ширину коридору коливань валютного курсу до 14%. Відбувався поступовий відхід від таргетування валютного курсу (у 1998 році ширина валютного коридору становила 30%) і врешті-решт було запроваджено режим плаваючого валютного курсу. На сьогодні Ізраїль добився низьких темпів інфляції: у 2004-2008 вона коливалась від -0,1% до 1,3%, а під час кризи збільшилась до 4,6% [10]. Для порівняння інфляція в Україні за тією ж методикою розрахунку у 2009 р. сягнула 25,2%, що на 12% більше в порівнянні з попередніми роками [12].

Теорія раціональних очікувань пояснює закономірності, які були виведені в ході емпіричних досліджень таргетування, проведених у ряді країн. Т. Кричевська вказує, що в країнах, де встановлювали точкові показники або вузькі діапазони, відхилення між реальним та цільовим показником було меншим, ніж у тих, де застосовувались широкі діапазони. У випадку оголошення діапазону очікування приватного сектору базувалися на верхній його границі. Враховуючи широту діапазону, учасники ринку закладали у своє планування найгірший з варіантів розвитку події. З точки зору раціональних очікувань це можна пояснити наступним шляхом:

✓ якщо банку довіряють, то широкий діапазон вказував на невпевненість банку, а отже краще прийняти найгірший варіант розвитку події;

✓ якщо банку не довіряють, то широкий діапазон тільки збільшував інфляційні очікування населення;

✓ якщо банку довіряють, то точкове таргетування дає підстави як для появи учасників ринку з песимістичними, так і оптимістичними очікуваннями, сумарний прогноз фіксував реальний показник інфляції ближче до цільового;

✓ якщо банку не довіряють, то вузький діапазон формує очікування вище таргетованого, але якщо відхилення між реальним та цільовим постійно зменшуються це формує довіру до центрального банку.

Ці міркування показують, що короткострокові витрати на вузьке таргетування інфляції компенсуються довгостроковими перевагами.

Перевіркою попередніх міркувань слугує приклад Польщі, де інфляційне таргетування запровадили у 1998 році. Згідно з емпіричними дослідженнями, в країні не спостерігалось стабільного статистичного зв'язку між грошовою базою, обліковою ставкою та інфляцією, механізм трансмісії ще був не зрозумілий для центробанку, відповідно була дуже низькою прогнозованість інфляції (особливо на періоди більше року) [8]. Проте для таргетування було взято інтервал шириною всього 0.5%. Для порівняння навіть у розвинутих країнах інтервал обирався більше 1%, а в економіках перехідного типу значно вище. Неочікуване зростання внутрішнього попиту, ріст імпорتنних цін зумовив значне відхилення від цільових показників у 1999 та 2000 рр.. Інтервал довелося розширити до 1.2%, Національний банк Польщі значно підвищив відсоткові ставки, підтримував монетарні умови жорсткими, хоча інфляція почала різко падати у 2001 році. Врешті-решт у 2001–2002 рр. це призвело до того, що інфляція була істотно нижчою від цільових показників. Хоча в світі тільки закінчувалась світова криза, Польща спромоглась втримати економічне зростання близьким до нуля. В країні вже десять років спостерігалися низькі темпи інфляції в межах 2%, лише з настанням кризи інфляція зросла до 4,2%, а зараз тримається біля 3,4% [11].

Якщо говорити про ефективність інфляційного таргетування, то найочевиднішим досягненням є стабілізація інфляції у великій групі країн (в середньому 1–3%, що відповідає їх нормативам стабільності). У своїх дослідженнях Б. Бернанке та інші [7] доводять, що цей інструмент сприяє наближенню інфляційних очікувань до рівня інфляційної цілі, знижує їх мінливість. За їх висновками знижується вплив тимчасових шоків в даних країнах, а у відкритих економіках зміна курсу менше впливає на інфляцію [9]. Хоча такий ефект, як правило, з'являється лише через кілька років після офіційного введення таргетування, країна отримує описані вигоди від довіри економічних суб'єктів до політики центробанку. З точки зору теорії раціональних очікувань це відбувається внаслідок інерційності сподівань, оптимальні рішення учасників ринку будуть враховувати публічно проголошені інфляційні цілі державних органів після того, як сформується довіра.

Проведений аналіз за допомогою VAR-моделі [7] свідчить, що таргетування інфляції спочатку спричиняє падіння темпів росту ВВП, але згодом економічний ріст нормалізується і в більшості випадків навіть перевищує показники, які могла б досягнути економіка країна, якби зазначений монетарний режим не було введено. Одночасно показники інфляції залишаються на нижчому від цільового рівня.

Відповідно до досліджень МВФ протягом останніх 20 років темпи інфляції знизилися, а обсяги приросту ВВП зросли як у країнах, що запроваджували таргетування інфляції, так і в країнах, які використовували інші методи грошово-кредитного регулювання. Однак у перших показники були кращими. Більшість країн із режимом встановлення цільового показника дотримувалася встановлених таргетів, а ріст ВВП, як правило, був вищим, ніж там, де його не запроваджували. Виходить, що країни, де застосовують таргетування інфляції, отримують низький рівень інфляції без зниження чи

істотного уповільнення темпів економічного росту. Проведений аналіз свідчить і про інші позитивні ефекти: у країнах, які почали використовувати такий режим зріс коефіцієнт інституційної незалежності (з 0.56-0.59 до 0.72-0.78); покращується співвідношення капіталу й активів банків (з 0.75 до 1); зростає чутливість до цін (з 0.35-0.44 до 0.42-0.56) [5, сс. 167-170]. Ще одним важливим аргументом на користь таргетування є те, що жодна з країн, що запровадили дану стратегію, не відмовилася від неї.

Висновки. Аналіз проблеми показав, що до переваг використання у грошово-кредитній політиці центробанку режиму таргетування інфляції відносять:

- 1) забезпечення високого рівня довіри до політики центрального банку;
- 2) зниження інфляційних очікувань;
- 3) усунення суперечностей і протиріч між цілями грошово-кредитної політики;
- 4) забезпечення достатньої гнучкості політики центрального банку;
- 5) проведення зміни цілей грошово-кредитної політики на інший рівень (інфляції, обмінного курсу, відсоткових ставок, темпів економічного зростання тощо) з меншими економічними втратами;
- 6) створення умов для збалансованого розвитку всіх секторів і галузей економіки, забезпечення її раціональної структури та високих темпів економічного зростання.

Даний інструмент дозволяє не змінювати поточну ситуацію в економіці, а направляти її подальший розвиток, формуючи сподівання учасників ринку. Нові ринкові теорії, зокрема теорія раціональних очікувань, доводять неефективність, складність проведення або навіть шкоду активної державної політики оскільки формуються негативні сподівання. Такий інструмент як таргетування дозволяє оминати вказаний конфлікт та напряму формує необхідні для центрального банку та всієї держави очікування. Порівняння його з іншими альтернативами проведення грошово-кредитної політики свідчать, що він є керованішим та оптимальнішим.

1. Дорофєєва Н., Цокол А. Таргетування інфляції у відкритій перехідній економіці // Вісник Національного банку України. – 2003. – № 11. – С. 8-13.
2. Кричевська Т. О. Перспективи прямого таргетування інфляції в Україні // Стратегія монетарної політики: проблеми вибору та застосування. – К., 2003. – С.155–165.
3. Мишкін, Фредерік С. Економіка грошей, банківської справи і фінансових ринків / Пер. з англ.: С.Панчишин та ін. – К.: Основи, 1999. – 963 с.
4. Міщенко В. І. Методологічні та методичні проблеми запровадження таргетування // Вісник Національного банку України. – 2006. – № 5. – С. 40-45.
5. Перспективи розвитку мировой экономики // Институциональное строительство. – МВФ, 2005. – Сентябрь. – 191 с.
6. Петрик О. І. Основні аспекти центрального банку за режиму інфляційного таргетування // Соціально-економічні проблеми сучасного періоду України. – Львів, 2008. – Вип. 1 (69): Фінансовий ринок України: глобалізація та євроінтеграція. – С. 188–199.
7. Bernanke B., Laubach T., Mishkin F., Posen A. Inflation Targeting: Lessons from the International Experience. – Princeton: Princeton University Press, 1999.
8. Christoffersen P.F., Wescott R.F. Is Poland Ready for Inflation Targeting? // IMF Working Paper № 41. – 1999. – March.
9. Schmidt Hebbel K., Werner A. Inflation Targeting in Brazil, Chile and Mexico: Performance, Credibility and the Exchange Rate // Working Paper of the Central Bank of Chile №171. – 2002. – June.
10. [http://www.indexmundi.com/israel/inflation_rate_\(consumer_prices\).html](http://www.indexmundi.com/israel/inflation_rate_(consumer_prices).html)
11. [http://www.indexmundi.com/poland/inflation_rate_\(consumer_prices\).html](http://www.indexmundi.com/poland/inflation_rate_(consumer_prices).html)
12. [http://www.indexmundi.com/ukraine/inflation_rate_\(consumer_prices\).html](http://www.indexmundi.com/ukraine/inflation_rate_(consumer_prices).html)

Надійшла до редколегії 12.09.11

ПРАВОВІ НОРМИ У СФЕРІ ТРАНСКОРДОННИХ БАНКРУТСТВ В МІЖНАРОДНИХ ДОГОВОРАХ

У статті наданий аналіз сучасного стану уніфікації правових норм у сфері транскордонних банкрутств. Уніфіковані норми стають частиною міжнародних договорів, що дозволяє країнам світу у процесі перегляду законодавства про банкрутство чи розробки законодавчих пропозицій щодо транскордонних банкрутств впроваджувати узгоджені правила розгляду таких справ у чинне законодавство. Приєднання країн світу до міжнародних договорів, що містять положення про транскордонні банкрутства, зменшують ризики виникнення колізій і сприяють ефективному розгляду справ про транскордонні банкрутства. Ключові слова: Гаазька конференція з міжнародного приватного права, Європейський Союз, неспроможність, міжнародний договір, транскордонні банкрутства.

Analysis of modern state in the sphere of unification of cross-border insolvency is presented in this article. Uniform norms become parts of international treaties. This gives different states in their revision of existing insolvency legislation or development of legislative proposals an instrument to implement of unified rules on how to administer bankruptcy cases in existing legislation. Signature and ratification of the international treaties which contain cross-border insolvency provisions reduces the risks of collisions and facilitates effective administration of cross-border cases in the courts. Key words: The Hague Conference on Private International Law, European Union, insolvency, international treaty, cross-border bankruptcies.

Правове регулювання відносин неспроможності, в яких присутній міжнародний елемент, набуває сьогодні нового значення. Це передусім пов'язано зі спрощенням ведення економічної діяльності за межами реєстрації суб'єкта підприємництва.

В Україні дослідження у цій досить вузькій сфері правового регулювання суспільних відносин починає знаходити своє місце у вітчизняній науці. Крім автора цієї статті наукові дослідження з питань транскордонних банкрутств проводить Ілля Новосельцев [1]. Частково це можна пояснити поки що практичною відсутністю справ про визнання іноземного підприємця – фізичної чи юридичної особи – у господарських судах України. Однак, слід зауважити, що з поширенням практики веденням підприємницької діяльності на території що-найменше кількох країн ситуація кардинально зміниться. Тому актуальність таких досліджень є очевидною.

Складність проблем, що виникають у транскордонних справах про банкрутство, полягає у досить різних підходах до регулювання відносин неспроможності у різних країнах світу. Досить часто у такій категорії справ виникають конфлікти між нормами законодавства навіть тих країн, що належать до однієї правової сім'ї [2, с. 78]. Відомо, що розбіжності у регулюванні відносин неспроможності зумовлені різним історичним шляхом становлення кожної національної правової системи, а на їх формування значною мірою впливають політичні, економічні та соціальні чинники [3, с. 79].

Сучасний стан розвитку міжнародного бізнесу зумовлює необхідність пошуку шляхів наближення систем регулювання приватноправових відносин. Тому, правова уніфікація у сьогоднішньому світі виступає природним процесом удосконалення юридичних засобів регулювання правових відносин з іноземним елементом та є перспективним напрямком розвитку сучасного міжнародного приватного права. На думку Л. П. Ануфрієвої, уніфікація приватноправових норм закладена у самій суті [4, с. 30] міжнародного приватного права.

Уніфікація відбувається переважно шляхом розробки міжнародних договорів. Одним з перших прикладів такої уніфікації може вважатися Договір про міжнародне комерційне право (*International Commercial Law Treaty*), укладений в 1889 р. у м. Монтевідео, і ратифікований країнами Латинської Америки: Болівією у 1903 р., Парагваєм у 1889 р., Перу у 1889 р. та Уругваєм у 1892 р. [5] Глава X цього договору присвячена регулюванню відносин неспроможності.

Конвенція з міжнародного приватного права 1928 р. (Кодекс Бустаманте) містила положення про неспроможність. Крім того, положення про транскордонні банкрутства знайшли своє місце й у окремих регіональних договорах, серед яких можна назвати Гаванську конвенцію

(*Havana Convention*) 1928 р. [6, с. 53] Успіх укладення і дії цих конвенцій полягав у тому, що їх учасниками були країни, які не тільки є сусідами, а й мають схожі традиції у сфері культури, політики, економіки і права при існуванні мінімальних мовних розбіжностей.

Однією з найстаріших міжнародних організацій, що провадять свою діяльність у сфері уніфікації колізійних норм, є Гаазька конференція з міжнародного приватного права (*the Hague Conference on Private International Law*), яка веде свою історію з 1893 р. Основною метою діяльності Конференції є розробка багатосторонніх договорів (конвенцій) у різних сферах міжнародного приватного права, зокрема, щодо договорів, зобов'язань, майна, довірчої власності, а також визнання і виконання іноземних судових рішень та міжнародного судового процесу [7, с. 122]. У 1925 р. під егідою Гаазької конференції з міжнародного приватного права було розроблено проект Конвенції з питань неспроможності (проект від 7 листопада 1925 р. [8, с. 8]). Хоча вона не була прийнята, але розробка цього документу практично започаткувала процес кодифікації колізійних норм у сфері банкрутства.

Гаазька конференція з міжнародного приватного права багато років тісно співпрацює з ЮНСІТРАЛ у сфері доробки Путівника для законодавчих органів з питань законодавства про неспроможність (щодо прийняття Типового закону про транскордонну неспроможність). Цей документ містить у тому числі й колізійні норми, які застосовуються у разі виникнення конфліктів норм права у транскордонних справах про банкрутство.

Донедавна одним з найпоширеніших способів оформлення уніфікованих правил з розв'язання проблем, пов'язаних з транскордонними банкрутствами, було укладення двосторонніх міжнародних договорів [9, с. 365]. Протягом минулого століття в Європі було укладено низку двосторонніх договорів, які серед іншого містили юридичні засоби розв'язання проблем, що виникають у справах про банкрутство. Це, наприклад, такі договори:

- Конвенція про територіальну юрисдикцію, банкрутство, визнання і виконання судових рішень, арбітражних рішень та нотаріальних актів з Додатковим протоколом, укладена в 1923 р. між Бельгією і Нідерландами;
- Конвенція про територіальну юрисдикцію, банкрутство і виконання судових та арбітражних рішень і визнання документів, укладена 28 березня 1925 р. між Бельгією і Голландією;
- Конвенція про банкрутство, ліквідацію компаній, врегулювання боргів та відстрочення платежів, укладена 16 липня 1969 р. між Бельгією і Австрією;
- Угода про банкрутство та реструктуризацію, укладена у 1969 р. між Німеччиною і Австрією;

➤ Конвенція про банкрутство, ліквідацію компаній та врегулювання боргів, укладена 12 липня 1977 р. між Італією і Австрією;

➤ Конвенція про територіальну юрисдикцію, банкрутство і виконання судових та арбітражних рішень і визнання документів, укладена 25 травня 1979 р. між Німеччиною і Австрією;

➤ Конвенція про територіальну юрисдикцію, визнання та виконання рішень стосовно банкрутства, укладена в 1979 р. між Францією і Австрією.

Російський учений Л. П. Ануфрієва згадує також франко-швейцарську 1869 р., франко-бельгійську 1899 р. та франко-монахську 1950 р. конвенції, в яких також містилися положення про банкрутство [8, с. 54].

В цьому контексті необхідно також назвати двосторонні договори про надання правової допомоги у цивільних справах. У справах про транскордонні банкрутства вони також стають важливим джерелом правового регулювання відповідних правових відносин. Це такі договори:

➤ Конвенція про правову допомогу, укладена в 1923 р. між Болгарією і Королівством Сербії, Хорватії та Словенії;

➤ Договір між Югославією і Бельгією про юридичну співпрацю у цивільних та комерційних справах, підписаний в Белграді 24 вересня 1971 р.;

➤ Договір між Чехословаччиною і Грецією про правову допомогу у цивільних та комерційних справах, підписаний в Афінах 22 жовтня 1980 р. (нині діє між Чеською Республікою і Грецією);

➤ Договір між Чехословаччиною і Республікою Кіпр про правову допомогу у цивільних та кримінальних справах, підписаний в Нікосії 23 квітня 1982 р. (є діючим між Чеською Республікою і Кіпром);

➤ Договір між Урядом Чехословацької Республіки і Урядом Республіки Франція про правову допомогу, визнання і виконання судових рішень у цивільних, сімейних та комерційних справах, підписаний в Парижі 10 травня 1984 р. (діє між Чеською Республікою і Францією);

➤ Договір між Чехословаччиною і Італією про правову допомогу у цивільних та кримінальних справах, підписаний у Празі 6 грудня 1985 р. (діє між Чеською Республікою і Італією);

➤ Договір між Латвією, Естонією і Литвою про правову допомогу і правове співробітництво, підписаний у Талліні 11 листопада 1992 р.;

➤ Договір між Республікою Литва і Республікою Польща про правову допомогу та правове співробітництво у цивільних, сімейних, трудових та кримінальних справах, підписаний у Варшаві 26 січня 1993 р.;

➤ Договір між Естонією і Польщею про надання правової допомоги та правове співробітництво у цивільних, трудових та кримінальних справах, підписаний у Талліні 27 листопада 1998 р.

У більшості названих та інших аналогічних договорах передбачалося взаємне визнання іноземних судових рішень. В окремих договорах передбачена прив'язка, яка для вибору застосовуваного права у разі виникнення колізії норм права різних країн, відсилає до юрисдикції доміцилія чи країни місця ведення основного бізнесу. Це має сприяти наближенню існуючих підходів та створенню умов для подальшої уніфікації законодавства про банкрутство відповідних країн.

Основною рисою двосторонніх договорів є те, що вони регулюють відносини у порівняно обмеженому правовому просторі, але, з іншої сторони, у них більш детально можуть бути виписані процедури, які найкраще відповідають намірам договірних сторін. Необхідно зазначити, що частина наведених договорів втратила силу у зв'язку з входженням країн регіону до Європейського Союзу.

Якщо двосторонні міжнародні договори регулюють відносини між двома суб'єктами міжнародного права, то з метою поширення дії узгоджених правил на більшу кількість країн окремі сподівання покладаються на розробку регіональних договорів. У сфері регулювання відносин неспроможності таких документів було розроблено і підписано небагато.

Скандинавська конвенція з питань неспроможності (*Inter-Nordic Insolvency Convention in Scandinavia*) була підписана у листопаді 1933 р. у м. Копенгагені представниками Данії, Фінляндії, Ісландії, Норвегії і Швеції [10, с. 211]. Конвенція є діючим регіональним договором у сфері регулювання відносин, пов'язаних з визнанням боржників неспроможними чи банкрутами, майно яких знаходиться на території країн – учасниць Конвенції.

Приклад зі скандинавськими країнами є яскравим підтвердженням ефективності так званої договірної уніфікації правових норм у сфері транскордонних банкрутств – сьогодні зазначена конвенція є мабуть найбільш успішним діючим регіональним договором у сфері регулювання відносин, пов'язаних з визнанням боржників неспроможними, майно яких знаходиться на території двох і більше країн [11, с. 119]. Сьогодні це є визначальним чинником створення ефективної регіональної системи міждержавного регулювання відносин неспроможності на півдні Європи.

З утворенням Європейського Союзу уніфікація законодавства у країнах цього інтеграційного угруповання держав набула нової якості. Особливо це помітно у сфері розв'язання проблем, пов'язаних із транскордонними банкрутствами. Сьогодні в ЄС діє спеціальний нормативний акт, присвячений регулюванню відносин неспроможності у транскордонних справах – це Регламент Ради ЄС 1346/2000 від 29.05.2000 р. про процедури неспроможності (*the Council Regulation 1346/2000/EC of 29 May 2000 on insolvency proceedings*) [12].

Регламент Ради 1346/2000 від 29.05.2000 р. про процедури неспроможності набув чинності 31 травня 2002 р. і став апогеєм розвитку права ЄС у сфері права банкрутства. Зазначений документ є сьогодні основним нормативним актом у цій специфічній сфері правового регулювання на території ЄС, за винятком Данії, стосовно якої він не діє.

З прийняттям цього документа було практично завершено процес уніфікації норм у сфері транскордонних банкрутств. В ньому була відображена судова практика і узагальнені теоретичні дослідження у сфері розгляду справ про транскордонні банкрутства. Регламент ЄС 1346/2000 застосовується до тих судових проваджень у транскордонній справі про банкрутство, що порушені в країнах – учасницях Конвенції, на території яких знаходиться майно або ведеться підприємницька діяльність боржника.

Багатосторонні договори (конвенції) визнаються вищими формами кооперації країн і є універсальними формами регулювання правових відносин, у тому числі щодо захисту майнових інтересів суб'єктів права різних країн через застосування процедур банкрутства. У сфері розробки та укладення таких договорів у світі сьогодні накопичений певний досвід, який може бути використаний й в Україні.

Беручи до уваги те, що міжнародні багатосторонні договори (конвенції) стають важливою частиною національного законодавства в Україні, необхідно погодитись з відомим фахівцем у сфері міжнародного приватного права А. С. Довгертом у тому, що "... перед Україною ще стоїть завдання активізувати процес приєднання до численних багатосторонніх договорів. І, насамкінець, до конвенцій, розроблених під егідою ЮНСІТРАЛ,

Міжнародного інституту уніфікації приватного права (УНІДРУА), Європейської економічної комісії (ЄЕК), Гаазької конференції з міжнародного приватного права та інших міжнародних організацій" [12, с. 156]. Певні важливі кроки у цьому напрямку вже зроблено.

1. Новосельцев І. І. Трансгосподарна неспроможність у міжнародному приватному праві: Монографія / Наук. ред. Т. В. Сліпачук. – Київ: Науково-дослідний інститут приватного права і підприємництва АПРН України, 2009. – 148 с. 2. Бірюков О. М. Гармонізація законодавства про банкрутство у різних регіонах світу / О. М. Бірюков // Митна справа. – 2008. – № 4. – С. 78–83. 3. Телюкіна М. В. Конкурсне право: Теорія і практика несостоятельности (банкротства) / М. В. Телюкіна. – М.: Дело, 2002. – 536 с. 4. Ануфриева Л. П. Международное частное право: учеб.: в 3 т. / Л. П. Ануфриева. – М.: Изд-во БЕК, 2002. – Т. 1: Общая часть. – 288 с. 5. Miguens H. J. Section 4 of the Argentine Insolvency Act and International Proceedings / Hector Jose Miguens // INSOL Intern. News Update. – 2009, May. – No. 5. 6. Insolvency Law: Possible Future Work in the Area of Insolvency Law. Proposal by the International Insolvency

International Insolvency / [S. Bufford, L. Adler, S. Brooks, M. Krieger]. – USA: Federal Judicial Center, 2001. – 170 p. 7. Попко В. В. Уніфікація норм міжнародного приватного права в рамках Гаазької конференції: монографія / В. В. Попко. – К.: Видавн.-поліграф. центр "Київський університет", 2007. – 358 с. 8. Ануфриева Л. П. Международное частное право: учеб.: 3 т. / Л. П. Ануфриева. – М.: Изд-во БЕК, 2001. – Т. 3: Трансграничные банкротства. Международный коммерческий арбитраж. Международный гражданский процесс. – 768 с. 9. Бірюков О. М. Сучасні процеси уніфікації та законодавство України про банкрутство / О. М. Бірюков // Проблеми гармонізації законодавства України з міжнародним правом: матеріали наук.-практ. конф. (Київ, 29–30 жовт. 1998 р.). – К., 1998. – С. 365–367. 10. Leonard B. Internationalisation of Insolvency and Reorganisation / Bruce Leonard // Intern. Business Lawyer. – 1996. – Vol. 24, No. 5. – P. 211. 11. Законодавство про банкрутство: зб. нормат. матеріалів і аналітичних статей / [під ред. О. М. Бірюкова]. – К.: Юстініан, 2003. – 456 с. 12. Council Regulation 1346/2000 of 29 May 2000 on Insolvency Proceedings // Official J. – 2000. – June 30. – L 160. – P. 0001–0018. 13. Довгерт А. С. Міжнародне приватне право на сучасному етапі розвитку України / А. С. Довгерт // Укр. право. – 2004. – № 4. – С. 151–163.

Надійшла до редколегії 12.09.11

О. Шпакович, канд. юрид. наук, доц.

ОСОБЛИВОСТІ КОНЦЕПЦІЙ ЄВРОПЕЙСЬКОЇ ІНТЕГРАЦІЇ

На сучасному етапі проблемі інтеграції приділяється багато уваги. З розвитком європейських інтеграційних процесів, їх поширенням на нові сфери суспільного життя, появою нових, складніших інтеграційних завдань, пов'язаних як з поглибленням інтеграції, так і з розширенням самого інтеграційного об'єднання, активізувалися спроби теоретичного осмислення феномена європейської інтеграції. У статті розглядаються наукові теорії феномена "інтеграція" в другій половині XX століття.

Currently the problem of integration is under a serious attention. With the development of European integration processes their expansion to new spheres of social life emergence of complicated tasks combined both with deepening of integration and enlargement of integration community the attempts of theoretical understanding of the phenomenon of European integration become more active. The article examines scientific theories of the phenomenon of "integration" in the second half of the 20-th century.

Починаючи з 1990-х років, інтеграційні об'єднання у всьому світі динамічно розвивались і зміцнювались. Сформувався багато блоків, що перебувають на різних рівнях інтеграційного зближення. Більшість з них проголошує своєю метою вихід на інтеграційну стадію економічної співпраці. Це, зокрема, такі угруповання, як Євросоюз, СОТ, НАФТА.

Проблеми, пов'язані з інтеграцією, досліджували, зокрема, такі вчені, як М. Ісінгарін, В. Копійка, В. Муравйов, О. Булатова, Т. Татаренко, В. Посельський, О. Картунов та інші.

Можна вважати, що "інтеграція як процес" має глобальні масштаби, а "інтеграція як відносини" формується як регіональний стан [1, с. 121].

Інтеграційні процеси в політичному, військовому і економічному житті Європи супроводжувались науковими обґрунтуваннями, які потім були оформлені як теорії і концепції щодо вивчення феномена "інтеграція".

В основу європейського будівництва було покладено, передусім, концепцію функціональної інтеграції. Основні її положення сформулював англійський соціолог Д. Мітрані, який зробив значний вклад у розвиток функціональної теорії міжнародних відносин. На відміну від класичної федералістської теорії, яка будувала свою стратегію на ідеалізованих розрахунках і готовності суспільства сприймати федерацію як необхідність інтеграційного процесу, Д. Мітрані виводив основні положення своєї концепції з реальних тенденцій і потреб міжнародних відносин у міжвоєнний період, особливо в період кризи 1930-х років. Основна ідея полягала в "запобіганні політичних розбіжностей шляхом розширення мережі міжнародних агентств, націлених на інтеграцію життєвих інтересів усіх націй" [7].

Важлива особливість функціоналізму полягала у запереченні будь-яких проявів силової політики як міждержавного, так і федеративного характеру, які могли відродити націоналістичні тенденції в тій чи іншій формі. Аналізуючи і моделюючи систему міжнародних відносин,

Д. Мітрані пропонував оперувати не поняттями, що визначають рівень розподілу влади – держава, конфедерація, федерація, а елементами менш широкого характеру, визначених потребами окремої людини. Він закликав спочатку виокремити проблеми, які необхідно вирішити для забезпечення економічного і соціального добробуту, а форма, за допомогою якої вони будуть вирішені, визначиться сама по собі. Співробітництво і взаємодія при цьому пропонувалися саме в питаннях соціально-економічного характеру, вирішення яких є актуальним для всіх країн, що, в деякій мірі, об'єктивно може стати об'єднуючим елементом. Таке функціональне співробітництво, наприклад, в галузях транспорту, охорони здоров'я або енергетики виключало необхідність попередньої розробки тієї чи іншої конституційної моделі, якогось ідеологічного підґрунтя. Ініціатива тут мала виходити, в кожному конкретному випадку, від індивідумів, приватних груп чи урядів, які самі визначили б ту чи іншу форму співробітництва [4, с. 23 – 24].

Прихильником концепції функціональної інтеграції був і французький державний діяч Ж. Монне. У своїх міркуваннях він виходив з того, що національні уряди швидше згодяться на втрату своїх суверенних прерогатив, якщо процес інтеграції буде здійснюватися поетапно й погалузеві (насамперед – в економічній сфері) відповідно до чітко визначених функцій і завдань. Створення ж реальної солідарності в тій чи іншій галузі економіки мало викликати потребу подальшої інтеграції в інших сферах і призвести, зрештою, до побудови європейської федерації. Іншими словами, на переконання Ж. Монне, досягненню політичної єдності Європи мусила передувати її реальна економічна єдність. Європейське будівництво також мало покладатися на верховенство наднаціонального права і силу компетентної та незалежної від національних урядів інституції, спроможної представляти й захищати спільні інтереси держав-членів і спільноти в цілому. Окрім того, функціональний метод передбачав

комбінацію негативної (скасування бар'єрів) і позитивної (дотримання спільної політики) форм інтеграції.

Таким чином, метод Ж. Монне вдало поєднував давню ідею федеративного наднаціонального об'єднання з прагматичним баченням конкретних економічних та політичних реалій [6, с. 31].

Міжнародні економічні організації наділені наднаціональними повноваженнями, тобто мають елемент "наднаціональності", що відрізняє їх від інших міжнародних організацій.

Термін "наднаціональний" уперше використано в установчих документах Європейського об'єднання вугілля та сталі (ЄОВС) 1951 року.

Явище наднаціональності виникає в тих випадках, коли суб'єкт міжнародного права дістає можливість зобов'язувати своїми конкретними діями (рішеннями) інших суб'єктів МП (наприклад, держави).

Ознаки наднаціональності присутні: у конфедеративних об'єднаннях (Бенілюкс), у міжнародних організаціях універсального характеру (ІКАО, ООН), в інтеграційному процесі в рамках Євросоюзу.

Наведемо деякі ознаки наднаціональності:

1. Внутрішнє право наднаціонального об'єднання стає внутрішньодержавним правом його членів.

2. Внутрішнє право наднаціонального об'єднання здійснює орган, що діє юридично непідконтрольно державам-членам і ухвалює обов'язкові рішення незалежно від негативного до них ставлення з боку однієї або кількох держав.

3. Міжнародні посадові особи, які беруть участь в органах наднаціональних об'єднань, виступають в особистій якості, а не як представники держави.

4. Рішення органи наднаціональних об'єднань ухвалюють більшістю голосів, шляхом пропорційного (зваженого) голосування і без безпосередньої участі зацікавлених країн.

Наднаціональність виступає як спосіб регулювання певної сфери життя держав, що з цією метою уклали між собою відповідну угоду. Наднаціональність, з одного боку, має функціональний характер, а з другого – самостійний, що не залежить від волі держав.

Як зазначає Ф.Джессеп, слід розмежовувати поняття "наднаціональність" і "транснаціональне право". Під другим розуміють усю сукупність правових норм, що регулюють "дії або події", які виходять за межі національних кордонів, або, точніше, – відносини міжнародного характеру, що за своїм суб'єктивно-об'єктивним складом не підпадають під дію ані міжнародного, ані внутрішньодержавного права й не можуть бути ними повністю охоплені.

Наднаціональні елементи в МЕО виникали, як правило, у сферах міжнародного співробітництва, яке стосувалося інтересів усього людства або певного територіального простору (цивілізації). Ці інтереси вимагали ухвалення таких рішень, які можна було реалізувати лише об'єднаними зусиллями. Невирішеність проблеми становила загрозу для людства (економічні кризи) і для цивілізації (локальні збройні конфлікти, порушення прав людини). Отже, наднаціонального регулювання вимагали ті проблеми, що надалі дістали назву глобальних проблем сучасності.

З формально-юридичних позицій основними ознаками наднаціональної організації можна назвати:

1. Право МЕО на втручання в питання, що належать до внутрішньої компетенції держав згідно з її конституцією.

2. Повноваження МЕО на створення з метою регулювання цих питань: правил, обов'язкових для держав-членів; механізмів контролю та примусу до дотримання цих правил.

3. Покладання широких повноважень щодо наладження контролю за дотриманням обов'язкових для держав-членів правил на непередставницькі органи, тобто міжнародних службовців.

4. Право МЕО своїми рішеннями зобов'язувати й уповноважувати фізичних та юридичних осіб держав-членів.

5. Право МЕО зобов'язувати держави-члени проти їхньої згоди, шляхом ухвалення обов'язкових рішень більшістю голосів.

Принципи наднаціонального регулювання з першого погляду суперечать основним принципам МП, але насправді суперечності не існує, якщо установчі документи передбачають можливість виходу з МЕО, тобто діє базовий принцип – свобода волі суб'єктів МП. Самі держави, вступаючи до МЕО з наднаціональними елементами регулювання, радше реалізують свої суверенні права, ніж їх втрачають. В установчих актах МЕО обмежується не весь суверенітет (механізм влади, режим, компетенція), а лише один інститут – компетенція.

Міжнародно-правове обмеження компетенції держави – це нормальна практика, що не порушує державної цілісності та незалежності.

Інтеграційні МЕО, а саме європейські співтовариства, породили такий юридичний феномен, як наднаціональність. Суть його полягає в тому, що наднаціональна організація правомочна створювати норми права, які є прямо зобов'язальними для юридичних та фізичних осіб держав-членів без звернення до їхніх національно-правових процедур імплементації. Більшість держав поки що утримується від передачі своїх повноважень наднаціональним органам або сприймає лише дуже обмежені елементи наднаціональності.

У ЄС існує суттєвіше обмеження суверенітету, це справді "наднаціональний правопорядок", але є й механізм відмови від нього, що також свідчить про непорушення основних принципів права. Останні стають базисом нової міжнародно-правової системи.

Аналіз організаційно-правового механізму функціонування співтовариств дає можливість виділити такі елементи наднаціональності ЄС:

1. Наявність в інституційному механізмі ЄС органів, що формуються з незалежних від законодавчої, виконавчої та судової влади держав-членів посадових осіб, наділених повноваженнями щодо управління процесом інтеграції.

2. Передача на основі угоди органам ЄС виключної компетенції в будь-якій сфері, що раніше належала до суверенних прерогатив держав-членів.

3. Право органів ЄС у межах наданої їм компетенції своїми актами надавати права й покладати обов'язки на органи держав-членів, їхніх фізичних та юридичних осіб безпосередньо, без санкцій національних властей.

4. Право органів держав-членів, їхніх фізичних та юридичних осіб безпосередньо зноситися з органами ЄС.

5. Право органів ЄС на заміщення держав-членів у сфері зовнішніх зносин.

6. Встановлення примату права Євросоюзу порівняно з внутрішньодержавним правом країн-членів [5].

Отже, можна стверджувати, що з ускладненням міжнародного життя, інтенсифікацією виробничих, інформаційних та комунікаційних процесів роль МЕО зростатиме й водночас зростатиме потреба в субординаційному методі регулювання.

Таким чином, елемент "наднаціональність", властивість, притаманна більшості МЕО, надає їм більше повноважень щодо ухвалення порівняно з іншими міжнародними організаціями. Суть такого юридичного феномену, як "наднаціональність" полягає в тому, що МЕО здатна створювати норми права прямої дії для юридичних та фізичних осіб держав-членів.

Другим напрямом вивчення інтеграції є неофункціоналізм. Його поява як концепції фактично пов'язана зі спробами знайти відповіді на ті питання інтеграційного процесу, на які не могли відповісти прихильники класичного федералізму. На відміну від останніх, послідовники неофункціоналізму в розбудові своєї стратегії виходили з урахування реальних тенденцій інтеграційного процесу, що дозволило виробити і втілити в життя низку важливих її елементів, а саму концепцію вивести в розряд провідних напрямів теоретичних досліджень політичної інтеграції. Аналізуючи джерела неофункціоналізму, А. Спінеллі підкреслював, що ця модель європейської інтеграції "визріла в головах тих, хто одержав великий адміністративний досвід роботи в спеціалізованих органах, яким під час Першої і Другої світових війн союзники передали адміністративне право вирішення питань, що мали спільний інтерес (розподіл сировини, підтримання національних грошових одиниць, спільне воєнне командування)" [7].

Одним із засновників неофункціональної теорії є Е. Хаас. В ранніх його працях "Динаміка міжнародних відносин" (1956 р.), "Об'єднання Європи: політичні, соціальні та економічні сили" (1958 р.), написаних під впливом реальних успіхів західноєвропейського інтеграційного процесу, були закладені базові положення неофункціонального підходу до регіональної інтеграції, що характеризувалися досить оптимістичним характером і далекосяжними завданнями.

На сучасному етапі проблеми інтеграції приділяється багато уваги. З розвитком європейських інтеграційних процесів, їх поширенням на нові сфери суспільного життя, появою нових, складніших інтеграційних завдань, пов'язаних як з поглибленням інтеграції, так і з розширенням самого інтеграційного об'єднання, активізувалися також і спроби теоретичного осмислення феномена європейської інтеграції, пошуку нових, принципово відмінних від федералістських, функціоналістських та неофункціоналістських підходів до вивчення європейської інтеграції.

Сучасні дослідники прагнуть врахувати основні прогалини федералістських, функціоналістських і неофункціоналістських досліджень європейської інтеграції й використати найбільш життєздатні та перевірені практикою положення як перелічених вище концепцій, так і категорії структурно-функціонального аналізу, системний підхід та інші дослідницькі методи сучасної соціологічної науки [7].

У світлі активних дискусій, що розгорнулися в 1990-ті роки з проблем розширення ЄС, ці теоретичні дослідження, враховуючи їх спільну позицію щодо необхідності поглиблення інтеграційних процесів як важливу запоруку не тільки ефективного розвитку, але й узагалі життєздатності Європейського Союзу, можна з певними застереженнями віднести до теоретичної школи так званого "первинного поглиблення". Цей напрям розвитку європейської інтеграції знаходить підтримку не лише в науковому середовищі, але й серед політичних кіл країн ЄС та (все частіше) серед технократичної бюрократії його наднаціональних інститутів: Європейської комісії і Європейського парламенту.

Однією з перших інтеграційних теорій, що поза зростаючою після Другої світової війни популярністю наднаціональних підходів до європейської інтеграції, визнавала життєздатність національної держави та її ролі в сучасному міжнародному житті була комунікативна теорія американського політолога К. Дойча. Проголошуючи основною метою інтеграції забезпечення миру і стабільності, К. Дойч та його прихильники пропонували

відмінні від федералістських шляхи її досягнення. В інтегрованій спільноті, вважав К. Дойч, держави не вступатимуть у фізичну боротьбу – спірні питання вирішуватимуться іншими засобами. В цьому плані інтеграція розглядалась як процес пошуку різними активними політичними групами системи колективної безпеки, в основі якого лежить такий психологічно-соціологічний фактор, як відчуття спільноти. Саме розуміння того, що вони належать до єдиної спільноти, диктує учасникам цього процесу необхідність вирішувати спільні проблеми лише шляхом мирного узгодження. Враховуючи все це, таке інтеграційне об'єднання К. Дойч пропонував назвати "плюралістичною спільнотою безпеки" [4, с. 41].

Історія доводить, що процес інтеграції може досягти успіху, а може й зазнати невдачі. Значною мірою це залежить від передумов, які існують в кожній одиниці, що інтегрує, та між ними усіма. Ці передумови К. Дойч поділяє на чотири групи: а) взаємна відповідність частин, що мають інтегрувати; б) сумісність їх цінностей; в) взаємна відповідальність; г) певний ступінь спільної ідентичності або лояльності. Всі ці групи передумов можуть взаємодіяти і посилювати одна одну [7].

Водночас К. Дойч досліджує й уточнює умови успішного розвитку інтеграційних процесів. Головними серед них є: 1) взаємна сумісність норм політичної поведінки; 2) більш високе, порівняно з сусідніми територіями, економічне зростання; 3) розширення політичних та економічних еліт; 4) різноманітність і масштабність потоку взаємної інформації; 5) передбачуваність поведінки всіх учасників.

На думку К. Дойча, цілі й умови інтеграції значною мірою визначають характер цього процесу і засоби його забезпечення. Ці засоби він знову ж поділяє на чотири групи: а) виробництво цінностей; б) розподіл цінностей; в) утримування силою; г) ідентифікація [4, с. 141].

Отже, аналіз сучасного стану розвитку європейських інтеграційних процесів неможливий без врахування історії розвитку ідеї об'єднання Європи та основних теоретичних підходів, що розвивалися протягом кількох сторіч європейської історії. Тому вивчення різних аспектів і форм існування "європейської ідеї" має важливе значення для розуміння суті всіх сучасних теорій і концепцій створення об'єднаної Європи, а також практичних заходів щодо їх реалізації. В умовах, коли в Європейському Союзі відбувається пошук стратегічних шляхів розвитку, трансформації внутрішньої структури і географічного розширення через приєднання нових членів, теоретичне визначення майбутнього Євросоюзу знову стало актуальним завданням для політичних еліт і наукових кіл.

Виникнення згаданих моделей європейської інтеграції зумовлене об'єктивною необхідністю пошуку нових шляхів інтеграційного розвитку, неможливістю подальшого географічного розширення Євросоюзу без кардинальних концептуальних змін у підходах до європейського будівництва, необхідністю формування не стільки інтеграційних моделей, скільки нової концепції, що включає обґрунтовану філософію нового Союзу, нову логіку його розвитку [4, с. 50].

Отже, країни, які бажають вступити до Європейського Союзу, мають свою історію, свій менталітет, свої традиції, свої моделі економічного розвитку. Тому в інтересах довгострокового розвитку всього європейського континенту інтеграційний процес має бути підкріплений науковими програмними підходами, у яких повинні бути окреслені як позитивні, так і негативні сторони як для країни, що бажає інтегруватися, так і для всієї Європи.

1. Булатова Е. В. Развитие межрегионального сотрудничества как основы интеграции. С. 120 – 123 // Проблемы развития внешнеэкономических связей и привлечения иностранных инвестиций: региональный аспект. Сборник научных трудов. Донецк: ДонНУ, 2004. – 894 с. 2. Дейтон Э. История европейской интеграции: историография // История европейской интеграции 1945 – 1994 / Под ред. А. С. Намазовой и Б. Эмерсон. М.: Наука – 1995. – 315 с. 3. Картунов О., Лаптев С. Західні теорії економічної та політичної інтеграції: спроби стислого аналізу // Зовнішня торгівля. – 1999. – № 3 – 4. – С. 140 – 143. 4. Копійка В. В., Шинкаренко Т. І. Європейський Союз: заснування і етапи становлення. Навч. посібник для студентів вищих навчальних закладів. – К.: Видав-

ничий Дім "Ін Юре", 2001. – 448 с. 5. Муравйов В.І. Правові засади регулювання економічних відносин Європейського Союзу з третіми країнами (теорія і практика). – К., 2002. 6. Посельський В. Європейський Союз: інституційні основи європейської інтеграції. – К.: Смолоскип, 2002. – 168 с. 7. Рябінін Є. Процеси інтеграції у ХХ столітті: основні концепції їх вивчення. – Політичний менеджмент. – 2006. – №5. – С. 122–130. 8. Шнирков О.І., Копійка В.В., Муравйов В.І. Україна – Європейський союз: економіка, політика, право. – К., 2006. 9. James A. Caporaso. Theory and method in study of international integration. – International organization, № 25 – 1971 – p. 228.

Надійшла до редколегії 12.09.11

Ю. Капіца, канд. юрид. наук

РОЗВИТОК АВТОРСЬКОГО ПРАВА І СУМІЖНИХ ПРАВ В ЄВРОПЕЙСЬКОМУ СОЮЗІ

*Розглядається узгодженість та повнота законодавства Європейського Союзу у сфері авторського права і суміжних прав з врахуванням практики його застосування. Зазначається, що для узгодженості існуючого *acquis* вважається за необхідне лише незначні коригування. Запропоновані зміни до законодавства стосуються, зокрема, уточнення строків охорони авторського права і суміжних прав, вільного користування об'єктами авторського права, діяльності організацій колективного управління тощо. Доцільним є оцінка винятків вільного користування об'єктів авторського права в Україні з врахуванням тенденцій розвитку цієї сфери регулювання в ЄС.*

*The consistency and completeness of the European Union legislation on copyright and related rights is analyzed taking into consideration the practice of its realisation. It is pointed that only small-scale changes are needed for the consistency of *acquis*. The proposals for the legislation include clarification of terms of protection of copyright and related rights, free use of the copyright objects, regulation of the activity of collective management organization etc. It is reasonable the evaluation of the free use regime of the copyright objects in Ukraine taking into consideration the tendencies of the development in that sphere in the EU.*

Законодавство Європейського Союзу у сфері авторського права і суміжних прав відноситься до пріоритетних сфер адаптації відповідно до Закону України "Про Загальнодержавну програму адаптації законодавства України до законодавства Європейського Союзу". Етапи розвитку законодавства ЄС в окремих сферах авторського права і суміжних прав та напрямки адаптації національного законодавства було розглянуто в рамках досліджень Міністерства юстиції України та НАН України з наближення законодавства України до законодавства ЄС, а також знайшло відображення у багатьох публікаціях [1]. Основні пропозиції щодо наближення національного законодавства до законодавства ЄС були враховані при підготовці проекту Закону України "Про внесення змін до деяких законодавчих актів з питань авторського права і суміжних прав" від 20.08.08.

В той же час науковим та практичним інтересом є оцінка повноти та узгодженості законодавства ЄС у сфері авторського права і суміжних прав, а також розгляд останніх ініціатив Європейської комісії з гармонізації, їх можливого впливу на законодавство України, що є метою цієї статті.

В 1985 р. Європейська Комісія опублікувала Білу книгу "Завершення внутрішнього ринку" [2] та в 1988 р. Зелену книгу "Авторське право та виклик технологій – питання авторського права, що вимагають невідкладних дій" [3], де визначила основні цілі гармонізації законодавства держав-членів у сфері авторського права і суміжних прав.

Протягом 1989 – 2001 рр. було прийнято вісім директив, що стосувалися різних аспектів охорони авторського права і суміжних прав [4] та у 2004 р. горизонтальна Директива 2004/48/ЄС про забезпечення дотримання прав інтелектуальної власності.

Гармонізація при цьому переслідувала прагматичні цілі утворення в державах-членах однакових умов для конкуренції та ліквідації бар'єрів для торгівлі та надання послуг та не передбачала загальну уніфікацію охорони майнових та немайнових прав.

Суттєвий інтерес викликає оцінка Європейською комісією стану та напрямків вдосконалення законодавства з авторського права і суміжних прав, підготовлена для покращення дієвості та узгодженості *acquis*

communautaire, забезпечення ефективного функціонування Внутрішнього ринку [5]. Розглядалася узгодженість актів ЄС щодо права на відтворення, на розповсюдження, виключення та обмеження, практика застосування існуючих директив, питання, на які не поширюється дія існуючого *acquis*.

Горизонтальні питання. Незважаючи на різні визначення права на відтворення у директивах про гармонізацію певних аспектів авторського права та суміжних прав у інформаційному суспільстві (2001/29/ЄС) та про право на прокат, право на позичку і деякі суміжні права у сфері інтелектуальної власності (92/100/ЄС), з однієї сторони, та директивах про правову охорону комп'ютерних програм (91/250/ЄС) та про правовому охорону баз даних (96/9/ЄС), вважається, що введення однакових визначень стосовно непрямої дій з відтворення могло б спричинити більш широкий спектр наслідків замість того, який передбачається, а саме з запобігання плутанини у питанні непрямого відтворення. З метою узгодженості визначень потрібні лише незначні доповнення.

Право на розповсюдження також визначається в різних директивах по-різному. Якщо директиви про охорону комп'ютерних програм й баз даних стосуються "будь-якої форми публічного розповсюдження", директива про інформаційне суспільство посиляється на "будь-яку форму публічного розповсюдження через продаж або в інший спосіб", у той час, як директива про право на прокат дає визначення права на розповсюдження як "виключного права на надання доступу для загального відома публіки способом продажу або іншим способом об'єктів...".

В той же час при практичному застосуванні якісь проблеми щодо використання зазначених визначень були відсутні, що з точки зору Єврокомісії не виправдує переробку вказаних положень.

Серед виключень та обмежень права на відтворення і права публічного сповіщення уваги потребує виключення щодо тимчасових дій з відтворення (стаття 5(1) директиви про інформаційне суспільство) стосовно випадків тимчасового або випадкового відтворення даних посередниками. Для надання діяльності посередників під час передавання мережами зв'язку юридичної певності доцільним вважається запровадити нові виклю-

чення для випадків випадкового копіювання, зокрема, шляхом узгодження положень директиви про програмне забезпечення зі статтею 5(1) директиви про інформаційне суспільство. Теж саме стосується і директиви про бази даних.

Питання вертикальної дії.

Директива про охорону комп'ютерних програм (91/250/ЄЕС) не дає чіткого визначення поняття "комп'ютерна програма". В той же час переважна кількість держав-членів впровадили на практиці цю директиву без надання чіткого визначення поняття "комп'ютерна програма". З іншого боку подібне визначення могло б не встигати за темпами технологічного розвитку. У Звіті Європейської комісії про впровадження директиви за 2000 рік [6] не зазначається жодних практичних труднощів, пов'язаних із цим питанням. У зв'язку з зазначеним доцільність внесення у текст директиви визначення поняття "комп'ютерна програма" оцінюється як сумнівна.

У зв'язку з відсутністю у директиві прямих посилок на можливість застосування щодо комп'ютерних програм права на публічне сповіщення пропонується вточнити це питання. Директива була прийнята перед Договором BOIV про авторське право. У зв'язку з тим доцільним вважається уточнення положень директиви стосовно охорони проти обходу технічних засобів з врахуванням положень статей 6(1), 6(4) директиви про інформаційне суспільство.

Директива про право на прокат (92/100/ЄЕС) зазнала кодифікації у 2006 р. (2006/115/ЄС). Вказане не призвело до змістовної зміни положень директиви та змін до директиви, внесеними директивами 93/98/ЄЕС та 2001/29/ЄС. Основні проблеми полягають у незадовільній імплементації положень директиви щодо відступу від виключного права на публічну позику. В той же час відповідно до Звіту про право на публічну позичку потреба у невідкладних діях з цього питання є відсутня.

Директива про гармонізацію строку охорони авторського права і деяких суміжних прав (93/98/ЄЕС). Аналогічно директиві про право на прокат директива була кодифікована у 2006 р. (2006/116/ЄС) без зміни її положень та змін, внесених директивою 2001/29/ЄС. Відповідно до директиви строк охорони прав авторів був встановлений до 70 років після смерті автора, а строк охорони суміжних прав – до 50 років після події, що спричинила початок такого строку.

Певні кола в ЄС закликали поширити строк охорони суміжних прав і вирівняти його зі строком охорони прав автора. З огляду на нещодавні зміни відповідно до Закону США про авторські права пропонувалося також встановити строк охорони виробників звукозаписів у 95 років. Проте, відповідно до огляду Єврокомісії не менш переконливими були також заклики до збереження існуючого становища. Так, подовжений строк охорони може призвести до зменшення вибору музики на ринку через посилення потоку прибутків від малої кількості звукозаписів, що користуються найбільшим попитом, водночас не створюючи жодних нових реальних стимулів до створення нових звукозаписів або заохочення нових інвестицій.

З точки зору Єврокомісії та з врахування громадської думки введення нових змін на цей час не є необхідними.

Певні питання виникають у зв'язку з різними строками охорони складових спільно створених музичних творів, коли, зокрема, охороняється право на текст музикальної композиції, проте термін охорони прав на музику вже сплинув. У деяких державах-членах такі твори відносять до категорії колективних творів (текст і музична композиція є різними частинами одного і того самого музичного

твору, оскільки належать до результатів індивідуальних форм творчості). Як наслідок, трапляються випадки, коли текст або музика одного і того самого музичного твору в деяких державах-членах вже набули статусу громадської власності, тоді як в інших Державах-членах (у випадку спільного авторства) такі музичні твори все ще підлягають охороні як *цілісний твір*. У зв'язку з зазначеним Європейська комісія вважає за слушне дати пояснення критеріїв обчислення строків охорони для музичної індустрії – наприклад, розглянувши перспективи запровадження норми, аналогічної встановленій для кінематографічних творів, шляхом внесення доповнення до директиви про гармонізацію строку.

Вказані пропозиції знайшли відображення у Пропозиції Єврокомісії щодо доповнення директиви 2006/116/ЄС від 16 червня 2008 р. [7]. За Пропозицією строк охорони для записаних виконавств та фонограм збільшується з 50 до 95 р. Економічні підстави для цього – можливість отримання додаткових виплат за використання записів популярних виконавців 20-х років, на які строк чинності майнових прав мав вже сплинути, а також створення умов для отримання виробниками фонограм додаткового прибутку з врахуванням зменшення продажу записів у Європі за останні 5 років на 30% та втратою з 2001 р. 22% ринку ЄС щодо фонограм.

Для музичних творів з текстом, зокрема, опер, пропонується також визначити, що строк охорони майнових прав спливає через 70 років після смерті останнього з авторів (автор лірики чи композитор) незалежно від того, визначені такі особи як співавтори чи ні.

Зазначимо, що вказані зміни мають перш за всього економічні цілі та розходяться з загальними принципами авторського права щодо обмеження строків охорони прав. Так, для однієї музики опери можливо запропонувати декілька лібрето, що фактично продовжує охорону музикального твору на необмежений строк.

Директива про правовому охорону баз даних (96/9/ЄС). Вважається за необхідне доповнити директиву положеннями, аналогічними статті 5(3)(б) директиви про інформаційне суспільство щодо дозволу для людей з обмеженими фізичними можливостями перекладати матеріали в альтернативний доступний формат без додаткових матеріальних витрат. Інакше люди з обмеженими фізичними можливостями можуть опинитися у становищі, коли законодавчо встановлене виключення, що надає їм переваги щодо більшості категорій творів, буде нівельоване через застосування охорони баз даних на тій підставі, що певний матеріал може бути класифікований та одночасно захищений як база даних та як літературний твір іншої категорії, наприклад, як енциклопедія.

Крім того вважається за доцільне вивчення питання щодо виключень стосовно дій з відтворення для бібліотек, подібних визначеним у статті 5(2)(с) директиви про інформаційне суспільство. Потребує також подальшого розгляду різнити правовий режим виключень стосовно прав використання базами даних як об'єктів авторського та права *sui generis*, які не є тотожними, що створює складнощі з використанням баз даних для навчання та наукових досліджень.

Питання, на які не поширюється дія існуючого acquis.

Одним з ключових понять авторського права є *"оригінальність"*. До цього часу поняття оригінальності не розглядалося на рівні ЄС. На нього є посилання лише у статті 1(3) директиви про охорону комп'ютерних програм, статті 6 директиви про гармонізацію строку відносно фотографій та у статті 3(1) директиви про бази даних. Теоретично відмінні одна від однієї вимоги до сту-

пеню оригінальності у державах-членах несуть потенційну небезпеку встановлення бар'єрів для внутрішньої торгівлі у ЄС. На практиці, однак, переконливих свідчень на користь цього немає. Отже, за думкою Єврокомісії дії законотворчого характеру на цьому етапі не видаються необхідними.

Інше питання, що обговорюється, – чи є необхідною гармонізація поняття *право власності* відносно результатів творчості. В середині ЄС існують різні концепції відносно права власності. Однак, до цього часу не було потреби в гармонізації, оскільки (попри різні концепції) фактичне визнання права власності на практиці дуже часто відбувається практично в однаковий спосіб в усіх державах-членах. В той же час з точки зору функціонування внутрішнього ринку ЄС найбільш значна невизначеність щодо права власності виникає через різницю стосовно права власності на результати творчості, створені в ході використання найманої праці. У цьому відношенні держави-члени притримуються досить відмінних одна від одної точок зору на потребу в гармонізації, та часто вказують на складні політичні питання, що постають при узгодженні єдиної лінії поведінки. Видається слушним, за думкою Єврокомісії, проаналізувати це питання далі, й зокрема, визначити конкретні ситуації, в яких гармонізація може принести додаткову вигоду та вирішити потреби внутрішнього ринку.

У законодавстві ЄС ще й досі нема визначення терміну "*публіка*" у контексті права публічного сповіщення. Також це поняття не було чітко визначено на міжнародному рівні, хоча у Бернській конвенції та угодах ВОІВ воно використовується. В той же час, виходячи з відсутності проблем використання цього поняття та тим, що за повсякденним значенням цього слова, поняття "*публіка*" не охоплює безпосереднє родинне коло та найближчих знайомих, ЄК вважає, що немає потреби переглядати існуючу до цього практику, а термін "*публіка*" повинен залишитись питанням, яке регулюється законодавством і судовою практикою окремих країн.

Серед невирішених питань охорони авторським правом та суміжними правами ЄК визначає різні критерії надання правової охорони авторам, виконавцям, виробникам фонограм за Бернською та Римською конвенціями стосовно громадянства, першого оприлюднення та першого звукозапису. Можливість обирати між різними критеріями продовжує існувати у відповідності до Договору TRIPS та Договору ВОІВ про виконання і фонограми. В результаті та за відсутності законодавства в Європейському Союзі у цьому відношенні існує розмаїття правил відносно *точки дотику* серед держав-членів ЄС як щодо виробників звукозаписів, так і відносно організації мовлення. Розбіжність національних правил означає, що охорона для них відрізняється залежно від Держави-члена ЄС. З огляду на негативні наслідки цієї ситуації для належного функціонування Внутрішнього ринку ЄК вважає за необхідне досягти узгодженого підходу для таких точок дотику, тобто гармонізувати їх в *acquis communautaire* для охорони виробників звукозаписів та організацій мовлення.

Охорона *моральних прав* автора ще не гармонізована у ЄС. Хоча розбіжності в охороні моральних прав автора існують в державах-членах, у традиційному (аналоговому) середовищі ще не було свідчень того, що це могло б справити якийсь негативний вплив на належне функціонування внутрішнього ринку ЄС. У цифровому середовищі різний підхід до моральних прав теоретично може зашкодити належному функціонуванню внутрішнього ринку ЄС, якщо зміст твору проходить по мережах зв'язку й використовується за кордоном. Однак, на прак-

тиці не існує свідчень, що не урегульованість цього питання на рівні ЄС якось впливає на добре функціонування внутрішнього ринку ЄС. Тобто можна стверджувати про відсутність явної потреби у гармонізації сфери охорони моральних прав автора в межах ЄС тепер.

Одне з питань, що обговорюються в ЄС, – перехід від *вичерпання авторського права* і суміжних прав на рівні ЄС до принципу міжнародного вичерпання прав.

З точки зору ЄК будь-яке коригування має відбуватися у ширшому контексті авторського права та прав на промислову власність. Зміна режиму вичерпання для авторського права дасть лише незначний ефект, оскільки багато видів товарів є об'єктами декілька прав інтелектуальної власності. У цьому відношенні варто звернути увагу на те, що аналіз режиму вичерпання права у сфері торговельних марок досі не надав жодних нових доказів на користь внесення змін до нього. Натомість були зроблені майже протилежні висновки. Без схожості ринкових умов на міжнародному рівні, ефект може бути спотворений відмінностями в умовах підприємництва в різних країнах – такими, як вартість робочої сили. Оскільки нема жодних змін відносно умов на ринку або інших чинників, що заважають торгівлі на міжнародному рівні, при закріпленні цього правового режиму на міжнародному рівні особи, що мають авторське право і суміжні права в ЄС можуть зіткнутись із невідгідним конкурентним становищем. З огляду на вищезазначене не видається доречним запропонувати на цьому етапі змінити режим вичерпання авторського права.

Останні ініціативи Європейської комісії включають аналіз застосування Рекомендацій з управління онлайн правами на музикальні твори [8], обговорення можливостей гармонізації зборів за приватне копіювання творів [9], а також обговорення існуючих винятків щодо доступу, зберігання та розповсюдження інформації за допомогою електронних засобів передачі інформації з урахуванням практики їх застосування та впливу інформаційних технологій [10].

Так, документ ЄК "Авторські права в економіці на основі знань" пропонує для обговорення запитання стосовно винятків з авторських прав для бібліотек і архівів; винятки, що дозволяють розповсюджувати інформацію у зв'язку з навчанням і науковими дослідженнями; винятки для людей з обмеженими фізичними можливостями; можливих винятків для інформації, створеної користувачами.

Основні питання стосуються, чи необхідно заохочувати або зобов'язувати укладати договори між особами, що мають авторське право і користувачами для запровадження винятків з авторських прав? Чи необхідно заохочувати або зобов'язувати укладати договори між такими особами і користувачами для вирішення інших питань, на які не поширюються винятки з авторських прав? Чи відповідає перелік необов'язкових обмежень можливостям обміну інформацією через мережу "Інтернет" і основним економічним і соціальним вимогам? Чи необхідно забезпечити обов'язковість певних винятків для того, щоб забезпечити їх кращу юридичну визначеність і поліпшити захист користувачів, яких стосуються винятки? Якщо так, то яких винятків?

Щодо бібліотек основні питання пов'язані з межами, в яких бібліотеки можуть копіювати на електронні носії матеріали, що зберігаються у бібліотеках та передавати копії у вигляді електронних документів споживачам. Чи повинні бути на рівні ЄС уточнено виняток щодо зміни форми подання інформації або щодо кількості копій, коли відтворення необхідне для зберігання інформаційних матеріалів у бібліотеках. Які правові засоби

мають застосовуватися для використання творів невідомих авторів, наприклад фотографій, аудіо, відеозаписів, що зберігаються у бібліотеках, музеях та архівах.

Для використання інформації для людей з обмеженими фізичними можливостями, перетворення інформації у форму, зручну для таких людей (наприклад, з використанням шрифту Брайля, великого шрифту, звукозаписів книг, потребують обговорення питання про відсутність сплати кошти за таке використання, враховуючи різну практику з цього питання держав-членів, а також щодо категорій людей з обмеженими фізичними можливостями, які можуть використовувати такі винятки.

В державах-членах різною є практика використання творів для цілей навчання та наукових досліджень, зокрема з використання дистанційного доступу до інформаційних ресурсів, що потребує подальшого обговорення та визначення питань, необхідних для вирішення на рівні ЄС. Крім того потребує обговорення правовий режим інформації, створеної користувачами, зокрема, текстів, відео зображень, фільмів, а також питання використання існуючих творів, захищених авторським правом, для створення нових або похідних творів.

Висновки. Враховуючи наведене, за оцінками Європейської комісії для узгодженості існуючого *acquis* видаються необхідними лише незначні коригування. Запропоновані зміни до законодавства стосуються незначної кількості питань, зокрема, щодо уточнення строків охорони для спільно написаних музичних творів, використання баз даних особами з обмеженими фізичними можливостями, точок "дотику". Стосовно подальшої гармонізації: наступні законодавчі дії на рівні Європейського Співтовариства вважаються переважно непотрібними.

Документ ЄК "Авторські права в економіці на основі знань" стосується уточнень законодавства стосовно певних винятків та не передбачає суцільний перегляд відповідних актів ЄС. Інші питання (збори за приватне копіювання тощо) знаходяться у стадії обговорення.

Таким чином можливо зазначити, що аналіз діючого законодавства ЄС та нових ініціатив Єврокомісії на цьому етапі не призводить до необхідності перегляду змін до актів України у сфері авторського права і суміжних прав, визначених, зокрема, у доповіді Кабінету Міністрів України щодо стану адаптації законодавства України до законодавства Європейського Союзу [11].

В той же час доцільним є розгляд практики застосування Закону України "Про авторське право і суміжні права" стосовно винятків вільного користування та оцінка проблематики, існуючої у цій сфері в Україні у порівнянні з Європейським Союзом.

1. Право інтелектуальної власності Європейського Союзу та законодавство України / За редакцією Ю.М. Капіци: кол. авторів: Ю.М. Капіца, С.К. Ступак, В.П. Воробйов та інш. – К.: Видавничий Дім "Слово", 2006. – 1104 с., Капіца Ю. Ступак С. Право слідування в Європейському Союзі та Україні// Підприємництво, господарство і право. – 2006. – № 10. – С. 3-6, Капіца Ю., Ступак С. Авторське право та суміжні права в інформаційному суспільстві //Юридична Україна. – 2006. – № 8. – С. 8 – 12 тощо. 2. COM(85)310 final, point 149. 3. Green Paper "Copyright and the Challenge of Technology", COM (88) 172 final, 10.11.1988. 4. 89/552/EEC, 91/250/EEC, 92/100/EEC, 93/83/EEC, 93/98/EEC, 96/9/EC, 2001/29/EC, 2001/84/EC. 5. Commission Staff Working Paper on the review of the EC legal framework in the field of copyright and related rights / Brussels. 19.7.2004.SEC (2004) 995. 6. Report from the Commission to the Council, the European Parliament and the Economic and Social Committee on the implementation and effects of Directive 91/250/EEC on the legal protection of computer programs. 10.04.2000. COM(2000) 199 final. 7. Proposal for a European Parliament and Council Directive amending Directive 2006/116/EC of the European Parliament and of the Council on the term of protection of copyright and related rights. Brussels, 16.7.2008. – COM(2008) 464 final. 8. Commission Recommendation of 18 May 2005 on collective cross-border management of copyright and related rights for legitimate online music services// Official Journal L 276/54. – 21.10.2005. 9. ROADMAP. Fair compensation for private copying: copyright levies reform. – 2006/MARKT/008. 10. Green Paper "Copyright in the Knowledge Economy". – Brussels, COM(2008) 466/3. 11. Огляд стану адаптації законодавства України до *acquis communautaire*. Державний департамент адаптації законодавства. – К.: ВД "Професіонал", 2007. – 543 с.

Надійшла до редколегії 12.09.11

О. Святун, канд. юрид. наук, О. Святун, здобувач

КОНСУЛЬСЬКИЙ ЗАХИСТ ГРОМАДЯН ЄВРОПЕЙСЬКОГО СОЮЗУ В ТРЕТІХ КРАЇНАХ

У статті аналізуються теоретичні та практичні аспекти консульського захисту громадян ЄС в третіх країнах. Спеціальна увага приділена визначенню напрямків діяльності Європейського Союзу щодо підвищення ефективності захисту своїх громадян закордоном, а також тенденції розвитку нормативно-правової бази ЄС в цій сфері, зважаючи на перспективи набуття чинності Лісабонським договором 2007 р.

Theoretical and practical aspects of consular protection of EU citizens in third countries are being analyzed in this article. Special attention is paid to determination of EU actions for reinforcing this protection and also to identification of current trends of EU legal basis development taking into account the possible coming into force of the Treaty of Lisbon.

У контексті євроатлантичних амбіцій нашої держави розуміння інтеграційних процесів, що проходять на західних українських кордонах, набуває першочергової ваги. На думку експертів, Лісабонський договір 2007 року є нічим іншим як спробою повного перегляду правових засад Європейського Союзу, котрий за незначний історичний період розрісся з шести у 1957 році до двадцяти семи держав-членів у 2005-му. Змінюється й сам ЄС, його склад, розміри, прагнення й вага у сучасному світі. Не залишається позаду зі своєю еволюцією й світ. ЄС, який ще у Маастрихтському Договорі 1992 року окреслив юридичний статус свого громадянина (стаття 17 Консолідованого Договору ЄС), продовжує активно вживати заходів із захисту за кордоном прав та інтересів своїх фізичних та юридичних осіб. Спробуємо у цій статті розглянути головні тенденції розвитку та перспективи пода-

льшої трансформації і еволюції консульського захисту громадян Європейського Союзу в третіх країнах.

Проблема дипломатичного та консульського захисту громадян за кордоном достатньо детально розроблена в працях відомих вітчизняних та російських вчених. Дослідженню теорії та практики проблеми, що розглядається, присвячені праці А.Х. Абашидзе, І.П. Блищенко, Г.В. Бобильова, Н.І. Буга, І.Г. Зубкова, В.А. Василенка, Л.Н. Галенської, А.І. Горлової, В.Н. Дурденевського, В.А. Зоріна, В.А. Карташкіна, Ю.М. Колосова, Н. Крилова, І.І. Лукашука, С.Ю. Люсіна, Л.А. Моджорян, А.В. Павлова, Н.І. Петренка, В.І. Попова, К.К. Сандровського, Ю.М. Смірнова, Н.А. Ушакова та інших. Крім цього, ця тематика неодноразово ставала предметом досліджень закордонних вчених-міжнародників, перед усім, А. Брауера, Е. Борчарда, Л. Брайерлі, А. Гарнера, Л. Лі, Дж. Кутберта, Б. Реїлі, Ч. Вісера, Д. Анцилотті, Я. Броу-

© Святун О., Святун О., 2011

нлі, А. В. Булмерінка, А. Фердросса, Й. Рофтопоула, М. Циммермана, Э.Х. Аречаги, Л. Нойманна та інших.

Право на дипломатичний та консульський захист є одним із принципових положень міжнародного права. Однією з функцій дипломатичної місії та консульських установ кожної держави є захист інтересів своїх громадян, які перебувають в іншій державі, в межах передбачених міжнародним правом. Зокрема, це закріплено у ст. 3 Віденської конвенції про дипломатичні зносини 1961 р. та ст. 5 Віденської конвенції про консульські зносини 1963 р.

У ст. 1 *Проекту статей про дипломатичний захист*, підготовленого Комісією міжнародного права у 2006 р., дипломатичний захист визначається як притягнення однією державою до відповідальності іншу державу, завдяки дипломатичним акціям та іншим засобам мирного вирішення спору, за шкоду, заподіяну неправомірними, з точки зору міжнародного права, діями іншої держави по відношенню до громадян або юридичних осіб першої держави, з огляду на реалізацію такої відповідальності. Він може включати консульський захист, переговори з іншою державою, політичний та економічний тиск, судові або арбітражні провадження та інші форми мирного вирішення спорів [1].

З іншого боку, консульський захист є більш вузьким поняттям і полягає, як правило, у наданні сприяння власним громадянам, кораблям та повітряним суднам за кордоном завдяки діяльності консульських установ. До такої діяльності, зокрема, відносять видачу документів про посвідчення особи, вчинення нотаріальних дій та актів громадянського стану, забезпечення інтересів громадян у питаннях спадщини, опіки та піклування, представництво у суді, передачу документів та виконання запитів у правовій допомозі.

Технічно дипломатичний захист громадян може бути реалізований виключно урядом тієї держави, до якої належить постраждала особа. Враховуючи цю обставину, за поширеною точкою зору вимога про відшкодування завданої шкоди може бути висунута лише державою. Беручи це до уваги, можна зробити висновок, що в рамках Європейського Союзу фактично йдеться про право громадян ЄС на консульський захист через консульські установи держав-членів за кордоном. Із посиланням на дипломатичні місії необхідно враховувати, що останні мають повноваження вчиняти консульські дії [2].

Право на дипломатичний і консульський захист громадян ЄС в третіх країнах набуває великої актуальності, зважаючи на значне збільшення кількості подорожей громадян держав-членів до третіх країн, а також на все більшу кількість тих осіб, які облаштовують свою домівку поза межами Європейського Союзу. Проблема забезпечення належного рівня консульського захисту полягає в тому, що не всі держави-члени мають постійне дипломатичне представництво у третіх країнах.

Наразі лише в трьох державах світу існують представництва всіх держав-членів ЄС: КНР, Російська Федерація та США, а в 107 з 167 третіх країн представлений максимум десять держав-членів. Така ситуація особливої гостроти набула наприкінці 2004 р., коли у Південно-Східній Азії вирувало цунамі, де більшість держав-членів не мали своїх дипломатичних представництв. Зокрема, у Таїланді існують представництва 17 держав-членів, в Шрі-Ланці – 6, в Брунеї – 3. У липні 2006 р. відбувся збройний конфлікт між Ізраїлем та Ліваном, тоді перед ЄС знову постало питання про те, що не всі держави-члени мали в цьому регіоні постійне представництво. У червні 2006 р. Рада ЄС підготувала доповідь Європейській Раді. В ній закріплювалася по-

зиція, що присутність ЄС у формі Делегацій Європейської Комісії забезпечується у тих країнах, де кількість представництв держав-членів іноді є дуже обмеженою. Незважаючи на те, що Делегації не наділені консульськими функціями, вони можуть залучатися до координації спільних зусиль.

При цьому слід відзначити, що існуючі правова база права ЄС у галузі дипломатичного та консульського захисту не врегульовує в повній мірі всі можливі правовідносини.

До таких джерел в першу чергу треба віднести ст. 20 *Договору про заснування Європейського співтовариства* [3]. Згідно з нею, якщо громадянин Союзу перебуває в третій країні, де держава-член, громадянином якої він є, не має посольства або консульського пункту, він має право на захист з боку органів влади держав-членів, які мають представництва в цьому місці, на умовах однакових з громадянами цієї держави. Держави-члени приймають необхідні положення та вступають між собою у міжнародні переговори, необхідні для забезпечення цього захисту.

Таке саме положення було згодом закріплене у ст. 46 *Хартії основних прав Європейського Союзу* [4].

На виконання ст. 20 Договору 19 грудня 1995 р. Рада прийняла *Рішення стосовно захисту громадян Європейського Союзу дипломатичними та консульськими представництвами (95/553/EC)* [5], в якому встановлюються випадки та умови, коли захист громадянину ЄС може бути наданий.

Відповідно до положень цього Рішення для того, щоб користуватися перевагами, передбаченими ним, необхідно виконати наступні умови:

- особа повинна бути громадянином однієї з держав-членів Європейського Союзу;
- ця особа повинна перебувати в країні, яка не входить до Європейського Союзу;
- у країні перебування цієї особи повинно бути відсутнє посольство або консульство держави її громадянства.

Якщо ці умови виконані, єдине що повинна зробити особа для отримання захисту відповідно до положень Договору про заснування Європейського співтовариства, це довести наявність громадянства однієї з держав-членів ЄС, шляхом надання паспорта або іншого документу, що посвідчує особу.

Відповідно до ст. 5 Рішення 95/553/EC захист включає такі випадки:

- (а) допомога у разі смерті;
- (б) допомога у разі серйозного нещасного випадку або серйозної хвороби;
- (в) допомога у разі арешту або затримання;
- (г) допомога жертвам тяжкого злочину;
- (д) сприяння та репатріація громадян Союзу, які перебувають у важкому становищі.

Крім того, дипломатичні представництва та консульські агенти держав-членів, які працюють в третій країні, в межах своїх повноважень, можуть прийти на допомогу в інших випадках. Будь-яке сприяння та вся інформація або повідомлення родичам, друзям, лікарям, працедарцям в державі-члені постійного проживання здійснюється посольством або консульством, до якого громадянин ЄС звернувся, через міністерство закордонних справ держави громадянства цієї особи.

У випадку нещасного випадку або серйозної хвороби особа може звернутися до посольства або консульства з проханням повідомити про свій стан родичам. По можливості особу можуть відвідувати та надавати консультації для забезпечення того, що особа отримує

відповідне медичне обслуговування. У випадку, якщо стан здоров'я громадянина ЄС вимагає медичної евакуації, на це необхідно отримати чітко визначене погодження з боку органів влади відповідної держави-члена, громадянином якої ця людина є.

У випадку, коли особа стає жертвою насильства або злочину, посольство або консульство надає необхідну інформацію щодо можливості отримання медичної допомоги та відповідної юридичної консультації. Зокрема, громадянин може отримати консультацію про те, як подати заяву до відповідних органів поліції, а в разі необхідності особі може бути надане сприяння щодо подання такої заяви. У випадку, коли в третій державі існує схема отримання компенсації, громадянину надається консультація стосовно процедури подання заяви на таку компенсацію.

У випадку, коли громадянин заарештований або затриманий, після отримання посольством або консульством повідомлення про це, за бажанням громадянина останні інформують національні органи влади. У разі такої можливості, представник посольства або консульства відвідує затриману особу. Посольство або консульство здійснює нагляд за умовами утримання громадянина, а також забезпечує, щоб особа була відповідним чином поінформована про свої права по відношенню до національних органів влади.

Якщо особа загубила свої документи або їх вкрали, громадянину необхідно подати підтвердження свого громадянства та посвідчення особи, що підтверджується національними органами влади. Така особа може отримати від посольства або консульства Проїзний документ Європейського Союзу, який надає можливість повернутися на Батьківщину. Його видання є предметом попереднього дозволу з боку національних органів влади.

Допомога та репатріація у випадку важкого стану також може надаватися з боку посольства або консульства. Вони сприяють отриманню коштів з приватних джерел. Як виняток, може бути надана позика в обмін на заставу. У випадку, якщо жодних коштів немає або якщо всі інші ресурси вичерпані, за наявності погодження від міністерства закордонних справ держави походження громадянина, особа може бути повернена на батьківщину, до найближчого посольства або консульства шляхом надання позики з державних фондів після підписання документа, який містить зобов'язання про відшкодування цих витрат уряду держави свого громадянства. Крім того, відшкодуванню підлягають кошти виділені на харчування та обов'язкові витрати протягом подорожі. Як виняток, за явно вираженої згоди з боку національних органів влади держави громадянства взяти на себе зобов'язання по репатріації громадянина, також від його імені можуть бути повернуті кошти за перевищення ліміту багажу. Зокрема, якщо репатріації за державний коштом підлягає громадянин Ірландії, Нідерландів, Португалії або Великобританії, у нього вилучається закордонний паспорт, який передається до міністерства закордонних справ держави громадянства такої особи. Міністерство повертає паспорт громадянину лише у випадку відшкодування позики.

У випадку смерті особи – дипломатична або консульська місія повідомляє органам влади держави громадянина, а останні інформують близьких померлої особи. За згоди родичів дипломатична або консульська місія надає допомогу в отриманні свідоцтва про смерть та вчиняє необхідні дії щодо поховання, кремації або репатріації останків до країни постійного проживання.

У праві ЄС визначені випадки, коли допомога громадянину ЄС дипломатичними та консульськими

установами не надається. Зокрема, допомога не надається, якщо її вже надало або надає посольство або консульство держави громадянства особи, яке є в межах досяжності для цієї особи. Посольство або консульство не сплачує рахунки (за готель, ресторан, лікарню тощо), крім певних витрат та лише за надзвичайної необхідності. Крім того, не сплачуються авіаквитки для повернення на батьківщину і не робиться бронювання цих квитків (крім випадку процедури репатріації, через уповноважені органи держави громадянства особи). Дипломатичні та консульські установи не надають прямої правової допомоги і не втручаються в судові процеси.

Друге *Рішення (96/409/PESC) від 25 червня 1996 р.* стосується дії Спеціальних документів для подорожей загального зразка, які надаються у випадках необхідності дипломатичними та консульськими службами держав-членів громадянам ЄС.

У листопаді 2006 р. Комісія ЄС презентувала *Зелену книгу [9]*, яка була безпосередньо присвячена проблемі дипломатичного та консульського захисту громадян Союзу в третіх країнах. У цьому документі Комісія відмічає, що не зважаючи на те, що право на дипломатичний та консульський захист для громадян держав-членів було закріплено ще за 11 років до того, соціологічне опитування, проведене у середині 2006 р.,⁶ засвідчило про необізнаність громадян у своїх правах і в той же час про їх високі очікування від Європи в цій сфері. Також було виявлено, що половина людей, які мешкають в Союзі, планують подорожувати до третіх країн протягом наступних трьох років і що лише 23 % з них заявили про те, що їм відомо про можливості, закріплені у статті 20 Договору про Європейське Співтовариство. У той же час 17 % осіб вважають, що вони можуть звернутися за захистом до делегацій Комісії. Ураховуючи вищезазначене, Комісія запропонувала цілу низку дій щодо проведення інформаційної компанії серед громадян ЄС.

Крім того, Комісія виступила з пропозицією друкувати текст ст. 20 Договору про Європейське Співтовариство у закордонних паспортах. Ця пропозиція набула юридичного закріплення у *Рекомендації Комісії від 5 грудня 2007 р. про відображення тексту ст. 20 Договору про заснування Європейського Співтовариства у паспортах (2008/355/EC) [11]*. У ній міститься пропозиція державам-членам відображати перше речення ст. 20 Договору про заснування Європейського Співтовариства, а також посилання на веб-сайт ЄС (<http://ec.europa.eu/consularprotection>) у паспортах, виданих після 1 липня 2009 р. Що ж стосується паспортів, виданих до 1 липня 2009 р., до них державам-членам рекомендується вносити наклейку з вищезазначеною інформацією. Очікується, що через 18 місяців після публікації Рекомендації держави-члени нададуть Комісії повідомлення про вжиті заходи щодо реалізації положень цього документу.

Ще одна проблема, яка стоїть на порядку денному перед Європейським Союзом – це визначення сфери поширення захисту для громадян. Зважаючи на те, що процедура надання захисту не є уніфікованою серед держав-членів ЄС, сфера дії та юридична сила положень ст. 20 Договору про заснування Європейського Співтовариства може відрізнятись. Наприклад, лише деякі держави-члени визнають право оскаржувати відмову у наданні консульському захисту.

Ураховуючи вищезгадане, у грудні 2007 р. Комісія прийняла План дій на 2007 – 2009 рр. "Ефективний консульський захист в третіх країнах: внесок Європей-

⁶ Eurobarometer # 188. July 2006.

ського Союзу" [10], в якому визначаються наступні напрямки діяльності Союзу у цій сфері:

1. захист громадян ЄС, які працюють або мешкають в третіх країнах.

Своїм Рішенням 88/384/ЕЕС щодо запровадження процедури попередніх повідомлень та консультацій з питань міграційної політики по відношенню до країн-членів Комісія запровадила процедуру проведення консультацій між державами-членами, спрямованими на сприяння включенню максимальної кількості спільних положень до двосторонніх угод та покращення захисту громадян ЄС, які працюють та мешкають в третіх країнах. Таким чином, положення про захист громадян ЄС повинні бути включені до двосторонніх угод, які укладаються з третіми країнами, з метою забезпечення такого захисту, відповідно до положень ст. 20 Договору про застосування Європейського Співтовариства.

2. захист членів сімей громадян ЄС, які не є громадянами держави-члена.

Потреба у спільному захисті для громадян та членів їх сімей виникла під час військових дій в Лівані у липні 2006 р. Тоді відбувалася евакуація та репатріація через територію Кіпру членів сімей тих громадян ЄС, дипломатичні представництва яких були відсутні. У зв'язку з цим в рамках ЄС була усвідомлена необхідність поширити консульський захист на членів сімей громадян Європейського Союзу, які є громадянами третіх держав, шляхом внесення змін до Рішення 95/553/ЄС.

3. ідентифікація та репатріація останків.

В наслідок трагедії в Таїланді наприкінці 2004 р у зв'язку із цунамі, неабиякого розголосу набула проблема про ідентифікацію та репатріацію останків загиблих осіб. Місцеві органи влади в третіх країнах можуть вимагати виконання цілої низки формальностей – наприклад, отримання свідоцтва про смерть, яке видається консульським органом, або документів від органів охорони здоров'я чи поліції, які засвідчують факт та причини смерті, відповідність певним санітарним вимогам щодо труни або засвідчений переклад адміністративних документів. Зважаючи на це, родини жертв стикаються із складними процедурами та витратами на репатріацію.

Деякі держави-члени ЄС приєдналися до Конвенції Ради Європи про передачу тіл померлих осіб від 26 жовтня 1973 р., метою якої є спрощення адміністративних норм та правил з репатріації останків. Однак, цей міжнародний договір надає державам-членам багато повноважень діяти відповідно до власного законодавства. Зважаючи на це, в Європейському Союзі вже неодноразово робилися пропозиції про необхідність заохочення все більшої кількості держав-членів приєднатися до вищезазначеної Конвенції. Одночасно у короткострокових планах передбачається внесення доповнень до Рішення 95/553/ЄС з метою включення до нього положень про ідентифікацію та репатріацію останків. У довгостроковому масштабі в ЄС пропонується спростити процедури з репатріації останків, заснувати Європейську компенсаційну систему, враховуючи вартість транспортування тіл померлих осіб, а також заохочувати науково-дослідницьку діяльність щодо запровадження засобів проведення аналізів на ДНК та надавати підтримку деяким європейським лабораторіям, які спеціалізуються на ідентифікації особи жертв.

4. спрощення процедури отримання фінансової допомоги.

Аналіз Рішення 95/553/ЄС свідчить про складність процедури повернення витрат та позик, наданих громадянам, які перебувають у важкому становищі, оскільки заявник повинен отримати дозвіл від держави-члена,

громадянином якої він є, та підписати документ про зобов'язання повернути позику. На вимогу держави, яка надає допомогу, вищезазначена держава-член відшкодовує всі витрати, а громадянин відшкодовує їх своїй власній державі. Громадян деяких держав-членів можуть попросити залишити свій паспорт в якості гарантії державі, яка надає допомогу. Можливим розв'язанням цієї проблеми має стати централізація обробки всіх справ в спільній установі в третій країні, в такий спосіб відбувається спрощення адміністративних кроків, передбачених у Рішенні 95/553/ЄС.

Вищезазначені напрями діяльності набувають особливої актуальності у випадку, якщо консульської допомоги потребують великі групи людей внаслідок стихійного лиха, епідемій, терористичних актів або військових конфліктів. Тоді виникає потреба у рівному поділі завдань між державами-членами, якщо виникає необхідність у наданні допомоги або репатріації значної кількості громадян іншої держави-члена, яка не має свого дипломатичного представництва на місці.

Серед держав-членів ЄС отримала поширення концепція "*керівної держави*". Це є новою формою консульського співробітництва, яке полягає в тому, що одна чи більше держав-членів призначаються як "керівна держава" в третій країні для забезпечення захисту громадян Союзу від імені іншої держави-члена. У разі евакуації, "керівна держава" є відповідальною за евакуацію всіх громадян Союзу до безпечного місця. Цей підхід вважається позитивним кроком щодо посилення консульського співробітництва та покращення захисту громадян ЄС під час кризових ситуацій в третіх країнах, де існують представництва лише декількох держав-членів.

Ще один із засобів подолання цієї проблеми був запропонований у Доповіді Барн'є [6] та підтверджено у Повідомленні Комісії від 29 червня 2006 р. [6]. Тоді пропонувалося запровадити систему спільних консульських установ. Це могло б допомогти раціоналізувати функції та заощадити кошти, які витрачаються на діяльність дипломатичних та консульських представництв держав-членів.

Передбачається, що залежно від країн та наявності місій держав такі спільні установи можуть бути розташовані в приміщеннях різних представництвах та посольствах або в лише в одному. Крім того, існує варіант, що такі установи будуть працювати при Делегаціях Європейської Комісії. У своїй доповіді Мішель Барн'є виступав з пропозицією перші подібні установи запровадити в чотирьох регіонах: Карибському басейні, на Балканах, країнах Індійського океану та Західної Африки, зважаючи на значну кількість європейських туристів, які перебувають в цих країнах, досить незначної кількості дипломатичних представництв держав-членів та присутності делегацій Комісії, які могли б надати відповідну допомогу. З метою досягнення позитивного результату діяльності цих установ, передбачається, що держави-члени розроблятимуть та поширюватимуть інформацію між громадянами стосовно низки правил заснування та делегування повноважень таким спільним установам в кожній третій країні, а також заохочувати своїх громадян добровільно реєструватися (ставати на облік) в таких установах, що, у випадку необхідності, полегшує рятувальні операції. На довгострокову перспективу планується надати спільним консульським установам повноваження щодо вчинення консульських функцій, зокрема щодо видачі віз або легалізації документів.

Ще одна проблема, яка стоїть перед Європейським Союзом на шляху ефективного консульського захисту своїх громадян в третіх країнах – це отримання на це

згоди від цих третіх країн, оскільки це є загальним правом міжнародного права. У зв'язку з цим держави-члени повинні розпочати про це двосторонні переговори, як це передбачено ст. 20 Договору про заснування Європейського Співтовариства. На майбутнє Комісія рекомендувала включати положення про надання згоди до двосторонніх угод з третіми державами. Так само Комісія пропонує включати положення про надання згоди до "змішаних угод", укладених Співтовариством та його державами-членами з третіми країнами.

Підписання Лісабонського договору у грудні 2007 р. дещо розширило компетенцію ЄС у сфері дипломатичного та консульського захисту. У параграфі 2 ст. 23 Договору про функціонування Європейського Союзу передбачено наступне: "Рада, діючи у відповідності до спеціальної законодавчої процедури та після консультації з Європейським Парламентом, може приймати директиви, які встановлюють заходи щодо координації та співробітництва, необхідні з метою полегшення цього захисту" [13]. Це дає підстави стверджувати, що із вступом в силу Лісабонського договору в ЄС буде прийнята низка нормативних актів у вигляді директив, які є інструментом гармонізації національного права держав-членів у відповідності до стандартів ЄС, а це в свою чергу спонукає держави-члени трансформувати своє законодавство у відповідності до спільної мети – забезпечення ефективного консульського захисту громадян ЄС в третіх країнах.

Підсумовуючи вищевикладене, можна зробити висновок, що в рамках Європейського Союзу фактично йдеться про право громадян ЄС на консульський захист через консульські установи держав-членів за кордоном. При цьому слід відзначити, що існуюча правова база права ЄС у галузі дипломатичного та консульського захисту не врегульовує в повній мірі всі можливі правовідносини.

Однією з ключових проблем, яка стоїть на порядку денному перед Європейським Союзом є визначення сфери поширення захисту для своїх громадян. Зважаючи на те, що процедура надання захисту не є уніфікованою серед держав-членів ЄС, сфера дії та юридична сила положень ст. 20 Договору про застосування Європейського Співтовариства може відрізнятись.

Виходячи з цього, подальші консультації між державами-членами, будуть спрямовані на сприяння включенню максимальної кількості спільних положень до двосторонніх угод та покращення захисту громадян ЄС, які працюють та мешкають в третіх країнах. Таким чином, положення про захист громадян ЄС в майбутньому будуть включені до двосторонніх угод, які укладаються з третіми країнами, з метою забезпечення такого захисту, відповідно до положень ст. 20 Договору про застосування ЄС.

Водночас, діяльність в рамках ЄС буде також зосереджена на поширенні консульського захисту на членів сімей громадян Європейського Союзу, які є громадянами третіх держав, шляхом внесення змін до Рішення 95/553/ЄС.

Також буде активізована робота на напрямі запровадження системи спільних консульських установ. Це могло б допомогти раціоналізувати функції та заощадити кошти, які витрачаються на діяльність дипломатичних та консульських установ держав-членів.

Крім того, передбачуваними є дії по забезпеченню отримання згоди від третіх держав для надання компетенції Союзу реалізовувати свій захист через свої Делегації. Хоча держави-члени несуть головні зобов'язання щодо забезпечення захисту своїх громадян, Делегації могли б, у випадках отримання повноважень від Ради, реалізовувати захист з питань, які підпадають під компетенції ЄС.

На думку, авторів, вищевикладені питання в яких зацікавлений обидві сторони, слід враховувати під час розбудови відносин нашої країни, насамперед в консульській сфері, з Європейським Союзом.

1. Draft articles on Diplomatic Protection // Official Records of the General Assembly. – 2006. – Sixty-first Session. – Supplement No. 10 (A/61/10). – 5 с. [Електронний ресурс]. – Режим доступу до документу: http://untreaty.un.org/ilc/texts/instruments/english/draft%20articles/9_8_2006.pdf
2. Kadelbach S. Die europäischen Bürgerrechte // Ehlers D. Europäische Grundrechte und Grundfreiheiten. – Berlin, 2005. – S. 577 – 579.
3. Європейський Союз: консолідовані договори / В. Муравйов (наук. ред.). – К.: Port-Royal, 1999. – 206 с. Charter of Fundamental Rights of the European Union [Електронний ресурс]. – Режим доступу до документу: http://www.europarl.europa.eu/compar/libe/elsj/charter/art11/default_en.htm
4. Decision of the representatives of the governments of the Member States meeting within the Council of 19 December 1995 regarding protection for citizens of the European Union by diplomatic and consular representations // Official Journal. – L 314. – 28.12.1995. – p. 73 – 76.
5. Report by Michel Barnier to the President of the Council of the European Union and the President of the European Commission: "For the European civil protection force: europe aid" (May, 2006): http://ec.europa.eu/commission_barroso/president/pdf/rapport_barnier_en.pdf
6. "Your Europe": Consular and diplomatic protection [Електронний ресурс]. – Режим доступу до документу: <http://ec.europa.eu/youreurope/nav/en/citizens/citizenship/outside-eu-protection/index.html>
7. European Commission Directorate-General (DG) for Justice, Freedom and Security: consular and diplomatic protection [Електронний ресурс]. – Режим доступу до документу: http://ec.europa.eu/justice_home/fsj/citizenship/diplomatic/fsj_citizenship_diplomatic_en.htm
8. Green Paper. Diplomatic and consular protection of Union citizens in third countries (presented by Commission) (COM (2006) 712 final) // Official Journal. – C 30. – 10.02.2007. – 12 p.
9. Communication from the Commission to the European Parliament, the Council, the European Economic and Social Committee and the Committee of the Regions. Effective consular protection in third countries: the contribution of the European Union. Action Plan 2007-2009. (COM(2007) 767 final). Brussels, 5.12.2007. – Режим доступу до документу: <http://eur-lex.europa.eu/LexUriServ/LexUriServ.do?uri=COM:2007:0767:FIN:EN:PDF>
10. Commission recommendation on reproducing the text of Article 20 TEC in passports (C(2007) 5841 final). Brussels, 5.12.2007. – Режим доступу до документу: http://ec.europa.eu/governance/impact/docs/ia_2007/c_2007_5841_en.pdf
11. Commission working document. Accompanying document to the Communication from the Commission to the European Parliament, the Council, the European Economic and Social Committee and the Committee of the Regions. Effective consular protection in third countries: the contribution of the European Union. Action Plan 2007-2009. Summary of the Impact Assessment. (SEC(2007) 1601) Brussels, 5.12.2007. – Режим доступу до документу: <http://eur-lex.europa.eu/LexUriServ/LexUriServ.do?uri=CELEX:52007SC1601:EN:NOT>
12. Consolidated version of the Treaty on the functioning of the European Union // Official Journal. – 2009. – 09. 05. – C 115. – p. 58.
13. Сандровський К.К. Право зовнішніх зносин // Міжнародне право: Основні галузі: Падручник / За ред. В.Г. Буткевича. – К.: Либідь, 2004. – С. 60 – 61.

Надійшла до редколегії 12.09.11

А. Льовін, канд. юрид. наук, асист., Д. Чорнобай, здобувач

ВІДПОВІДАЛЬНІСТЬ ЗА ПРАВОМІРНУ ДІЯЛЬНІСТЬ В ЄВРОПЕЙСЬКОМУ МІЖНАРОДНОМУ ПРАВІ

Стаття присвячена міжнародній відповідальності за трансграничні шкідливі наслідки дій, не заборонених міжнародним європейським правом.

The article is dedicated to international liability for injurious consequences arising out of acts not prohibited by the european international law (International liability in case of loss from transboundary harm arising out of hazardous activities).

Здійснення наукового дослідження на дану тему зумовлено тим, що в європейській спільноті на сьогоднішній день все частіше мають місце факти негативних наслідків правомірних дій міжнародно-правових суб'єктів, що географічно розташовані у Континентальній Європі. Тому питання міжнародної відповідальності за правомірну діяльність набуло особливої значущості в сучасних умовах науково-технічного прогресу та розвитку комунікативних відносин як серед країн Європи так на планеті Земля в цілому.

Аналіз та дослідження цієї проблематики дозволяє виявити недосконалість нормативно-правової бази, яка не спроможна виконувати покладені на неї сподівання європейського суспільства. Так історично склалося, що нормативні документи розробляються слідом за трагедіями, що несуть великі матеріальні, моральні збитки міжнародного характеру. Сам підхід до вирішення питань пов'язаних із відповідальністю за правомірну діяльність, що існує на даний час у міжнародно-правовій практиці, застарів та потребує негайного переорієнтування з вузько предметного до широкоформатного розгляду можливих шляхів забезпечення нормального для життя оточуючого середовища (нормального для життя в значенні продиктованому біологічною необхідністю).

В міжнародному європейському праві існує велика кількість вже розроблених документів та ще більша кількість, що розробляються, які стосуються міжнародної відповідальності за правомірну діяльність, проте розглянемо лише деякі із найважливіших, в яких в подальшому виявлялося джерело для нових формулювань норм та удосконалень попередніх таким чином, щоб вони задовольняли усіх держав-учасниць, проаналізуємо їх дієвість та зіставимо з проектами нових документів з метою виявлення їх реальної сили у подоланні наслідків аварій та у запобіганні таких.

Конвенція Лугано про цивільну відповідальність за збиток від діяльності, небезпечної для навколишнього середовища була прийнята під егідою Ради Європи в 1993 році. Вона охоплює широкий круг видів діяльності, визначуваних як небезпечні, і застосовується до збитку, незалежно від того, чи має він трансграничне вимірювання.

Конвенція Лугано направлена на забезпечення адекватної компенсації за ушкодження від діяльності, небезпечної для навколишнього середовища, в ній передбачені заходи по запобіганню і відновленню. Вона застосовується до інцидентів на території держави-учасника, незалежно від того, де був нанесений збиток, а також до інцидентів за межами такої території, якщо конфлікт правових норм приводить до застосування цієї Конвенції. Вона охоплює збиток (наприклад, особистий, майновий, збиток навколишньому середовищу, включаючи культурну спадщину і ландшафти), викликаний орієнтовним і не вичерпним списком небезпечних видів діяльності, виконуваної в професійній якості, включаючи діяльність державних органів, пов'язану з небезпечними речовинами, генетично модифікованими організмами або мікроорганізмами і роботи з відходами. Вона застосовується до транспортування по трубопроводах, а також до транспортування, здійснюваного виключно

на установці або на місці, неприступному для населення, коли вона є допоміжною і не охоплюваною частиною інших видів діяльності [1, 2]. Дев'ять держав-членів Ради Європи підписали Конвенцію (Фінляндія, Греція, Італія, Люксембург, Нідерланди, Португалія, Кіпр, Ісландія і Ліхтенштейн). Декілька держав-членів підготували законодавство для реалізації Конвенції або знаходяться в процесі підготовки її ратифікації (Австрія, Фінляндія, Греція, Нідерланди і Португалія). Проте деякі інші держави-члени не мають наміру підписувати або ратифікувати цю Конвенцію.

Базельський протокол про відповідальність і компенсацію, прийнятий в грудні 1999 року, був першим протоколом про цивільну відповідальність, в рамках глобального договору про охорону навколишнього середовища, – Конвенції 1989 року про контроль за трансграничним перевезенням небезпечних відходів і їх ліквідуванням.

Завдання Протоколу полягає в забезпеченні устосованного режиму відповідальності, а також адекватної і негайної компенсації збитку, заподіяного в результаті інциденту при трансграничному перевезенні небезпечних і інших відходів, включаючи інциденти, пов'язані з незаконним перевезенням таких відходів. Він застосовується на територіях, що відносяться до юрисдикції держав-учасників, включаючи землю, морське середовище і повітряний простір, відносно яких держава несе адміністративну і регулятивну відповідальність відповідно до міжнародного права про захист здоров'я людини або охорону навколишнього середовища. Він застосовується тільки до збитку, нанесеного в районі, що знаходиться під юрисдикцією держави-учасника, в результаті вказаного інциденту, а також до районів, що не входять до будь-якої національної юрисдикції і на територіях транзитних країн, що не є державами-учасниками, за умови, що ці країни підтримують взаємні гарантії і компенсації на основі міжнародних угод. Він не застосовується до збитку, заподіяного в результаті інциденту, що підпадає під дію іншого режиму відповідальності і компенсації, що забезпечує рівний або кращий захист [3].

В Протоколі розглядається: питання про те, хто несе фінансову відповідальність у разі інциденту; кожний етап трансграничного перевезення, починаючи з пунктом, де відходи завантажуються на транспортний засіб, до їх експорту, міжнародного транзиту, імпорту і остаточної утилізації. Базельський протокол встановлює важливі правила і принципи цивільної відповідальності за збиток, заподіяний в результаті трансграничного перевезення небезпечних відходів. Він покриває традиційний збиток, а також екологічний збиток, заподіяний в ході трансграничного перевезення небезпечних відходів. Проте доцільно відзначити, що чисто екологічний збиток, тобто збиток, непіддатливий оцінці в грошовому виразі, не підпадає під дію цього режиму [4].

Переговори про Протокол велися впродовж восьми років, але він ще не набув чинності, оскільки для цього потрібно 20 держав, а до теперішнього часу Протокол підписали 13 держав і лише 7 з них його ратифікували [5].

Київський протокол. В 2001 році делегація Швейцарії представила проект інструменту про відповідальність і відшкодування збитку, викликаного трансгранич-

ною дією промислових аварій, на спеціальному засіданні держав-учасників Конвенції про охорону і використання трансграничних водотоків, міжнародних озер і Конвенції про промислову дію промислових аварій. Ця пропозиція обговорювалася 15 місяців і 27 лютого 2003 року, на сьомій зустрічі, спеціально створена Робоча група завершила переговори, і угода була оформлена як протокол до обох конвенцій. В результаті Протокол про цивільно-правову відповідальність і відшкодування збитку, викликаного трансграничною дією промислових аварій на трансграничні води був офіційно прийнятий і підписаний 22 державами на Конференції міністрів "Навколишнє середовище для Європи" в Києві, Україна, 21 травня 2003 року.

Протокол передбачає всесторонній режим цивільної відповідальності і адекватне і негайне відшкодування збитку, викликаного трансграничною дією промислових аварій на трансграничні води. Компанії нести муть відповідальність за аварії на промислових установках, а також при транспортуванні по трубопроводах. Оператор, збиток, що заподіяв, нести мє за це строгу відповідальність, якщо тільки він не зможе довести, що до ситуації слід застосувати один з можливих захистів. Відповідальність, наступаюча в результаті наявності вини, покладається на особу, що не є оператором, чиї злочинні умисли, необережні або халатні дії або бездіяльність стали причиною збитку або сприяли нанесенню збитку. Визначення збитку в Протоколі охоплює традиційний збиток майну і втрату життя або тілесні пошкодження, а також втрату доходу, прямо витікаючого із порушення захищеного законом інтересу і витрати у відповідь на заходи і заходи по відновленню. Протокол встановлює фінансові межі відповідальності залежно від ризику конкретного виду діяльності. Для покриття такої відповідальності компанії повинні створювати фінансове забезпечення, таке як страхування або інші гарантії.

В Протокол включені положення по міжнародному приватному праву, що відносяться до питань компетентного суду, закону, застосовного до позовів, і взаємного визнання і здійснення присуджень і ухвал арбітражних судів. Протокол підписали 24 держави, а ратифікувала лише 1 держава. Протокол набуде чинності, коли буде ратифікований 16 країнами.

Аварії останнього десятиріччя в Європі і у всьому світі, висунули на перший план питання про ефективність стратегій по запобіганню таких катастроф і підкреслили необхідність перегляду політики у сфері міжнародної відповідальності зв правомірну діяльність. Як на європейському, так і на міжнародному рівні почали здійснюватися заходи по зміцненню запобіжних заходів в області охорони оточуючого середовища, як життєво-необхідного чинника людського існування. Після європейських аварій в Іспанії, Румунії і Швеції в жовтні 2000 року Європейська Комісія прийняла Повідомлення про безпечну роботу в добувній промисловості: по слідах аварій на шахта [6], затверджене в резолюції Європейського Парламенту в 2001 року в липні [7]. В цих документах стисло висловлений загальний напрям, в якому передбачається розвиток правових норм щодо подальшого співробітництва, з метою усунення існуючих прогалин і запобіганню аваріям в майбутньому.

Директива Seveso II. В результаті огляду міжнародного права європейських країн була проведена значна робота по перегляду підходів до запобігання аварій. Головні зміни і досягнення країн регіону привели до внесення змін в Директиву Seveso II, яка отримала продовження в Директиві 2003/105/ЕС Європейського Парламенту і Ради від 16 грудня 2003 року [8]. Найважливішим доповненням до сфери дії Директиви стало включення ризиків, пов'язаних з діяльністю по зберіганню і переробці в добувній промисловості, ризиків, пов'я-

заних з піротехнічними і вибуховими речовинами, а також із зберіганням азотнокислого амоніа і добрив на основі азотнокислого амонію.

В ході подальшого удосконалення Директиви Seveso II, Комісія висунула нову законодавчу ініціативу про управління відходами добувної промисловості, внаслідок чого була допрацьована Директива Європейського Парламенту і Ради 2006/21/ЕС від 15 березня 2006 року про управління відходами добувної промисловості, а в Директиву 2004/35/ЕС були внесені поправки. В Директиві міститься заклик до держав-учасниць запобігати, у відповідності з Директивою 2000/60/ЕС, погіршення поточного стану води, а також вимога, щоб в сховищах для відходів збагачення концентрації ціанідів.

Важливим елементом Директиви є те, що в ній вимагається, щоб оператор споруди для відходів обслуговуючої добувне підприємство, представляв фінансову гарантію або її еквівалент в порядку, який повинен бути узгоджений з державами-учасницями.

Третім важливим досягненням нормотворців була підготовка довідкового документа про якнайкращі доступні технічні методи (НДТМ), в якому описуються якнайкращі доступні методи управління відходами для зниження повсякденного забруднення і для запобігання або зниження числа аварій в добувному секторі у зв'язку з Директивою IPPC [9]. Документ НДТМ по управлінню відходами збагачення і порожньою пороодою в добувній промисловості був завершений в липні 2004 року [10].

Важливо відзначити, що за останні роки в безпеці судноплавства також відбулися деякі зміни: після аварії *Erika* більше не дозволяється використовувати однокорпусні нафтові танкери [11], а старі судна повинні щорічно проходити перевірку.

Директива про екологічну відповідальність. Європейське Співтовариство прийняло режим, визначений в Директиві 2004/35/ЕС, що містить концепцію екологічної відповідальності на основі принципу "забруднюючий платить", з метою запобігання і ліквідації шкоди оточуючого середовища. Директива набула чинності 30 квітня 2004 року, і до 30 квітня 2007 року вона повинна була відобразитись в національних законодавствах держав-членів [12]. Директива встановлює єдину схему відповідальності з тим, щоб запобігти і ліквідувати шкоду, що наноситься тваринам, рослинам, природному середовищу, водному ресурсам, а також землі. Схема відповідальності застосовується до точно визначених видів професійної діяльності і до інших видів діяльності у випадках, коли оператор винен або проявив халатність [13]. Директива не зобов'язала операторів забезпечувати фінансову безпеку, таку як страхування, для покриття їх потенційної неспроможності (банкрутства). Проте відповідно до преамбули і статті 14 від держав-учасників вимагається заохочування операторів у використуванні таких механізмів і сприяти розвитку таких послуг [14]. Коли шкода або загроза нанесення шкоди зачіпає більш ніж одну державу-учасника, такі держави-учасники повинні співпрацювати і приймати сумісні заходи по запобіганню або ліквідації збитку.

Вище наведені приклади документів певною мірою є передумовою або реалізацією Програми дій Європейського Співтовариства у сфері навколишнього середовища на 2001 – 2010 роки [15]. В ній концентрується увага на п'яти пріоритетних сферах: удосконалення процесу імплементації чинного законодавства [16]; інтеграція питань щодо навколишнього середовища у інші сфери діяльності; тісна співпраця з ринком; заходи щодо інформування про стан навколишнього середовища суспільства; планування використання навколишнього середовища. Було розроблено в семи тематичних стратегіях та розподілено на сектори питання, що потребують уваги. Та загальним недоліком усього міжнародно-

правового нормативного матеріалу у запізнілості його розробки, що завжди стає наслідком аварій та погіршення транскордонного середовища існування людей, винищення флори і фауни, що порушує біологічні цикли балансу існування. Вузька предметна спеціалізація Конвенцій, Директив та інших документів породжує деталізовані формулювань, що призводить лишні суперечки Високих сторін, що відтягує досягнення консенсусу та дієвості міжнародних нормативно-правових актів. А найгостріше питання на сьогоднішній день, яке турбує світову спільноту в цілому, так це вирішення стратегії компенсації самим постраждалим державам, адже вони з бюджету виділяють необхідні кошти, але їх потім ніхто не відшкодовує. Так, жодна страхова компанія в світі фінансово не спроможна компенсувати усі затрати, що держави несуть на відновлення довкілля.

Перш ніж запропонувати наше бачення розв'язання проблеми згадаємо засади Стратегії розвитку Європи до 2020 року, що була узгоджена державами-членами Ради Європи у червні 2010 року [17]. В ряді з прагненнями введення нових досягнень технологій та техніки в господарства, створенням нових робочих місць та налагодження спрощених шляхів для фінансових потоків та ін., стоять прагнення до вирішення викликів перед Європою [18]. Стратегія передбачає вдосконалення взаємодії на всіх рівнях співробітництва між усіма органами держав у внутрішньо та зовнішньодержавних відносинах, підвищення ефективності та безпеки співпраці. Проте не позбавлена предметної роздрібненості, що стане наріжним каменем невдач та зривів заплановано прогресу на усіх рівнях. З року в рік переноситься одна і та ж помилка у підходах до удосконалення.

Розгляд питань матеріального значення неможливий без ідеальних принципів, бо інакше і надалі буде право йти за жажливою реальністю, а не випереджаючи її запобігатиме небажаним наслідкам. Не можна розглядати ціле по частинах, бо тоді бачитимемо лише де тальки, але не весь механізм, що потребує оновлення.

Стихія права – це суть, що визначає наше місце в системі закономірностей життя, яка прописує наслідки майбутньому, беручи початки в сьогоднішній започаткованому в минулому. Це цілісність законів світобудови, яку можна зрозуміти або постаратись завчити та заблукати на завжди. Будь-які намагання щось відокремити призводять до руйнування всеохоплюючої природи, проте виділення істотності за певною властивістю є корисним для сприйняття розумінням категорій права, що регулює реалії життя.

Виділення інституту міжнародної відповідальності за правомірну діяльність в цілому дозволяє відобразити усвідомленню реальність, якою вона є, виявити, наскільки наше сприйняття відображає дійсність та яка помилка розуміння, яка частина неадекватного вираження її в звичайній нам формі реальності. Міжнародна відповідальність за правомірну діяльність покликана об'єднати усіх у боротьбі за життя шляхом відображення аксіом дійсності, що обумовлюють право реальності.

В розроблених міжнародно-правових нормах повинні міститися головним чином засади з яких мають виходити приступаючи до небезпечних діянь особи, задля забезпечення можливості існування живого на Землі. Існує багато проблем, велике розмаїття позицій і можливостей, проте не відчувається дух усвідомлення відповідальності за життя на планеті на фоні жаги до матеріальних вигод Високих сторін-учасниць даної справи.

Проекти мають відображати необхідну правову дійсність, що є намаганням зафіксувати Закони Життя, а не наслідки порушення їх, щоби у разі небезпечних ді-

янь запобігти результатам, що виводять за межі коридору життя або утриматись у ньому у разі невдачі. Проте, зовсім за юридичними формулюваннями загубився психологічний момент впливу на свідомість. При читанні доповідей, що обґрунтовують і враховують позиції-міркування держав, не виникає в очах жажливих наслідків, що можуть настати у разі невиконання прописаних розроблених норм. Різноманітність думок та поглядів щодо кожного пункту будь-якого міжнародно-правового документу, які не рідко суперечать одна одній, пояснюється місцезнаходженням системи аналізу дослідника в системі координат розуміння. Система аналізу – це сформована особою позиція оцінювання предмету, під впливом зовнішніх чинників, що знаходяться в полі зору дослідника. А система координат розуміння – це позиція загального уявлення про світобудову, правдивість якої визначається мірою відображення реальності. І тільки шляхом звернення до загального прагнення людства, що притаманне кожній людині, – прагнення до самозбереження, пробудження рефлексів біологічного організму людини у процесі бачення картини загрозливої реальності неналежної поведінки дасть давно бажаний ефект не тільки прийняття розроблених документів, але і їх належне виконання. Бо інстинкт як комплекс рефлексів до самозбереження буде найкращим переконанням схилитися до закономірностей життя, відкидаючи при цьому таку бажану закономірність спраги до матеріальної вигоди.

Право – це відображення правди, а правда, в свою чергу, це викривлене сприйняття Істини, а Істина – це Життя. І хто притримується норм права, той притримується рамок які створюють задовольняючі наслідки для можливості існування живих істот. І лише через пробудження розуміння Законів Життя можна досягти беззаперечного виконання норм права. Тому у роботі вважали за доцільне згадати про самий важливий фактор, пам'ять про який зазвичай випускається з виду слабкими особами при передбаченні можливої вигоди.

Саме розробка загальних, всеохоплюючих моделей вирішення проблем в цілому у всіх сферах життєдіяльності і інституту відповідальності за правомірну діяльність зокрема, дозволить в потрібний час зосередившись на конкретно виникаючому питанні вирішити деталі, але ніяк знаючи деталі – не охопити всього механізму, що забезпечує можливість життя на певних територіях і на Землі загалом.

1. Existing international legal instruments on civil liability applicable to water-related incidents: cover and possible gaps, MP.WAT/2001/1/Add.2.
2. Existing international legal instruments on civil liability applicable to water-related incidents: cover and possible gaps, CP.TEIA/2001/1/Add.2.
3. Катаріна Куммер Пейрі, Міжнародна цивільна відповідальність за екологічний збиток: здобути уроки, 2007.
4. <http://www.basel.int/ratification/protocol.htm>
5. Директива Європейського Парламенту і Ради 2003/105/EC від 16 грудня 2003 року про внесення поправок в Директиву Ради 96/82/EC по контролю за загрозами крупних аварій, пов'язаних з небезпечними речовинами.
6. COM (2000)664.
7. COM(2000) 664 – C5-0013/2001 – 2001/2005(COS).
8. Директива Ради 96/61/EC від 24 вересня 1996 року про комплексне запобігання і контроль забруднень.
9. Європейське бюро IPPC, <http://eirpcb.jrc.es/>.
10. Постанова (ЄС) № 417/2002 про прискорене введення в експлуатацію двокорпусних або еквівалентних конструкторських вимог для однокорпусних нафтових танкерів, Ухвала (ЄС) № 724/2004.
11. Директива Європейського Парламенту і Ради 2004/35/EC від 21 квітня 2004 року про екологічну відповідальність відносно запобігання і ліквідації шкоди навколишньому середовищу.
12. <http://europa.eu/scadplus/leg/en/lvb/l28120.htm>.
13. <http://europa.eu/rapid/pressReleasesAction.do?reference=MEMO/04/78&format=HTML&aged=0&language=EN&guiLanguage=en>.
14. <http://europa.eu.int/comm/environment/newprg/index.htm>.
15. <http://europa.eu.int/comm/environment/impel/criminal.pdf>.
16. COM (2010) 2020.
17. SEC (2010) 1160.
18. Zagame P., (2010) The cost of a non-innovative Europe, http://ec.europa.eu/research/social-sciences/policy-briefs-research-achievements_en.html.

Надійшла до редколегії 12.09.11

Наукове видання

ВІСНИК
КИЇВСЬКОГО НАЦІОНАЛЬНОГО УНІВЕРСИТЕТУ ІМЕНІ ТАРАСА ШЕВЧЕНКА

МІЖНАРОДНІ ВІДНОСИНИ

Випуски 38/39

Друкується за авторською редакцією

Оригінал-макет виготовлено Видавничо-поліграфічним центром "Київський університет"

Автори опублікованих матеріалів несуть повну відповідальність за підбір, точність наведених фактів, цитат, економіко-статистичних даних, власних імен та інших відомостей. Редколегія залишає за собою право скорочувати та редагувати подані матеріали. Рукописи та дискети не повертаються.

Формат 60x84^{1/8}. Ум. друк. арк. 13,9. Наклад 300. Зам. № 212-6222.
Гарнітура Arial. Папір офсетний. Друк офсетний. Вид. № Мв 1.
Підписано до друку 10.10.12

Видавець і виготовлювач
Видавничо-поліграфічний центр "Київський університет"
01601, Київ, б-р Т. Шевченка, 14, кімн. 43
☎ (38044) 239 3222; (38044) 239 3172; тел./факс (38044) 239 3128
e-mail: vpc@univ.kiev.ua
<http://vpc.univ.kiev.ua>

Свідоцтво суб'єкта видавничої справи ДК № 1103 від 31.10.02